

О.І. ЛЕУТА

Старослов'янська мова

О.І. ЛЕВУТА

Старослов'янська МОВА

*Затверджено Міністерством освіти
і науки України як підручник
для студентів філологічних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

КИЇВ
"Фірма "ІНКОС"
Центр навчальної літератури
2007

УДК 811.163.1(075.8)
ББК 81.2Стсл
Л52

Гриф надано Міністерством освіти і науки
України (лист від 18 травня 2006 р.
№ 1.4/18–Г–49)

Рецензенти: кандидати філологічних наук доценти *О.В. Прискока*
(Київський інститут "Слов'янський університет") і *В.А. Передрієнко*
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редакція літератури з філології і суспільних наук
Редактор *Н.А. Симоненко*

Л52 **Леута О. І.**

Старослов'янська мова: Підручник. — К.: "Фірма
"ІНКОО", Центр навчальної літератури, 2007. — 256 с.
ISBN 966-8347-49-8

Охоплено всі розділи курсу старослов'янської мови, першої серед історико-лінгвістичних дисциплін, що вивчають на філологічних факультетах університетів і педінститутів. Найбільшою перевагою порівняно з іншими підручниками є чітка спрямованість на глибоке засвоєння та практичне закріплення матеріалу. Використано великий практичний матеріал, дібраний з пам'яток старослов'янської писемності. Наведено багато оригінальних прикладів. У кінці книги подано довідковий матеріал для семінарських і практичних занять, уміщено парадигми усіх граматичних класів, словник старослов'янської мови. Матеріал допоможе в осягненні мовних явищ, шляхів формування тих чи тих граматичних форм.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів.

УДК 811.163.1(075.8)
ББК 81.2Стсл

ISBN 966-8347-49-8

© О.І. Леута, 2007
© "Фірма "ІНКОО" 2007

<i>Скорочення та умовні позначення</i>	<i>6</i>
--	----------

ВСТУП

Головні відомості про старослов'янську мову	8
З історії наукового дослідження старослов'янської мови	11
Питання про етногенез слов'ян	16
Праслов'янська мова	19
Історія створення письма у слов'ян	21
Життя і діяльність Костянтина і Мефодія	27
Дві азбуки: кирилиця і глаголиця	38
Живомовна основа старослов'янської мови	45
Проблема дохристиянського письма у слов'ян	46

ГРАФІКА

Найдавніші пам'ятки слов'янського письма	49
Короткі відомості зі старослов'янської палеографії	58

ФОНЕТИКА

Звукова система старослов'янської мови другої половини IX століття

• Система голосних звуків	61
• Система приголосних звуків	65
• Діакритичні (або надрядкові) знаки	67
• Розділові знаки	68
• Числове значення літер кирилиці	68

Звукова система старослов'янської мови у порівняльно-історичному плані

• Особливості звукової системи індоєвропейської мови	69
• Наголос у праслов'янській мові	71
• Формування системи голосних праслов'янської мови	71
• Формування системи приголосних праслов'янської мови	74
• Найдавніші чергування голосних	74

- Перехідні палаталізації задньоязикових 75
- Доля приголосних у сполученні з наступним [j] 77

Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу

- Монофтонгізація дифтонгів 80
- Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + *m, *n" 81
- Зміна сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* 82
- Доля сполучень **or*, **ol* на початку слова 84
- Зміни приголосних у кінці слова 84

Звукові процеси старослов'янської мови, засвідчені пам'ятками (X—XI ст.)

Зміни, пов'язані з долею редукованих

- Доля редукованих ъ, ь 86
- Асиміляція ъ, ь до наступного складу 86
- Зміна ь>ъ після ствердіння приголосних 87
- Процес "подвійної зміни" редукованих 87
- Наслідки занепаду редукованих 88

Зміни, не пов'язані з долею редукованих

- Початкові зміни ж та ѡ 89
- Початки зближення артикуляції ы та и 90
- Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j] 90
- Ствердіння приголосних 91
- Спрощення африкати ѣ в з 91

МОРФОЛОГІЯ

Загальна характеристика морфологічної системи

старослов'янської мови 92

Іменник 93

- Граматичні категорії 93
- Поділ іменників за типами відмінювання (давніми основами) 95
- Процеси змін іменного відмінювання 105

Займенник 108

- Значеннєві розряди займенників, відмінювання їх 109
- Безродові займенники 109
- Родові займенники 110

Прикметник 115

- Значеннєві розряди прикметників, творення їх 115
- Короткі та повні прикметники, творення та відмінювання їх 117
- Невідмінювані прикметники 120
- Творення ступенів порівняння прикметників 120

Числівник	123
• Кількісні числівники, творення та відмінювання їх	125
• Порядкові числівники	130
• Збірні числівники	131
• Дробові числівники	131
Дієслово	132
• Граматичні категорії	132
• Дієслівні основи	135
• Класи дієслів	136
• Форми теперішнього часу	138
• Форми майбутнього часу	141
• Форми минулого часу	145
• Іменні (неособові) дієслівні форми	156

Невідмінювані частини мови

Прислівник	167
• Відіменні прислівники	167
• Відзайменникові прислівники	171

Службові частини мови

Прийменник	172
• Первісні прийменники	173
• Похідні прийменники	174
Сполучник і сполучне слово	176
Частка	181
Вигук	183

СИНТАКСИС

Порядок слів у реченні	185
Типи речень за метою висловлення	186
Двоскладні та односкладні речення	188
Головні члени речення	189
Другорядні члени речення	191
Односкладні речення	192
Просте ускладнене речення	193
Складне речення	195
Тексти для аналізу	198
Словник скорочених написань слів у пам'ятках	203
Словник	205
Довідковий матеріал для семінарських і практичних занять	226
Список рекомендованої літератури	254

Позначки

* — реконструйована форма, не засвідчена на письмі.

Дужка, що об'єднує дві літери (дж) — дифтонг, злита вимова двох звуків.

Дужка над голосною (ǣ, ǫ, ǝ) — короткий голосний.

Дужка під голосною (i̇, u̇) — нескладовий голосний.

Горизонтальна риска над голосною (ā, ō, ē) — довгий голосний.

Гачок під голосною (q, ɛ) — носовий голосний.

Кружок під сонорним (r̥, l̥) — складотворчий сонорний.

Скісна риска праворуч угорі приголосного (p', l') — пом'якшений приголосний.

> — змінилося на ...

< — утворилося з ...

Півколо або апостроф праворуч угорі приголосного в словах старослов'янських текстів (m'нѣ, к'то) — пропущений редукований ъ, ь.

ѢѢ, ѢѢ знак над словом — скорочене написання слова або числове значення літер.

Літери праслов'янських реконструкцій

*u — укр. [y]

*z — укр. [з]

*c — укр. [ц]

*s — укр. [с]

*ž — укр. [ж]

*č — укр. [ч]

*š — укр. [ш]

*dž — укр. [Дж]

*dž — укр. [Дж]

*ě — ст.-сл. ѣ

Назви мов та діалектів

<i>авест.</i> — авестійська	<i>луж.</i> — лужицька
<i>алб.</i> — албанська	<i>пол.</i> — польська
<i>болг.</i> — болгарська	<i>праіє.</i> — праїндоевропейська
<i>білорус.</i> — білоруська	<i>прасл.</i> — праслов'янська
<i>гот.</i> — готська	<i>прус.</i> — пруська
<i>гр.</i> — грецька	<i>рос.</i> — російська
<i>двн.</i> — давньоверхньо-німецька	<i>серб.</i> — сербська
<i>діал.</i> — діалектна форма	<i>слов.</i> — словацька
<i>д-інд.</i> — давньоіндійська	<i>словен.</i> — словенська
<i>д-ір.</i> — давньоіранська	<i>сп-сл.</i> — спільнослов'янська
<i>д-прус.</i> — давньопруська	<i>сскр.</i> — санскрит
<i>д-рус.</i> — давньоруська	<i>ст-сл.</i> — старослов'янська
<i>індоєвр.</i> — індоєвропейська	<i>сх-сл.</i> — східнослов'янська
<i>ірл.</i> — ірландська	<i>хорв.</i> — хорватська
<i>лат.</i> — латинська	<i>ц-сл.</i> — церковнослов'янська
<i>лит.</i> — литовська	<i>чес.</i> — чеська

Назви старослов'янських пам'яток

Асс. єв. — Ассеманійове, або Ватиканське, євангеліє
Зб. Кл. — Збірник Клоца
Зогр. єв. — Зографське євангеліє
Зогр. лис. — Зографські листки
Київ. лис. — Київські листки
Лис. Унд. — Листки Ундольського
Мар. єв. — Маріїнське євангеліє
Остр. єв. — Остромирове євангеліє
Охр. лис. — Охридські листки
Пр. ур. — Празькі уривки
Рил. лис. — Рильський листок
Сав. кн. — Савина книга
Син. пс. — Синайський псалтир
Син. тр. — Синайський требник
Супр. — Супрасльський рукопис
Фр. ур. — Фрейзінгенські уривки
Хіл. ур. — Хіландарські уривки

ГОЛОВНІ ВІДОМОСТІ ПРО СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКУ МОВУ

Курс старослов'янської мови є першою навчальною дисципліною серед історико-лігвістичних дисциплін, що вивчаються на філологічних факультетах педінститутів та університетів.

Старослов'янська мова — це умовна назва найдавнішої писемно-літературної мови слов'ян, якою в середині IX ст. було здійснено перший переклад богослужбових книжок з грецької мови. В ній зафіксовано фонетичну систему, граматичний устрій та лексичний склад одного з діалектів тогочасної слов'янської мови. Старослов'янську мову, яку було створено спеціально для потреб християнської церкви, здавна вважали *мертвою* мовою. Проте, набувши свого поширення як єдина книжно-писемна мова у різних слов'янських областях, під впливом живої народної мови вона поступово збагачувалася місцевими мовними особливостями. Такі хронологічно пізніші територіальні варіанти старослов'янської мови у науковій літературі називають *церковнослов'янською*¹ мовою болгарської, сербської, чеської, хорватської та інших редакцій (або *ізводів*). Дослідники вирізняють три головні ізводи церковнослов'янської мови, які мають виразні особливості, засвідчені в пам'ятках:

- болгарсько-церковнослов'янський;
- сербсько-хорватсько-церковнослов'янський;
- русько-церковнослов'янський.

1. Болгарсько-церковнослов'янський ізвод характерний змішуванням **ѣ, ѥ** з **ѧ, ѡ**, тобто **ѣ, ѥ** можуть вживатися

¹ У вітчизняній науковій літературі розрізняють старослов'янську мову і церковнослов'янську як таку, що вийшла зі старослов'янської і продовжувала її традиції та функції. Дехто з учених заміняє термін "церковнослов'янська" терміном "давньослов'янська", включаючи сюди і старослов'янську мову як найдавніший етап розвитку літературної мови.

замість колишніх **ѡ, ѣ**. Напр.: **настытишѡ** зам. **настытишѡ**; **ловѡѡ** зам. **ловѡѡ**. Виразним прикладом пам'ятки цієї редакції є Добромирове євангеліє, досліджене В. Ягичем, та псалтир, який зберігається у Болонській бібліотеці, теж досліджений і виданий В. Ягичем (*Psalterium Boloniense*, Берлін, 1907 р.).

2. Сербсько-хорватсько-церковнослов'янський ізвод мав такі особливості: замість **ѡ, ѡ** вживаються **оу[u], ю[ju]**; замість **ѡ, ѡ** вживаються **є[e], к[je]**. Напр.: **роука** зам. **рѡка**, **молю** зам. **молюѡ**, **кзыкь** зам. **ѡзыкь**, **редь** зам. **радѡ**. Сербсько-хорватські пам'ятки замість **ѡ, ѡ** вживають лише **ѡ**. Серед пам'яток цієї редакції слід відзначити Євангеліє, написане для князя Мирослава XII ст., та Четвероєвангеліє Нікольського монастиря XIII—XIV ст.

3. Русько-церковнослов'янський ізвод відзначався тим, що замість **ѡ, ѡ** вживалися **оу[u], ю[ju]**; замість **ѡ, ѡ** вживався **ѡ[ja]**. Напр.: **вѡчьноюю** зам. **вѡчьнѡѡѡ**; **сѡштоу** зам. **сѡштѡѡ**; **чюжеѡ** зам. **чюжеѡ**. Найважливішими з пам'яток цієї редакції є: Остромирове євангеліє, Ізборник Святослава.

Переклади священного письма з грецької мови слов'янською, здійснені безпосередньо Костянтином і Мефодієм та їхніми учнями, не збереглися, до нас дійшли пізніші копії їх (с п и с к и), що датовані X—XI століттями. Вони є найдавнішими літературно-писемними пам'ятками слов'янського світу, бо всі інші слов'янські мови були закріплені в писемності значно пізніше: (болгарська, словенська, чеська — X ст.; давньоруська — XI ст.; сербохорватська — кінець XII ст.; польська — кінець XIII — поч. XIV ст.; серболужицька — XVI ст.; словацька — XVII ст.). Таким чином, у старослов'янській мові в ряді випадків зустрічаємо специфічні явища, які на час закріплення їх на письмі в інших мовах було вже втрачено; вона допомагає реконструювати фонетичну та граматичну системи слов'янської мови на найдавнішому етапі її існування.

Для найменування мови найдавніших слов'янських перекладів священного письма у науковій літературі побутує кілька термінів: **давньослов'янська, церковнослов'янська, давньоболгарська, старослов'янська**.

Термін "*давньослов'янська*" дуже невиразний, під ним можна розуміти давні форми будь-яких слов'янських мов. Поширений у науковій літературі термін "*церковнослов'янська*" слід вживати лише на позначення мови, для функціонування якої характерні певні хронологічні та територіальні обмеження (*ізводи церковнослов'янської мови*). Найточніше визначає суть і призначення мови назва "*давньо-церковнослов'янська*" (англ. Old Church Slavonic), проте

через свою гомізіздість вона не набула значного поширення. Недоліком цієї назви відомий німецький дослідник А. Лескін¹ вважав також те, що вона не вказувала на народ, якому ця мова належала. Назва "*давньоболгарська*" ґрунтується на тому, що створено її на основі одного з діалектів давньоболгарської мови, але цей термін спотворює суть мови слов'ян. Справа в тому, що у IX ст. "болгарами" (булгарами) називали народ не слов'янського, а тюркського походження, який близько 860 р. прийшов на Балкани з Азії і підкорив місцеве населення. Осівши на Балканському півострові, вони поступово асимілювалися з корінним населенням, яке теж пізніше стало називатися "болгарами".

У мовознавчій літературі загальноприйнятим є термін "*старослов'янська мова*", який є найбільш нейтральним, хоча й він не дає чіткої кваліфікації сутності цієї мови.

Вивчення старослов'янської мови сприяє розумінню найважливіших фонетичних процесів та особливостей формування граматичної системи слов'янських мов. Сучасні слов'янські мови мають багато спільного чи близького на всіх рівнях своєї системи, а на час створення першої слов'янської писемності були ще ближчими між собою. Тому старослов'янську мову, створену в одній з областей слов'янського світу, розуміли всі слов'яни. Як зазначає відомий дослідник історії слов'ян М.І. Толстой, "розвиток окремих слов'янських літературних мов був взаємопов'язаний через давньослов'янську (старослов'янську) мову як мову надетнічну і наднаціональну та безпосередньо — шляхом двосторонніх і багатосторонніх контактів"². Спочатку її використовували лише для потреби церкви, зокрема здійснювали переклади релігійних книг, проте згодом вона почала обслуговувати різноманітні потреби писемності. Так, у болгар, починаючи з IX ст., старослов'янська мова сприяла створенню оригінальних творів не лише релігійного, а й світського характеру; серби користувалися нею в усіх галузях аж до XV ст. Старослов'янською мовою було написано не лише канонічні (євангеліє, Псалтир) і літургійні тексти, а й твори аскетичні, проповідницькі ("*слова*"), агіографічна література, апокрифічна, історична (*хронографи, літописи*), паломницька ("*ходіння*"), художньо-поетична. Завдяки надетнічному функціонуванню, посередницькій ролі у формуванні слов'янських літе-

¹ Лескинъ А. Грамматика древнеболгарского (древнецерковнославянского) языка. — Казань, 1915. — С. 2.

² Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. — М., 1988. — С. 3—4.

ратурних мов протягом значного періоду паралельного вживання з іншими мовами старослов'янська мова в загальнослов'янській мовній ситуації мала виняткове значення.

З ІСТОРІЇ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Основоположником наукового вивчення старослов'янської мови вважають патріарха слов'янської філології, чеського вченого **Йозефа Добровського** (1753—1829). Його перу належать такі праці: "Glagolitica" ("Глаголиця", 1807), "Institutiones linguae slavicae dialecti veteris" ("Основи давнього наріччя слов'янської мови", 1822), "Cyrill und Method der Slawen Apostel" ("Кирило і Мефодій — слов'янські апостоли", 1823).

Праця присвячена глаголиці, алфавіту, який, на думку автора, є пізнішою переробкою кирилиці, що її здійснили далматинські священики для збереження слов'янського письма від переслідувань з боку католицького духовенства. Аналізуючи начертання літер, учений доходить висновку про деякий вплив східних алфавітів.

Найзначнішою працею Й. Добровського є "Основи давнього наріччя слов'янської мови", яка вийшла друком у Відні у 1822 р. У ній вперше було дано системний аналіз граматики старослов'янської мови, визначено її південнослов'янську мовну основу. Праця складається з великої передмови, у якій розглянуто ряд загальних питань, вступу, присвяченого аналізу особливостей старослов'янської фонетики і орфографії, та трьох частин, у яких описується словотвір, морфологія, синтаксис. У 1833—34 рр. вона була опублікована в Росії під назвою "Грамматика языка славянского по древнему наречию" у перекладі М.Погодіна та С.Шевирьова.

"Основи" мали виняткове значення для вивчення старослов'янської мови, хоча деякі засади теорії Й.Добровського пізніше було піддано критиці.

Інша грандіозна постать в історії славістики — один з основоположників європейського порівняльно-історичного мовознавства **Олександр Востоков** (1781—1864). Його праці "Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка" (1820), "Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музеума" (1842), перше видання Остромирова євангелія (1843) стали етапними в історії слов'янського мовознавства.

У результаті порівняльного аналізу слов'янських мов О.Востоков зумів зробити науковий опис фонетичної си-

стеми найдавнішого етапу старослов'янської мови, в тому числі визначити природу носових голосних **ж**, **л** та редукованих **ь**, **ъ**. Він обґрунтував походження слов'янських мов з однієї мови-основи, але при цьому не вважав старослов'янську мову такою основою. Безперечними здобутками у розвитку історичної славістики стало послідовне розмежування старослов'янської та церковнослов'янської мов, визначення різних редакцій (ізводів) церковнослов'янської мови. У 1858—1861 рр. О.Востоков видав двотомний "Словарь церковнославянского языка".

Починаючи з 30-х років XIX ст. активізується робота зі збирання та дослідження пам'яток старослов'янського письма, що призводить до перегляду теорії Й.Добровського про походження двох азбук.

У 1830 р. словенець **Варфоломій Копітар** (1780—1844) віднайшов, а у 1836 р. опублікував дуже давню глаголичну пам'ятку "Збірник Клоца" ("Glagolita Clozianus"). Ця глаголична пам'ятка за палеографічними даними була набагато давнішою за всі відомі кириличні, що спричинило перегляд теорії про походження кирилиці та глаголиці. В.Копітар обґрунтував погляд, згідно з яким першою була глаголиця, створена Костянтином, а кирилицю набагато пізніше створили його учні. У передмові до цього видання В.Копітар виклав свою "паннонську теорію", за якою мовою перших слов'янських перекладів була мова паннонських слов'ян, а не слов'ян Македонії.

Погляди В.Копітара про походження слов'янських азбук знайшли своє підтвердження у діяльності професора Новоросійського університету (Одеса) **Віктора Григоровича** (1815—1876). У 1844—1847 рр. він здійснив тривалу поїзду по монастирях Афіньського півострова, під час якої віднайшов дуже цінні давні глаголичні пам'ятки — Зографське і Маріїнське євангелія, а також ряд палімпсестів, у яких кириличний текст було написано по змитій глаголиці.

Відкриття В.Григоровича дали поштовх подальшим дослідженням старослов'янської мови. Обґрунтовану теорію походження слов'янської писемності сформулював один з найвизначніших славістів **Павел Шафарик** (1795—1861). Спочатку він підтримував думку Й.Добровського про давність кирилиці, проте під впливом знахідок В.Григоровича, а також віднайдених у 1855 р. глаголичних Празьких уривків, змінив свої погляди. Головні положення його теорії сформульовано у працях "Rozkwet slowanske literatury w Bulharsku" ("Розквіт слов'янської писемності в Болгарії", 1848), "Über den Ursprung und die Heimath des

Glagolitismus" ("Про походження і батьківщину глаголиці", 1858): 1) глаголиця за походженням є давнішою за кирилицю; 2) автором глаголиці був Костянтин; 3) кирилицю було створено пізніше учнем Мефодія Климентом у Болгарії. Він також підтримував паннонську теорію В.Копітара.

В Росії академік **Ізмаїл Срезневський** (1812—1880) відкрив і видав низку цінних старослов'янських пам'яток, зокрема Київські листки, Савину книгу. Його перу належать чотири томи досліджень, присвячених давньослов'янській писемності, найвідомішими з яких були: "Древние письма славянские" (1848), "Древние глаголические отрывки, найденные в Праге" (1857), "Древние глаголические памятники, сравнительно с памятниками кирилицы" (1866), "Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках" (1867—1881). Він також уклав чотиритомний словник давньоруської мови, включивши до нього лексику церковнослов'янських пам'яток руського виводу, починаючи з Остромирова євангелія.

Надзвичайно велику роль у порівняльному вивченні слов'янських мов відіграли праці словенця за походженням віденського професора **Франца Міклошича** (1813—1891). Його фундаментальне дослідження "Vergleichende Grammatik der slavische Sprachen" ("Порівняльна грамати́ка слов'янських мов", 1852—1874) стало підсумком досягнень слов'янського мовознавства. У цій праці Міклошич здійснив детальний опис граматики окремих слов'янських мов із залученням даних праслов'янської та старослов'янської мов. У 1899 р. частину цієї граматики було опубліковано у перекладі російською мовою під назвою "Сравнительная морфология славянских языков".

Ф.Міклошичу належать також два словники: старослов'янсько-греко-латинський "Lexicon palaeoslovenico-graeco-latium" (1862—1865) та етимологічний словник слов'янських мов "Etymologisches Wurterbuch der slavischen Sprachen" (1886).

Аналізуючи питання походження старослов'янської мови, Ф.Міклошич дотримується поглядів свого вчителя В.Копітара, розвиваючи паннонську теорію.

Водночас із працями Ф.Міклошича з'явилися розвідки відомого німецького мовознавця **Августа Шлейхера** (1821—1863), який у 1852 р. опублікував фундаментальне дослідження "Formenlehre der kirchenslavischen Sprache" ("Морфологія церковнослов'янської мови"). Він розширив горизонти порівняльно-історичних досліджень слов'янських мов, уперше залучивши до них дані литовської

мови, що дало відповіді на питання праслов'янських реконструкцій.

Відчутного удару паннонській теорії, що спричинило перегляд питання про мовну основу старослов'янської мови, завдав своїми дослідженнями словенець **Ватрослав Облак** (1864—1896). Дослідивши македонські говори в районі Солуня, він знайшов у них багато спільного зі старослов'янськими мовними особливостями (сполучення **жд**, **шт** на місці колишніх сполучень ***dj**, ***tj**; розрізнення нових **о**, **е**, що утворилися з редукованих; сліди носових голосних). Публікація цих досліджень "*Macedonische Studien*" ("Македонські дослідження", 1896) стала розвінчанням паннонської теорії, що була основоположною у слов'янському мовознавстві майже півстоліття.

Найбільший внесок у розвиток слов'янського мовознавства, зокрема дослідження старослов'янської мови, зробив **Ігнатій (Ватрослав) Ягич** (1838—1923), хорват за національністю, професор Новоросійського (Одеса), Берлінського, Петербурзького та Віденського університетів. Він увійшов в історію як талановитий організатор і пропагандист наукових досліджень, залишивши нам величезну наукову спадщину, яка нараховує більше 700 робіт.

У 1876 р. у Берліні І. Ягич заснував і почав регулярно видавати славістичний журнал "*Archiv für slavische Philologie*" ("Архів слов'янської філології"), який проіснував більше 40 років. На сторінках цього журналу друкувалися найвідоміші дослідження в галузі славістики: розвідки І. Ягича про мову Зографського євангелія, праці В.Облака про Київські листки та Празькі уривки, аналіз мови Остромирова євангелія, здійснений А.Лескіним та ін.

З 1908 р. з ініціативи І.Ягича розпочинається видання "Енциклопедії слов'янської філології", у випусках якої беруть участь найвизначніші вчені.

Найвідомішими його працями стали: "Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке" (1895), "История возникновения церковнославянского языка" (2-ге вид., 1913), "Глаголическое письмо" (1912). В "Истории возникновения церковнославянского языка" на аналізі великого фактичного матеріалу І.Ягич доводить неспроможність паннонської теорії. У праці, присвяченій глаголиці, він подає історію дослідження глаголиці, визначає, вслід за І.Тейлором, її зв'язок з грецьким мінускулом, доводить давність глаголиці щодо кирилиці.

Крім палеографічних досліджень І. Ягич прославився ще й як видавець пам'яток: йому належать найкращі ви-

дання Зографського і Маріїнського євангеліїв, Київських листків з передмовами та зауваженнями.

Відомий чеський мовознавець **Вацлав Вондрак** (1859—1925) створив двотомну порівняльну граматику слов'янських мов "*Vergleichende slavische Grammatik*" (1906—1908). На відміну від граматики Ф.Міклошича у ній простежується історія слов'янських звуків і форм від праслов'янської епохи до сучасності. Він також написав "Давньоцерковно-слов'янську граматику" (1900), яку було перекладено й видано російською мовою у 1915 р. У питанні походження глаголиці він відстоює її зв'язок з давньоєврейським і самаритянським алфавітами.

Значною подією у слов'янознавстві стала публікація праці французького вченого **Антуана Мейє** (1866—1936) "*Le slave commun*" ("Спільнослов'янська мова", 1924). А.Мейє, відомий як основоположник французького соціолінгвізму, був автором більше як 500 праць з індоєвропейського мовознавства і організатором французького Інституту слов'янознавства. Дуже широкої популярності набула його розвідка "Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов" (1903), яка сім разів перевидавалася у Франції і тричі у Росії.

Майже водночас із "Спільнослов'янською мовою" А.Мейє вийшла книга відомого голландського славіста **Ніколауса Ван-Вейка** "Історія давньоцерковнослов'янської мови" (1931, в рос. перекл. "История старославянского языка", 1957). Здобутком цієї праці стало визначення основних тенденцій розвитку праслов'янської мови, які зумовили пізніші особливості окремих слов'янських мов.

Досить близькою до "Історії..." Н.Ван-Вейка була праця французького лінгвіста **Андре Вайана** "*Manuel du vieux slave*" (1948, в рос. перекл. "Руководство по старославянскому языку", 1952), у якій вичерпно представлено описову фонетику і граматику старослов'янської мови.

Несправедливо забутим тривалий час був український учений із світовим ім'ям, громадський, політичний і релігійний діяч **Іван Огієнко** (митрополит **Іларіон**) (1882—1972) — професор Київського університету, міністр освіти і віросповідань в уряді УНР, професор Варшавського університету, архієпископ Холмський і Підляський УАПЦ, редактор і видавець журналів "Слово істини", "Наша культура", "Віра й культура" (Канада). Широке коло його наукових інтересів охоплювало історію церковнослов'янської мови, слов'янську палеографію, історію розвитку друкарства, українську культуру та ін. Курс лекцій з церковнослов'янської мови, який він читав у Варшавському уні-

верситеті, є одним з найкращих посібників з історії давньослов'янської мови.

Значний внесок у дослідження історії слов'янських мов зробили видатні вчені П.Фортунатов, І.Бодуен де Куртене, А.Лєскін, В.Вондрак, А.Селищев, М.Трубецькой.

ПИТАННЯ ПРО ЕТНОГЕНЕЗ СЛОВ'ЯН

Питання походження слов'ян та первісного ареалу, на якому сформувалися слов'янські племена, не мають однозначного вирішення у науковій літературі і складають дві основні теорії: міграційну та автохтонну.

Міграційна теорія. В історіографії ХІХ ст. побутувала думка про те, що слов'яни не були корінним народом Європи, а прийшли сюди і розселилися протягом І тисячоліття нашої ери. Склалася вона переважно під впливом невідомого автора "Повѣсти временныхъ лѣтъ", який зазначав: "По мнозѣхъ же временѣхъ сели сѣть словени по Дунакви, где нѣне Угорська земля и Болгарська. И от тѣхъ словен разидошася по землѣ и прозвашася именѣ свои".

Змальована картина приходу слов'ян на Дунай і розселення по Європі, проте, ґрунтувалася не на достовірних фактах, а на бажанні автора вивести історію слов'янського народу від найдавніших часів і пояснити в світлі біблійної розповіді про походження народів та їхніх мов, підкресливши цим почесне місце слов'ян серед інших народів.

Теорію про прихід слов'янських племен на Дунай з Азії і пізніше розселення їх по території Європи розробляли С. Соловйов, В. Ключевський.

Автохтонна теорія. Перегляд міграційної теорії і обґрунтування погляду про споконвічність слов'ян на території Європи було підтверджено даними порівняльного мовознавства. Видатний учений О. Шахматов, продовжуючи дослідження індоєвропейської сім'ї мов, започатковані А. Шлейхером, А. Мейє, Н. Ван-Вейком та ін., знайшов у них багато спільного і довів, що слов'яни виділилися в результаті розпаду індоєвропейської спільності.

Сучасні наукові дані підтверджують, що в кінці ІІІ — на початку ІІ тисячоліття до нашої ери з індоєвропейської єдності виокремилися грецькі, кельтські, італійські народності, протогерманці і протослов'яни.

На території між Середнім Дунаєм і Тисою почали виділятися праслов'яни зі своїми діалектами, сформованими на основі середньодунайських індоєвропейських діалектів. Середньодунайський регіон, на думку О. Трубацова, і є найдавнішою територією формування слов'янських племен.

Цим пояснюється і той факт, що на образ Дунаю часто натрапляємо у старовинних народних піснях, календарному та обрядовому фольклорі майже всіх слов'янських народів, більшість з яких не була з ним пов'язана ні історично, ні географічно. Цей фольклор виник набагато раніше від Київської Русі і походів київських князів на Візантію, коли східні слов'яни вперше познайомилися з Дунаєм.

Про споконвічність слов'янських племен на території Європи пише М. Грушевський, поширюючи лише межі первісних слов'янських поселень на береги Вісли і Волинь.

Щодо прабатьківщини слов'ян, то крім дунайської гіпотези в науці поширені також вісло-одерська, середньодніпровсько-бузька. Дехто з учених (В. Гензель, Б. Рибаків, М. Артамонов, П. Третяков) визначає територію від Одера до середнього Дніпра і від Прип'яті до Прикарпаття як ареал формування слов'янських племен. Сучасний американський славіст Х. Бірнбаум вважає, що прабатьківщина слов'ян пролягала на сході Центральної Європи, північніше Карпат.

Приблизно у IV ст. слов'яни проживали на великій території від басейну Одера на заході до басейну центрального Дніпра на сході. Цей ареал простягався від південних берегів Балтійського моря до Прип'ятських боліт. З V ст. слов'яни почали просуватися на північний схід і заселили територію в районі Верхнього Дніпра і Прип'яті, де жили балтійські племена, які частково були асимільовані слов'янами, частково витіснені. Отже, з VII по IX ст. включно слов'яни заселяли величезну територію Східної і Центральної Європи.

Перші згадки про слов'ян датовано V ст. до н.е., і належать вони грецькому історику Геродоту. Він розповідає про те, що грецькі багатії дуже полюбили бурштин, який купці привозили з далекої країни, що знаходилася на Півночі, біля річки Ерідан і холодного моря. Видобуток і торгівля янтарем була одним з важливих занять жителів південно-східного узбережжя Балтійського моря, яких він називає *інугами*.

Історичні свідчення про слов'янські поселення між Карпатами і Балтійським морем знаходимо в документах римських і грецьких істориків I—II ст. н.е. **Пліній Старший** (23—79 pp.) в "Природній історії" (77 p.) говорить про слов'ян, що населяють територію в басейні р. Вісли, називаючи їх *венегами* (*Venedi(s)*). **Корнелій Тацит** (55—120 pp.) називає їх *венетами* (*Venet*). До нашого часу збереглася географічна карта олександрійського

географа та історика **Птолемея Клавдія** (помер близько 178 р.), на якій Карпатські гори називаються *Венетськими*, Балтійське море — *Венетським*, а жителів цієї місцевості у своїй "Географії" він називає *в е н е г а м и*. За їх свідченнями, слов'яни — великий народ, чисельний і войовничий.

Щодо походження назви "**венед**" існує кілька версій, але найсуттєвішими можна вважати дві, пов'язані з етимологією спільнослов'янського кореня *-*vent-*. Перша з них характеризує цей корінь як вищий ступінь порівняння прикметників *високий*, *великий*. Звідси **венед** — людина високого зросту, велетень, як її називали у своїх творах грецькі та римські історики.

Заслуговує на увагу і друга версія, згідно з якою *-*vent-* — це різновид кореня *-*od-* (-онд-). Пор.: старослов'янське **ѡда**; давньоруське **оуда**; українське **вудка**; польське **wędka**. Тому ця назва пов'язується з поняттями "рибалка", "мисливець", "ловець", що також є цілком обґрунтованим.

Найповніші й найдокладніші відомості про слов'ян датовано VI—VII ст., коли вони виступили як вирішальна сила у боротьбі з Візантійською імперією. Про слов'ян розповідають Прокопій Кесарійський ("Історія війни з готами" 554 р.), готський історик Іордан ("Історія готського народу" 551 р.), Псевдо-Маврикій ("Стратегіка", кінець VI ст.). Псевдо-Маврикій і Прокопій Кесарійський називають слов'ян *антами і склавінами*; Іордан — *венетами, антами, склавінами*, маючи на увазі предків майбутніх трьох груп слов'янських народів (*венети* — західні слов'яни; *анти* — східні слов'яни; *склавіни* — південні слов'яни). Однак всі вони відзначають, що на цій великій території жив один народ, спільнота слов'ян.

Хоча територія, яку займали слов'яни, не була однорідною за етнічним і лінгвістичним складом, більшість учених вважає, що приблизно до 500 р. н.е. усі слов'янські племена жили як єдність, тому цей період історії слов'ян називається **спільнослов'янським**. Незважаючи на існування чисельних діалектів, для спільнослов'янського періоду історії слов'ян характерна наявність єдиної мови, яка одержала назву **спільнослов'янської** (англ. *Common Slavic*), або **праслов'янської** (англ. *Proto-Slavic*). Ідея про єдність слов'янських племен та їх мов знаходить своє підтвердження й у найдавніших пам'ятках. Так, давньоруські літописи, відмежовуючи Русь від болгар, поляків, чехів як племена, об'єднують їх за спільністю мови: "Бѣ ѡдинъ ѡзыкъ словеньскъ, словени иже седяху по Дѹнаевѣ, ихъ же приѡша ѹгри и моравѣ, еже нѣне зовома Русь. Симъ бо прѣвока

рѣложены книги мораве, кже прозваша грамота словѣньская, же грамота ксть в Руси и в болгарѣхъ дѹнайскихъ (898 р.)¹.

Реальність існування спільнослов'янської мови-основи незаперечна. Спільність походження сучасних слов'янських мов легко підтверджується тотожністю їх на різних рівнях мовної структури, а в епоху створення перших слов'янських пам'яток вони були ще ближчими. Така близькість фонетики, граматичного ладу і словникового складу діалектів, поширених на території від Ельби до Північного Кавказу і від Балтійського моря до Балканського півострова, не могла бути підсумком випадкового паралельного розвитку чи збігу, а, безсумнівно, стала результатом того, що всі слов'янські мови розвинулися з спільної мови-основи. Як відзначав А. Мейє: "Мовна єдність слов'ян безперечна. Навіть тепер вона всюди зразу кидається у вічі; при вивченні давніх форм слов'янських мов ми знаходимо в них риси подібності, що часто наближаються до тотожності"².

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА

Мова, на ґрунті якої утворюються споріднені мови, називається *п р а м о в о ю*. Такою прамовою для сучасних слов'янських мов була праслов'янська, яка виникла приблизно у II тис. до н.е. і була єдиною мовою для всіх слов'ян приблизно до VII—VIII ст. н.е.

Становлення праслов'янської мови починається її виокремленням з балто-слов'янської мовної єдності на межі III—II тис. до н.е. і завершується між 1500—1300 рр. до н.е. Процес її формування пов'язаний із розпадом індоєвропейської мови на окремі групи мов. До індоєвропейської сім'ї мов належать слов'янські, балтійські, романські, германські, індійські, іранські, кельтські групи, багато з яких нині є мертвими. Найближчими до слов'янських є балтійські мови, бо виникли вони на основі сусідніх діалектів і найбільше контактували між собою. А. Мейє зазначає, що з індоєвропейської мови виокремилася спочатку балто-слов'янська мовна єдність, яка пізніше розмежувалася на слов'янську і балтійську групи мов. Порівнюючи праслов'янську мову з іншими індоєвропейськими мовами-основами, він відзначає, що вона вигідно відрізняється від інших словниковим багатством, мобільністю і досконалістю граматичної системи.

¹ *Повесть временных лет*. — М.; Л., 1950. — С.11.

² *Мейс А. Общеславянский язык*. — М., 1951. — С.5.

Праслов'янська мова, як і індоєвропейська, писемністю не засвідчена, тому вона є *реконструкцією*.

Давні слов'яни жили первісним ладом. Господарською одиницею була велика патріархальна сім'я, більшими суспільними ланками — рід і плем'я. Кількість слов'янських родів і племен увесь час збільшувалася, що було закономірним для епохи родового суспільства. Племена, як і роди, із зростанням чисельності свого населення і територіальним поширенням дробилися на частини, з яких пізніше формувалися нові племена. Паралельно розпадалася і мова племені, утворюючи нові відмежування. Результатом таких процесів стало утворення багатьох споріднених за походженням і близьких між собою діалектів.

Разом з тим слов'янські племена, розкидані по величезній території і розділені ріками, горами, болотами, значною мірою втрачали безпосередні економічні, політичні і мовні контакти між собою, набуваючи характерних особливостей культури, традицій, мови. Ці процеси і зумовили розпад спільнослов'янської мови. Розмежування спільнослов'янської єдності в етнічному та мовному аспектах було складним і тривалим процесом. Оформилася давня диференціація на три групи слов'янських народів у зв'язку з так званими *великими переселеннями слов'ян*. Цим терміном називається значний вихід групи слов'янських племен за межі прабатьківщини (як правило, переселення через великий вододіл) і втрата контактів із співплемінниками. Історія слов'янських народів фіксує два великі переселення слов'ян.

Перше переселення слов'ян припадає на I—II ст. н.е., коли окремі племена перейшли через Ельбу та Одру і заселили частину Центральної Європи. Слов'янська єдність розподіляється на дві групи: *західну і східну*.

Друге переселення датовано IV—VI ст. н. е., коли слов'яни перейшли Дунай і заселили Балкани, відмежувавшись у *південну* групу слов'янських племен.

Усі слов'янські мови зберігають цей поділ і нині, об'єднуючись у названі три групи.

До *східнослов'янської* групи належать українська, російська і білоруська мови.

Західнослов'янська група об'єднує польську і споріднені кашубську, чеську, словацьку, а також верхньолужицьку та нижньолужицьку мови, поширені на території Східної Німеччини. Там само ще у XVIII ст. було засвідчено полабську мову, носії якої проживали у нижній течії річки Ельби (словацька назва Лаба).

Південнослов'янську групу складають болгарська, сербсько-хорватська, словенська, македонська та мертва старослов'янська мови.

Усі названі мови є однією мовною системою у плані лексики, фонетики і граматики, об'єднаною спільністю походження і подальшого розвитку. З типологічного боку всі слов'янські мови, за винятком болгарської, належать до синтетичних мов¹.

Слов'янські мови, як живі, так і мертві, походять з одного кореня — спільнослов'янської мови, що зумовлює лексичну і структурно-граматичну близькість між ними. Це можна спостерігати, порівнюючи назви побуту, виробничої діяльності, частин тіла у різних слов'янських мовах.

рос.	укр.	білорус.	пол.	чес.	болг.	серб.-хорв.
голова	голова	галава	głowa	hlava	глава	глава
сердце	серце	сэрца	serce	srdce	сърце	срце
рука	рука	рука	ręka	ruka	ръка	рука
нога	нога	нага	noga	noha	нога	нога

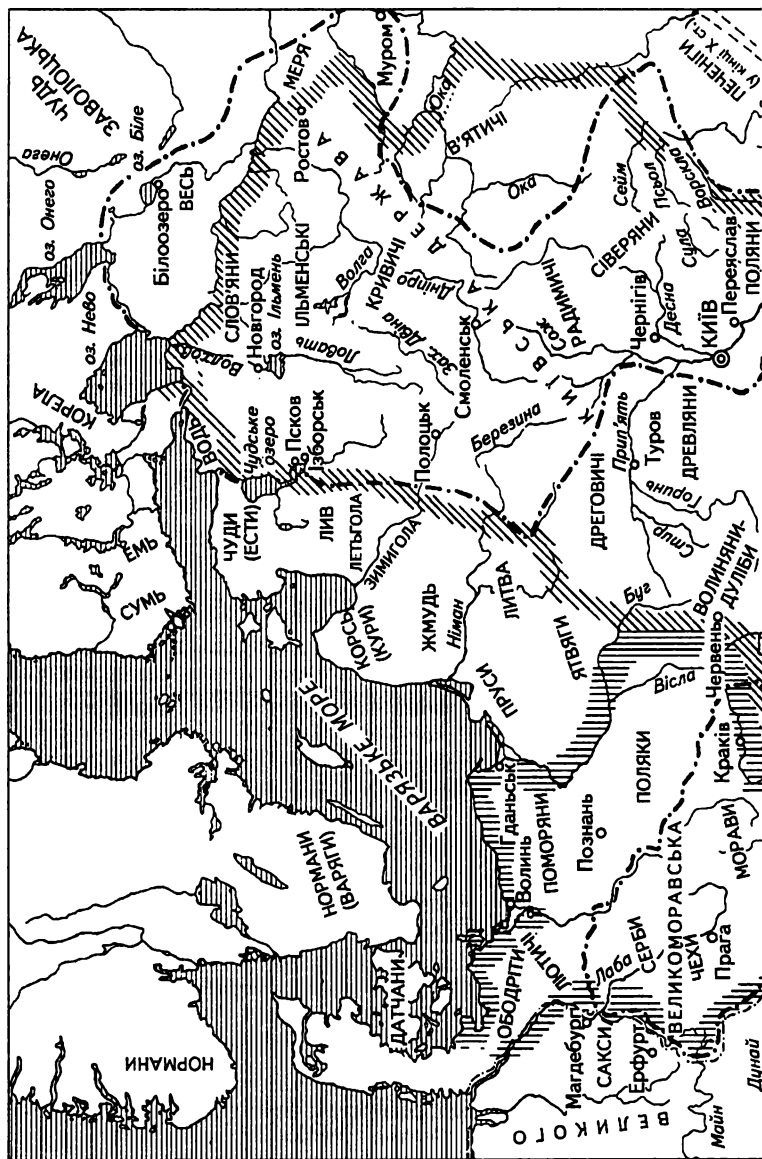
Вагомим показником лексичної спільності слов'янських мов є тотожність їх в області десятичної системи числівників.

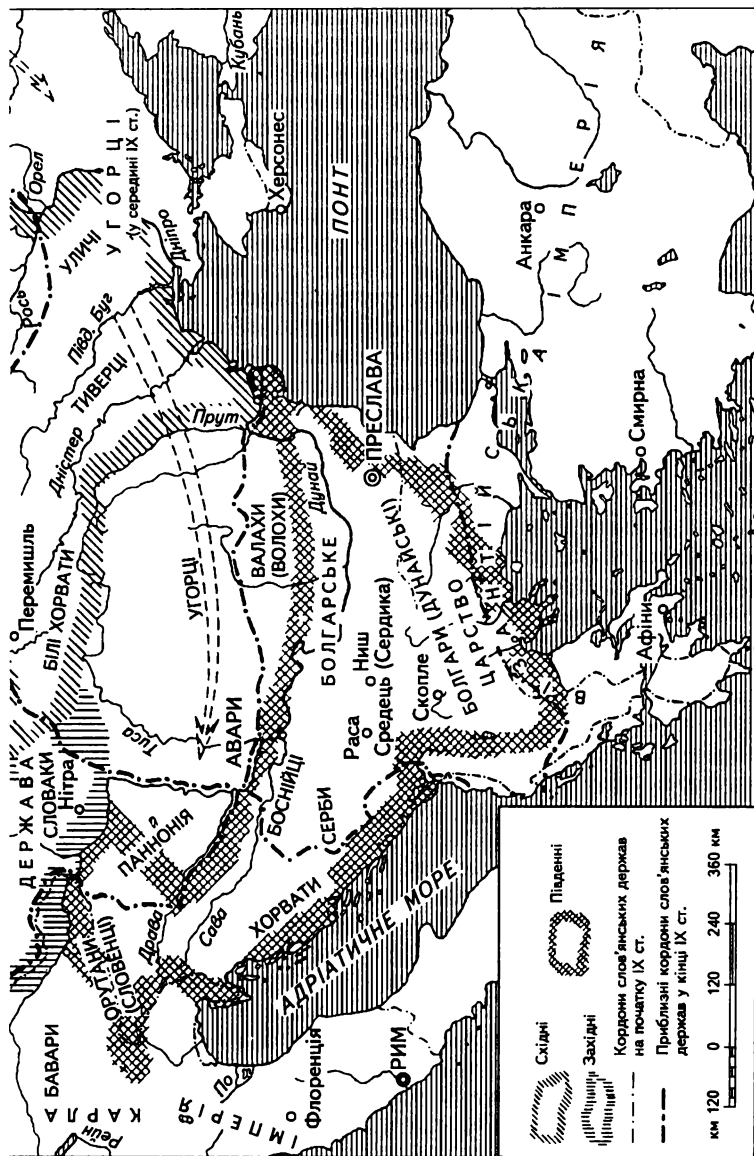
рос.	пол.	чес.	болг.	серб.-хорв.
один	jeden	yeden	един	едан
два	dwa	dva	два	два
три	trzy	tri	три	три
четыре	cztery	ctyři	четири	четири
пять	pięć	pet	пет	пет
шесть	sześć	sest	шест	шест
семь	siedem	sedm	седем	седам
восемь	osiem	osm	осем	осам
девять	dziewięć	devet	девет	девет
десять	dziesięć	deset	десет	десет

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ПИСЬМА У СЛОВ'ЯН

Мова є однією з головних ознак нації, вона забезпечує єдність, функціонування і розвиток етносу у просторовому і часовому вимірах. "Мова посідає одне з найвищих місць на шкалі національних вартостей" (У. Вайнрайх).

¹ Синтетичними називаються мови, в яких граматичні значення разом з лексичними виражено самою формою слова (до них належать майже усі слов'янські, балтійські, німецька, латинська та ін.); аналітичними — мови, в яких грам. значення виражено за допомогою службових слів (англійська, французька, італійська, болгарська).

Питання історії створення мови слов'ян є проблемою не лише і не стільки лінгвістичною, скільки історико-культурною. Це питання, що має більше ніж тисячолітню історію, весь час було об'єктом наукових досліджень і політичних маніпуляцій, визначних відкриттів і різноманітних фальсифікацій, копіткої роботи вчених і псевдонаукових знахідок.

Проблему створення письма слід розглядати на суспільно-політичному тлі життя тогочасних слов'янських народів та тих причин, які до цього спонукали.

IX ст. стало одним з найважливіших в історії слов'ян. На цей час слов'янські народи поступово звільняються від первісного ладу, починають формуватися основні класи і складатися державність нового феодального суспільства. Зародки феодальних держав потребували створення цілісної системи управління народом, розширення міжнародних контактів, наявності єдиної релігії. Головними причинами, що спонукали правлячу верхівку слов'янських народів змінити язичництво на християнську релігію, були: *по-перше*, необхідність релігії, яка б відповідала потребам феодального суспільства, допомагала утримувати в покорі соціальні низи і, *по-друге*, для повноправного виходу на міжнародну арену однією з основних умов була наявність всесвітньовідомої релігії. Найпоширенішим у Європі і найближчим до слов'ян було християнство, яке найбільше відповідало потребам феодального суспільства. Германські племена — безпосередні сусіди слов'ян — раніше прийняли християнство, і римська церква вогнем і мечем, спираючись на підтримку німецьких феодалів, поширювала свій вплив на сусідні народи. При цьому всіляко придушувалися будь-які вияви національної культури, традицій, мови. Достойними священного письма вважали лише три мови, якими Понтій Пілат наказав зробити напис на хресті, що на ньому було розіп'ято Ісуса: *латинську, грецьку, єврейську*. Уся відправа у західноєвропейських церквах проводилася чужою для народів латинською мовою.

У країни, які приймали християнство від Риму, зразу ж посунула лавина німецько-католицьких прелатів і абатів. Церкви і монастирі захоплювали величезні помістя, обкладали населення обов'язковим десятинним податком та іншими поборами. Слідом за церковниками з'являлися німецькі князі, які, підтримувані духовенством, завершували економічну і політичну кабалу спільно завойованих земель.

Іншим центром християнства була Візантія, яка, на відміну від Риму, краще зберегла традиції античної культури, науки, освіченості. Крім того, Візантійська імперія

та церква, що постійно ворогували з римською, проводили гнучкішу політику щодо інших народів. Так, візантійські імператори дозволяли слов'янським племенам заселяти землі імперії, залучали слов'янських воїнів до своєї армії, навіть допускали слов'янську знать до участі в державному управлінні. Свою релігію візантійське духовенство поширювало обережно, поступово і ненасильницькими методами. На освячених землях воно не збирало обов'язкового десятинного податку, а існувало переважно за рахунок добровільних подаянь прочан. Найважливішим було те, що східнохристиянська церква досить довго не забороняла проведення священного обряду рідною мовою, навіть не заперечувала існування власного письма та переклад ним богослужбних книг. Зважаючи на це, слов'янська верхівка більше тяжіла до Візантії, ніж до Риму, тим більше, що це підкріплювалося значними політичними інтересами. Слов'янські князі також мали на меті заручитися підтримкою могутньої Візантійської імперії у боротьбі проти німецької експансії.

Близько 830 р. моравські племена об'єдналися у Великоморавську державу з столицею Велеград. У 846 р. моравський князь Ростислав прийняв християнство від Риму. Приблизно тоді ж відбулося і хрещення словаків. На той час Моравія була великою і сильною державою з феодалним ладом.

Зміцнення Моравії і незалежна політика Ростислава дратували короля Людовика Німецького, який спробував підкорити її силою. Проте Ростислав зумів відбити усі напади і розширити межі своєї держави. Тоді Людовик схилив на свій бік болгарського князя Бориса, і разом вони вторглися у Моравію. Важливо відзначити, що на цю війну благословив Людовика папа римський Микола I. Щоб розбити цей союз і заручитися підтримкою могутньої Візантії, Ростислав посилає місію до візантійського імператора Михайла III. Він просить прислати місіонерів для вихрещення Моравії.

Боротьба римської і візантійської церков за вплив на південних і західних слов'ян на той час набула такої гостроти, що римський папа Микола I публічно прокляв візантійського патріарха Фотія. Особливо яскраво ця боротьба виявилася у Болгарії, яка прийняла християнство у 865 р. від Візантії. Проте у 866 р. князь Борис спокусився послами Риму і порвав з візантійською церквою, запросивши римських священиків. Через 4 роки, розчарувавшись у діяльності римської церкви, Борис знову повертається у лоно візантійської церкви.

Костянтин і Мефодій

Моравія була далі від Візантії, ніж Болгарія, маючи безпосередніми сусідами німецькі племена. Тим важливішим для Візантії було поширити свій вплив на захід, а Фотію помститися папі Миколі. Це й зумовило теплий прийом моравської місії імператором Михайлом III і патріархом Фотієм.

Очолити місію доручили братам Костянтину і Мефодію. Це було викликано тим, що Костянтин мав значний досвід місіонерської діяльності, зарекомендував себе блискучим дипломатом, а Мефодій виявив неабиякі організаційські здібності. Крім того, обидва брати добре володіли слов'янською мовою.

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯНТИНА І МЕФОДІЯ

Візантія не залишила жодних офіційних відомостей про діяльність Костянтина і Мефодія, документальні свідчення зберіг лише Рим: це послання (булли) папи Іоанна VIII, листи німецького духовенства та листи Анастасія Бібліотекаря¹, який особисто знав братів. Дивним видається те, що візантійські літописці замовчують діяльність Костянтина і Мефодія, проте це пояснюється тим, що місія "солунських братів" мала велике історичне значення для слов'янського світу, а не для відстоювання інтересів Візантії. Офіційна Візантія, відрядивши місію, перестає цікавитися роботою слов'янських просвітителів, не підтримує з ними ніяких зв'язків.

Головними джерелами для вивчення життєвого і творчого шляху братів є "житія" — літературні твори про діяльність Костянтина і Мефодія, які було написано на початковому етапі формування старослов'янської мови. Списків "Житія Кирила" налічується більше трьох десятків, а "Житія Мефодія" — вісім. Житія називаються "Паннонськими" тому, що О. Горський, який відкрив їх, вважав, що вони написані у Паннонії, хоча інші вчені цього не підтверджують. Серед дослідників немає єдиної думки щодо авторства житій: В. Ундольський вважав їх автором Климента — одного з учнів Костянтина й Мефодія; П. Шафарик "Житія Кирила" приписував Клименту, а "Житія Мефодія" — Гораздові, учню Мефодія.

Костянтин і Мефодій народилися в грецькому місті Солунь (Фессалоніки, Салоніки) — великому портовому

¹ Анастасій Бібліотекар (800—880 рр.) — один із найосвіченіших діячів свого часу, який відігравав значну роль у політичному житті Риму середини IX ст. Під час перебування солунських братів у Римі він зблизився з Костянтином.

промислового і торгового центрі. Населення міста складало переважно греки і слов'яни, тому брати могли знати слов'янську мову з дитинства. Цим і мотивував Михайло III свій вибір, сказавши: "**Въ во еста селоуянина да селоуяне въси чисто словѣньски вѣстѣдоують**" (ЖМ)¹. Національність Костянтина і Мефодія в літописних джерелах прямо не вказується, тому одні дослідники називають їх греками, інші — болгарами. Їхній батько, за однією афонською легендою, був болгариним, а мати — грекинею. Родина належала до вищих кіл тодішнього суспільства: батько Лев обіймав посаду друнгарія стратиґа (другої людини у найвищій військовій ієрархії Візантії). У них було сім синів, найстаршим з яких був Мефодій (815—885 рр.), а найменшим — Костянтин (827—869 рр.)². Мефодій у вісімнадцятирічному віці у 833 р. почав військову службу в імператора Феофіла, де виявив виняткові здібності. Коли йому виповнилося 20 років, його призначили воеводою у слов'янській області. Обіймаючи цю посаду близько 10 років, Мефодій досконало вивчив слов'янську мову і набув великого життєвого досвіду. Раптово він залишає військово-адміністративну службу і згодом постригається в монахи. Ставши настоятелем невеличкого монастиря Поліхрон на азійському березі Мармурового моря біля гори Олімп, він веде тихе і скромне життя, заглибившись у вивчення книжок. Є свідчення про те, що саме він зумів переконати болгарського князя Бориса прийняти християнство і охрестив його. За заслуги Мефодія у поширенні християнства в Болгарії патріарх запропонував йому сан архієпископа. Та він відмовився від високого сану і обрав посаду настоятеля невеличкого монастиря Поліхрон.

Костянтин з дитинства виявляв виняткові здібності до науки. Як розповідається у "Житії", хлопчиком він бачив сон, ніби його батько зібрав усіх дівчат Солуні і запропонував йому обрати собі дружину. Оглянувши всіх, він вибрав найпрекраснішу на ім'я Софія. "Софія" у перекладі з грецької означає *мудрість*, з якою обручився на усе життя Костянтин.

Після смерті батька, коли Костянтину виповнилося 14 років, один з найближчих до імператора людей — Логофет, почувши про визначні здібності й розум юнака, забирає його до столиці. Логофет після смерті імператора

¹ ЖМ — Житіє Мефодія.

² Датою народження Костянтина різні вчені вважають 826 чи 827 рік. Дату народження Мефодія у жодних джерелах не зафіксовано, тому вчені встановлюють її, порівнюючи з іншими фактами життя братів, і визначають роки від 815 до 820 р.

Феофіла у 842 р. став регентом малолітнього імператора Михайла III, а фактично — правителем Візантії. Про виняткові здібності хлопчика Логофет дізнався від відомого візантійського вченого-математика Лева і відправив Костянтина до Константинополя, де той навчався разом із майбутнім імператором Михайлом. Одним із учителів Костянтина був знаменитий Фотій¹, який пізніше став візантійським патріархом. За короткий час юнак вивчив граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику та інші науки, проте відмовився від блискучої кар'єри, яку йому пропонували при дворі, і посів скромне, але почесне місце патріаршого бібліотекаря, фактично — секретаря патріарха при найбільшій у Константинополі церкві святої Софії. Невдовзі він кидає це місце, їде на півроку в один із монастирів у Малій Азії. Після повернення очолив кафедру філософії знаменитого Константинопольського університету, де, незважаючи на молодість, прославився прекрасними лекціями і публічними виступами. Маючи винятковий ораторський талант і глибокі знання, він отримує блискучу перемогу у публічному диспуті з колишнім патріархом Іоаном VII Граматиком. Після цього його призначають керівником візантійських дипломатичних місій у Сирії, Хазарії та Арабському халіфаті, де він виступає публічним захисником православ'я, здобуваючи перемоги над опонентами.

Дорогою з Візантії до хазар Костянтин зупиняється в грецькому місті Херсонес² (слов'янська назва Корсунь) на південному узбережжі Криму. Там він вивчає єврейську мову, якою користувалися вищі кола хазар після прийняття іудейства. Швидко оволодівши цією мовою, він навіть складає граматику єврейської мови, яка, на жаль, не збереглася. Глибоке знання давньоєврейського, особливо самаритянського³, письма Костянтин продемонстрував після повернення до Константинополя, де він зумів прочитати незрозумілий напис на древній самаритянській чаші.

¹ Фотій (між 810—827 — між 891—897) — визначний діяч просвітництва, філолог, знавець давніх авторів і водночас знаменитий теолог IX ст., з 858 р. — патріарх Константинопольський.

² Херсонес (Херсон) — місто в районі сучасного Севастополя, центр візантійських володінь на Кримському півострові. Факт відвідання Костянтином Херсонеса документально підтверджено іншими джерелами.

³ Самаритяни — назва етнічної групи семітського населення, яка утворилася в VII—V ст. до н. е. в результаті змішання залишків населення Ізраїльського царства з колоністами із Ассіро-Вавилонії. В період раннього середньовіччя колонії самаритян були в ряді країн Близького Сходу.

Диспут Костянтина з сарацинськими мудрецами
(зі старовинної гравюри)

Під час перебування у Херсонесі він розшукує мощі римського єпископа Климента (між I та II ст. н.е. язичники втопили його з якорем на ший) і забирає їх із собою до Візантії.

За свідченнями усіх списків "Паннонського житія", під час цієї місії у Херсонесі, Костянтин знайшов євангеліє і псалтир, писані руською мовою, і зустрів людину, яка говорила цією мовою "...обрѣте же тоу еванггеле и псалтирь роуѣськыи писменъ писано...и чловѣка обрѣтъ глаголюща тоу вѣсѣдою и вѣсѣдова с нимъ....". Він дуже швидко зрозумів руську мову і вів бесіди з руською людиною. Хоча цей факт і не можна вважати абсолютно достовірним, проте є свідчення, що в середині IX ст. східні слов'яни часто бували в Криму, а деякі навіть жили там, тим більше, що за князювання Святослава майже весь Крим перебував під впливом Київської держави. До середини IX ст. серед східних слов'ян було багато тих, хто вже прийняв християнство. Так, за свідченням Фотія, на початку 60-х років було охрещено багато "россів", у тому числі цілу князівську дружину, а на Русь з Візантії послано єпископа¹. В деяких джерелах знаходимо свідчення місіонерської діяльності Костянтина серед слов'янських племен на річці Брегальниці за 7—8 років до моравської місії.

Після завершення хазарської місії Костянтин знову відходить від активного політичного та наукового життя й оселяється у монастирі на горі Олімп, де жив і Мефодій. Там, у монастирській бібліотеці, близько 5 років він "вів бесіди з книжками" і, за гіпотезами вчених, уперше почав роботу над створенням слов'янської азбуки.

Життєвий шлях Костянтина і Мефодія — це зразок служіння переконанням та ідеям, суспільним інтересам. Усе своє життя вони боролися за втілення власних ідеалів, не прагнучи слави, багатства, кар'єри. Обоє братів ніколи не мали дружин, дітей, власного пристанища, усе своє життя мандруючи різними країнами, і навіть померли на чужині.

До нас не дійшов жоден із літературних творів Костянтина і Мефодія, хоча відомо, що вони написали і переклали багато наукових і літературних праць, ми навіть точно не знаємо, яку азбуку створив Костянтин. Молодшого брата називали філософом, він увесь час тікав від мирської суєти до монастиря, де багато читав, набирався знань, якими потім щедро ділився під час просвітницьких місій та публічних виступів, дискусій. Він писав, а Ме-

¹ *История культуры древней Руси: В 2-х т. — М.; Л. — 1951. — Т.1; Т.2. — С. 81.*

Костянтин показує імператору Михайлу III створену слов'янську азбуку
(зі старовинної гравюри)

фодій перекладав його роботи. Молодший брат створив слов'янську азбуку, а старший зумів впровадити її в слов'янському світі, домогтися визнання її навіть Римом, організувати школи, де продовжувалися традиції "солунських братів". Освіченістю та науковістю молодший брат переважав старшого, який зарекомендував себе здібним організатором і талановитим керівником, послідовним продовжувачем спільної справи.

Старший, досвідченіший, фізично загартований Мефодій турбувався та опікав Костянтина, який був хворобливим, і супроводжував його у поїздках, місіях.

На соборі, зібраному з приводу моравської місії, імператор Михайло III висловив думку, що цю місію ніхто не виконає краще, ніж Костянтин Філософ. На час місії той був уже серйозно хворим, проте погодився.

Для успішного виконання місії хрещення слов'ян слід було вирішити питання поширення богослужбних книжок, за якими б вівся церковний обряд. Це ускладнювалося тим, що слов'яни не мали власного письма. Коли імператор доручив Костянтинові очолити місію до Моравії, той запитав: "Аще имоутьъ бѣхъ языкъ свои? Михайло відповів: ...дѣдъ мои, и отьць мои, и нини мнози искаше того не обрѣли соуть. То како азъ могъ обрѣсти?". В період язичництва слов'яни, за свідченням Чорноризця Храбра, користувалися власним примітивним письмом "чертами и резами". З початком хрещення слов'янських племен таке письмо уже не задовольняло зростаючих потреб, здійснювалися спроби використання літер латинського алфавіту "без оустроения". Проте в латинському алфавіті не було багатьох літер для передачі характерних слов'янських звуків, тому найголовнішим завданням моравської місії було створення слов'янської азбуки. Є свідчення, що Костянтин працював над створенням слов'янської азбуки ще до моравської місії у Константинополі та монастирі Поліхрон за активної участі Мефодія. Це письмо згодом стало називатися *глаголицею*. Точного уявлення про первинний вигляд глаголиці ми не маємо, бо найдавніші тексти, які збереглися, молодші за новостворені на 150 років, а за цей час азбука могла зазнати великих змін, що підтверджується долею глаголиці у хорватів.

Створення алфавіту стало лише першим кроком у підготовці моравської місії. Треба було здійснити переклад на слов'янську мову богослужбних книжок, насамперед Євангелія (Апракоса) — найважливішої книги церковної служби. За свідченнями пам'яток, до від'їзду в Моравію ще у Візантії було зроблено переклад короткого Апрако-

са, який дійшов до нас у слов'янському варіанті XI ст. (напр., Ассеманійове євангеліє).

Наприкінці 863 р. після довгої підготовки моравська місія на чолі з Костянтином Філософом вирушає до Великої Моравії. Костянтин везе князеві Ростиславу послання від імператора Михайла, в якому той вітає моравський народ із входженням до числа великих народів.

Солунські брати з учнями починають активно працювати у Моравії. На богослужінні у Велеграді вони читають слов'янською мовою релігійні книжки, організовують школи, де навчають учнів слов'янської азбуки та проведенню церковного обряду слов'янською мовою, продовжують перекладати грецькі богослужебні книги (за цей час було перекладено Євангеліє, Псалтир, Апостол та вибрані церковні служби).

Поступово морави звикли до рідної мови у церкві, а церкви, де літургія проводилася латинською мовою, обезлюдніли. Німецько-католицьке духовенство поступово втрачало свій вплив і доходи, тому всіма можливими засобами воно намагалося чинити перепони солунським братам.

Пробувши у Моравії 40 місяців, до середини 866 р., Костянтин і Мефодій вирушають до Риму. Щодо причин, які наштовхнули братів звернутися до ворогів Візантії, вчені висловлюють дві версії. Згідно з гіпотезою В. О. Істріна, головною причиною поїздки до Риму було бажання Костянтина домогтися дозволу на богослужіння і переписування церковних книжок слов'янською мовою. На той час папа Микола I, почувши про успіхи солунських братів у поширенні християнства на слов'янських землях і зміцненні впливу Візантійської церкви, змінює ставлення до проведення церковного обряду слов'янською мовою і запрошує Костянтина й Мефодія з урочистою місією до Риму¹.

Кінцевим пунктом подорожі братів, як вважає відомий російський мовознавець С. Бернштейн, був Константинополь, а не Рим. Перебуваючи у Венеції (Костянтин у публічній дискусії отримав блискучу перемогу над прихильниками триязичництва), брати дізналися про значні зміни у Візантії, де було вбито імператора Михайла. Патріархом став заклятий ворог Фотія — Ігнатій. Повертатися до Константинополя за таких умов не було сенсу, і вони йдуть до Риму.

¹ Папа Микола I, який запросив братів до Риму, помер 13 листопада 867 р., а зустрічав їх новий папа Адріан II, який зайняв престол 14 грудня 867 р. Звідси точні дані про час місії.

Дорогою вони зробили тривалу зупинку у Блатнограді — столиці паннонського князівства¹ у князя Коцеля (Коцела) і навчили слов'янської грамоти 50 учнів.

Наприкінці 867 або на початку 868 р. група на чолі з Константином Філософом прибула до Риму. Папа Адріан II, який зайняв престол, урочисто приймав їх, у церквах проводилося богослужіння слов'янською мовою, папа освятив слов'янську літургію і церковні слов'янські книги, а учнів Костянтина і Мефодія рукопоклали у священники.

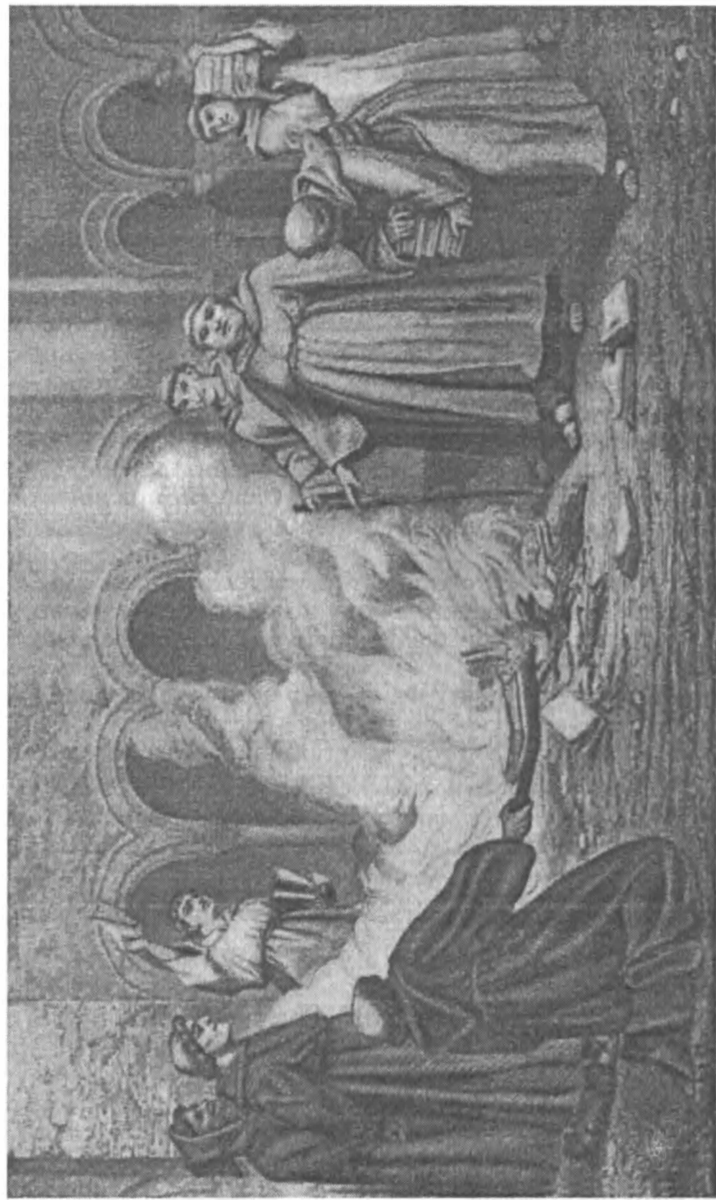
У кінці 868 р. під час перебування у Римі Костянтин тяжко захворів. Передчуваючи свою смерть, він у середині грудня під Різдво прийняв схиму і з дозволу папи прибрав слов'янське ім'я Кирило². 14 лютого 869 р. основоположник слов'янської писемності помер. Його поховали з усіма можливими почестями в церкві Климента поряд з мощами святого, хоча Мефодій просив Адріана відправити небіжчика на батьківщину. Мефодій, призначений архієпископом Моравії і Паннонії, повертається до Моравії.

Таке призначення колишнього простого монаха викликало ненависть і заздрість з боку німецьких єпископів і прелатів, що звикли отримувати прибутки із слов'янських земель. Цей тиск направлено також і проти Ростислава, який послідовно проводить незалежну політику. Людовик Німецький схиляє до зради племінника Ростислава — Святополка, і за його допомогою німці обманом беруть у полон Ростислава. Закутого у кайдани, його привозять до німецького міста Регенсбурга, де восени 870 р. сам німецький король Людовик засуджує його до смерті. Для того щоб кара ця була більш жахливою, Людовик звелів осліпити Ростислава — гарячим залізом випалити очі й кинути до в'язниці, де той невдовзі й помер.

Історія не забула ініціатора й організатора вихрещення слов'янських народів, керівника боротьби проти німецьких феодалів за незалежність, палкого патріота рідної землі — 29 жовтня 1994 р. у Пряшеві рішенням Священного Синоду Ростислава канонізовано, тобто залучено до лику святих.

¹ Паннонія — колишня римська провінція, розташована між річками Дравою і Дунаєм; нині це західна частина Угорщини, у IX ст. була заселена предками словенців.

² За традицією постриг у монахи супроводжувався зміною імені, яке починається з тієї ж літери, що й справжнє. Костянтин узяв ім'я Кирило на честь видатного грецького теолога першої половини V ст. Кирила Александрійського.

Знищення слов'янських книжок німецькими священиками
(зі старовинної гравюри)

Стративши Ростислава, німці організовують судилище над Мефодієм, знущаються з нього й кидають до в'язниці. Майже два з половиною роки провів Мефодій у холодній темниці у Швабії, і лише під час повстання селян під проводом учня Мефодія, священника Славомира, стає вільним.

Змучений, але нескорений, він продовжував активно працювати і пропагувати слов'янське письмо, проповідувати слов'янською мовою. З двома учнями Мефодій завершує переклад більшості біблійних текстів (так званих *канонічних книг Старого й Нового заповітів*) та книжок, що визначають норми церковного життя (*номоканона*). Невдовзі хвороби та напружена праця зовсім знесли Мефодія. Він зібрав учнів, призначив своїм спадкоємцем Горазда і звернувся з останнім словом до моравського народу. Архієпископ говорив про ті випробування, які їх чекають, і закликав до стійкості. Того ж дня, 19 квітня 885 р., у Велеграді він помер.

Після смерті Мефодія Святополк дав повну свободу німецьким священникам на чолі з лютим ворогом слов'янства єпископом Віхінгом. Папа Стефан V знову заборонив слов'янське богослужіння, а в листі до князя Святополка наказав учнів Мефодія викинути з церкви і вигнати далеко з Моравської країни.

Віхінг організовує гоніння на все, що було пов'язано з Костянтином і Мефодієм: книги спалювали на вогнищах, учнів та прихильників солунських братів кидали до в'язниць, продавали у рабство, виганяли з Моравії. Вигнання учнів Мефодія пройшло у 886 р., але справа їх продовжувала жити, бо римські папи ще два рази (у 890 р. — Стефан V, а в 915 р. — Іоанн X) офіційно піддавали анафемі слов'янське письмо і слов'янське богослужіння.

Так трагічно завершився початковий етап становлення слов'янської писемності у західних слов'ян — у Моравії та Паннонії. Частина учнів (Климент Охридський, Наум Охридський, Ангеларій, Григорій Пресвітер, Мніх) переселилися до Болгарії, де за часів правління царя Симеона (893—927 рр.) їм було створено сприятливі умови для праці. Разом з болгарськими вченими Іоанном Екзархом Болгарським, Чорноризцем Храбром вони продовжують перекладати з грецької на слов'янську, працюють над створенням літературних збірників, навчають грамоти багатьох учнів. За їх безпосередньою участю створюються великі літературні школи: одна в столиці Болгарії Преславі, друга — у південно-західній Македонії в Охриді, а Пантелеймонів монастир у Преславі

поступово перетворюється на щось подібне до літературної академії.

Проте "золотий вік" слов'янської писемності у Болгарії завершується за царювання наступного правителя Петра, а з XI ст. центр слов'янської писемності поступово переміщується до Київської Русі, куди слов'янське письмо прийшло разом з хрещенням Русі у 988 р.

ДВІ АЗБУКИ: КИРИЛИЦЯ І ГЛАГОЛИЦЯ

До нас не дійшли писемні пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія, тобто другої половини IX ст. Найдавніша з них — напис на руїнах церкви Симеона у Преславі (Болгарія), — на думку вчених, датована X—XI ст. Приблизно в цей час написано й відомі найдавніші рукописи та написи, виконані двома графічними різновидами старослов'янського письма. Один з них отримав назву "кирилиця" (за ім'ям Костянтина Філософа, у схемі Кирила); інший — "глаголиця" (від старослов'янського "глаголѣ" — слово). Кирилиця пізніше лягла в основу сучасних східнослов'янських, болгарського, сербського, македонського алфавітів, а глаголиця поступово вийшла з ужитку, використовуючись лише у Хорватії та Далмації для потреб церкви¹.

Наявність двох азбук у слов'янському світі й досі викликає наукові суперечки, адже відомо, що Костянтин зробив одну азбуку. Коли, ким і де було створено другу азбуку і яку саме з них створив Костянтин, до сих пір однозначно не вирішено.

Кирилиця мала 43 літери, глаголиця — 40.

З 40 глаголичних літер 39 передавали майже одні й ті самі звуки, що й літери кирилиці, а літера **ѣ** "гервь", якої не було у найдавнішому варіанті кирилиці, передавала палатальний [ɣ]². У глаголиці були відсутні також літери **ѡ** ("ксі"), **ѣ** ("псі"), **ѣ**, **к**.

Літери кирилиці та глаголиці мали абсолютно однакову назву і майже однаковий порядок розміщення, але дуже різнилися за формою. Форма кириличних літер була геометрично простою, чіткою і зручною для письма. З 43 літер кирилиці 24 було запозичено з грецького письма, а

¹ Хорватія та Далмація постійно перебували під церковною юрисдикцією римського папського престолу, і грецьким алфавітом там не користувалися.

² У пізніших кириличних пам'ятках під впливом глаголиці почала вживатися літера, аналогічна до герви.

Таблиця 1. Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.			Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		
Ѧ	1	а	1	[а]	азъ	Ф	500	ф	500	[ф]	фрьть
Ѣ	2	в	—	[б]	боу́кы	Ѡ	600	х	600	[х]	хѣръ
Ѥ	3	в	2	[в]	вѣди	Ѣ	700	ѡ	800	[о]	отъ
Ѧ	4	г	3	[г]	глаголи	Ѥ	800	ѣ	—	[шт]	шта
Ѩ	5	д	4	[д]	добро	Ѧ	900	ѣ	900	[ц]	ци
Ѭ	6	е	5	[е]	ксть	Ш	1000	ч	90	[ч]	чрьвь
Ѯ	7	ж	—	[ж]	живѣте	Ѱ	—	ш	—	[ш']	ша
Ѱ	8	з	6	[з]	зѣло	Ѡ	—	ъ	—	[ѡ]	кръ
Ѳ	9	з	7	[з]	земла	Ѣ	—	ы	—	[ы]	кры
Ѵ	20	и	8	[и]	нже	Ѥ	—	ь	—	[ѣ]	кръ
Ѷ	10	і	10	[і]	нжен	Ѧ	—	ѣ	—	[ѧ]	гать
Ѹ	30	(Ѩ)	—	[г]	гервь	Ѱ	—	ю	—	[’у, ју]	ю
Ѻ	40	к	20	[к]	како	—	—	ѧ	—	[’а, ја]	ѧ
Ѽ	50	л	30	[л]	людик	—	—	к	—	[’е, је]	к
Ѿ	60	м	40	[м]	мыслѣте	Ѣ	—	ѧ	(900)	[ѣ]	юс малий
Ѻ	70	н	50	[н]	нашь	Ѧ	—	ѧ	—	[’е, ѣ]	юс малий
Ѵ	80	о	70	[о]	онъ	Ѣ	—	ж	—	[о]	юс великий
Ѷ	90	п	80	[п]	покон	Ѣ	—	ѡ	—	[’о, јо]	юс великий
Ѹ	100	р	100	[р]	рьци	—	—	ѧ	60	[кѣ]	кѣ
Ѻ	200	с	200	[с]	слово	—	—	ѡ	700	[пѣ]	пѣ
Ѽ	300	т	300	[т]	твьрьдо	Ѧ	800	ѣ	9	[ф]	ѣнта
Ѿ	400	оу	400	[у]	оукъ	Ѧ	—	ѡ	400	[і, в]	ижица

решту 19 — з інших мов чи власноручно створено з дотриманням єдиного графічного стилю. Форма ж літер глаголиці, насичена гачками, петлями, заокругленнями, була дуже складною. Незважаючи на значну відмінність у написанні алфавітів, зауважимо: якщо глаголичні літери звільнити від петель, завитків, деяких декоративних елементів, то за формою вони наближаться до аналогічних літер кирилиці. Особливо це виявляється у тих літерах, які не запозичено з грецького письма, а створено для передачі специфічних слов'янських звуків (ж "живѣте", ц "ци", ч "чрьвь", ш "ша"). Літери ш "шта", оу "оукъ", ѡ "кры" в глаголиці і кирилиці були лігатурами інших літер. Це дає підстави твердити, що одна з цих азбук мала великий вплив на створення іншої.

Поява азбуки для передачі однієї з слов'янських мов була спричинена поширенням християнства у слов'янському світі і перекладацькою діяльністю Костянтина і Мефодія. Для того щоб відповісти на питання, яку з азбук було створено безпосередньо Костянтином, слід визначити джерела азбук та взаємовідношення кирилиці і глаголиці. Варто враховувати і той факт, що жодну з відомих азбук не було створено абсолютно самостійно, без впливу раніше існуючих алфавітів. Так, наприклад, фінікійське письмо було створене на основі давньоєгипетського; давньоєврейське та грецьке — на основі фінікійського; латинське — на основі грецького; французьке, німецьке, англійське — на основі латинського і т. д. Щодо кирилиці, то практично всі вчені дійшли однозначного висновку: джерело цієї азбуки — *візантійський унціал* (урочисте письмо, яке застосовували у написанні богослужбових книжок). Кирилиця запозичила такі грецькі літери: а, в, г, д, є, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ѱ, ф, х, ѱ, з, ѱ, ѱ, ѱ (див. табл. 2). Решту — 19 літер — було введено в кирилицю для передачі специфічних слов'янських звуків. Майже всі ці нові букви (15 з 19) були розташовані в кінці кириличного алфавіту, і лише 4 з них ("боукы", "живѣте", "зѣло", "оукъ") стояли серед літер, запозичених з грецького письма. Походження цих 19 літер різне: в ("боукы") — це незначна стилізація грецької ("бети"); з ("зѣло") утворилася з візантійського варіанта грецької "дігами"; ц ("ци"), ч ("чрьвь"), ш ("ша") запозичені з єврейського алфавіту; інші — новостворені літери (див. табл. 3).

Дещо складніше питання походження літер глаголиці. Багато відомих дослідників намагалися знайти прототипи їх серед відомих у світі графічних систем. Походження глаголиці намагалися вивести: з кирилиці (І. Добровський, І. Срезневський, В. Григорович); із скандинавських рун (Я. Гануш); з сірійських алфавітів (П. Шафарик); з хазарського письма (М. Грунський); з візантійського скоропису (І. Тейлор, І. Ягич); з албанського письма (Л. Гейтлер); з іранського письма (В. Міллер); з вірменського та грузинського алфавітів (М. Гастер); з єврейського (В. Вондрак); з коптського (П. Фортунатов) та ін.

П. Селищев вважав головним джерелом глаголиці комбінацію грецького мінускульного та самаритянського письма. Зважаючи на чисельність версій і відсутність достатньої аргументованості жодної з них, найвірогіднішою видається теорія самотності глаголиці, яка стала результатом індивідуальної творчості Костянтина — глибокого знавця різних мов, зокрема східних. Не дивно, що в глаголиці

Таблиця 2. Походження кириличного та українського письма

Літери греко-візантійського письма	Назви літер грецького уставного письма	Кирилиця				Сучасний український шрифт (у дужках — вимова літер, що вийшли з ужитку)
		Літери кирилиці	Назви літер	Звукове значення	Числове значення	
Α	альфа	А	азъ	[а]	1	А а
Β	бета (віта)	Б	боукы	[б]	—	Б б
Γ	гамма	В	вѣди	[в]	2	В в
Δ	дельта	Г	глаголи	[г]	3	Г г, г
Ε	епсилон	Д	добро	[д]	4	Д д
Ζ	дигамма	Е	ксть	[’е]	5	Е е, Є є
Ζ	дзета	Ж	живѣте	[ж’]	—	Ж ж
Η	ета (іта)	З	зѣло	[д’з’]	6	[з]
Ι	йота	И	земла	[з]	7	З з
Κ	каппа	И	ниже	[і]	8	И и, Й й
Λ	ламбда	І	нижен	[і]	10	І і, І і
Μ	мі	К	како	[к]	20	К к
Ν	ні	Л	людик	[л]	30	Л л
Ο	омікрон	М	мыслите	[м]	40	М м
Π	пі	Н	нашь	[н]	50	Н н
Ρ	ро	О	онъ	[о]	70	О о
Σ	сигма	П	покон	[п]	80	П п
Τ	тау	Р	рьци	[р]	100	Р р
Φ	фі	С	слово	[с]	200	С с
Χ	хі	Т	твердо	[т]	300	Т т
Ω	омега	У, Ѹ	оукъ	[у]	(400)	У у
—	—	Ф	фрьтъ	[ф]	500	Ф ф
—	—	Х	хѣръ	[х]	600	Х х
—	—	Ц	отъ	[о]	800	[о]
—	—	Ч	ци	[ц’]	900	Ц ц
—	—	Ш	чрьвь	[ч’]	90	Ч ч
—	—	Щ	ша	[ш’]	—	Ш ш
—	—	Ъ	шта	[ш’т’]	—	Щ щ
—	—	Ы	кръ	[ъ]	—	—
—	—	Ь	кры	[ы]	—	[и]
—	—	Ѣ	кръ	[ѣ]	—	Ь ь
—	—	Ѥ	патъ	[æ]	—	[і]
—	—	Ю	ю	[’у, ју]	—	Ю ю
—	—	Ѧ	Ѧ	[’а, ја]	—	[я]
—	—	Ѩ	к	[’е, је]	—	[е]
—	—	Ѭ	юсъ малыи	[ѣ]	(900)	Я я
—	—	Ѯ	—	[е, је]	—	[я]
—	—	Ѱ	юсъ большии	[ѡ]	—	[у]
—	—	Ѳ	—	[’ѡ, јѡ]	—	—
Ξ	ксі	Ѣ	кси	[кс]	60	[кс]
Ψ	псі	Ѥ	пси	[пс]	700	[пс]
Θ	тета	Ѧ	Ѧнта	[ф]	9	Ф ф
Υ	іпсилон	Ѩ	ижица	[і, и, в]	400	У у

Таблиця 3. Походження літер кирилиці, створених для передачі специфічних слов'янських звуків

В	Ѡ (вєди)	о + у — ѡу (оукъ)
Ѣ	Ѣ (боукъ)	ш + т — ѡ (шта)
Ѥ	Ѥ (цѣ)	ъ + і — ѣ (єръ)
Ѧ	Ѧ (чрьвь)	і + є — ѥ (е йотований)
Ѩ	Ѩ (ша)	і + а — ѧ (а йотований)
Ѭ	Ѭ (юс малий)	і + ѡу — ю (у йотований)
Ѯ	Ѯ (юс великий)	і + Ѭ — ѭ (юс малий йотований)
Ѱ	Ѱ (єрь) — ѱ (єр)	і + Ѯ — ѯ (юс великий йотований)
Ѳ	Ѳ (ятъ) — ѳ (ятъ)	з + і + є — ж (живѣте)
Ѵ	Ѵ (сѣло)	

вчені вбачають окремі елементи, подібні до різних східних алфавітів. Історія знає приклади створення нового оригінального письма. Так, Стефан Пермський у XIV ст. створив азбуку зирян для місіонерської діяльності. Специфічність і новизна глаголиці, її незалежність від чужинського базису висловлені автором "Похвального слова свв. Кирилу і Мефодію" XII ст.: "Не на тоужемь основани свое дѣло полагающа, нѣ изнова писмена въображыша и съвършиста въ языкъ новъ"¹. З цим слов'янським підтвердженням перекикається лист папи Іоанна VII князю Святополку Моравському від 3 червня 880 р., де він говорить: "...Слов'янське письмо, винайдено Костянтином Філософом, по праву хвалим".

Питання походження та взаємин слов'янських азбук дуже давнє, проте однозначно його не вирішили і понині. Незаперечним є те, що часом створення першої з цих азбук є 863 р., а другу було створено після смерті Мефодія і вигнання його учнів з Моравії. Ще у XVIII ст. чеський учений Ф. Добнер відстоював ідею про більш давнє походження глаголиці. Цю гіпотезу свого часу розвивали П. Шафарик, В. Григорович, І. Ягич. Пізніше у XIX ст. чеський дослідник І. Добровський розробив теорію, згідно з якою глаголицю було створено шляхом видозмінення вже існуючої кирилиці, щоб зберегти слов'янське письмо в період жорстокого переслідування Римом та німецько-католицьким духовенством усього, що було пов'язане з грецькою

¹ Лавров П.А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. — Л., 1930. — С. 83—84.

церквою, з Візантією. Щоб приховати грецькі корені слов'янського алфавіту, Костянтин і Мефодій або їхні учні деякі літери випустили як непотрібні для слов'ян (ψ, ζ), а інші замаскували декоративними елементами — гачками, петлями тощо.

Серйозного удару по цій теорії завдало віднайдення у 1836 р. словацьким філологом В. Копітаром невідомої глаголичної пам'ятки ("Збірник Клоца"), яку, за палеографічними показниками, було написано раніше за всі відомі кириличні.

Важливим підтвердженням більш давнього походження глаголиці стали відкриті В. Григоровичем у монастирських бібліотеках на Афоні Маріїнське та Зографське євангелія XI—XII ст., писані глаголицею, і палімпсест XII ст., написаний кирилицею по змитій глаголиці. Цікавою знахідкою цього періоду було віднайдення у Празі в обкладинці латинського рукопису двох глаголичних аркушів X ст. та глаголичного напису, зробленого на грецькому акті Іверського монастиря на Афоні 982 р.

Нині більшість учених вважає, що Костянтин створив глаголицю, а кирилицю було створено його учнями найвірогідніше у східній Болгарії за правління царя Симеона. Місцем її офіційного утвердження була болгарська столиця Преслав, де Симеон у 893 р. провів собор¹. Глаголична азбука була створена для слов'ян, які жили на території Моравії і Паннонії, де працювали Костянтин і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювалися на Південь і Південний Схід, в Болгарію, Сербію. В кінці IX ст. у Болгарії, куди на той час перемістились учні Костянтина і Мефодія, спостерігається посилення впливу Візантії на культуру, літературу, мистецтво. У зв'язку з цим зрозумілими були спроби учнів "солунських братів" наблизити слов'янське письмо до грецького. Новостворена азбука, яка одержала назву "кирилиця", почала поступово витіснити глаголицю, поширюючись на захід і північний захід, а з XI ст. кирилиця стала основним алфавітом слов'ян.

На користь того, що глаголиця давніша за кирилицю, відомі вчені П. Шафарик, В. Щепкін, П. Селищев наводять такі факти:

1. Головні глаголичні пам'ятки пов'язані з Моравією та Паннонією (де почали свою діяльність Костянтин і Мефодій), у них зустрічається багато моравізмів.

¹ Ильинский Г. А. Где, когда, кем и с какой целью глаголица была заменена кириллицей// Byzantinoslavica, 1931. — Roc. 3. — S. 1. — P. 79—88.

2. Мова глаголичних пам'яток більш архаїчна порівняно з кириличними пам'ятками, що підтверджує безпосередній їх зв'язок із першими слов'янськими перекладами.

3. Глаголична азбука менш досконала за своїм складом, ніж кирилична. У кирилиці є спеціальні позначення для йотованих голосних, розрізняються *а* та *ѣ*.

4. У глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці ж цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма.

5. Серед кириличних текстів зустрічаються *п а л і м п с ѣ с т и*, так звані рукописи, в яких змито один текст і поверх нього написано інший. Відомо кілька пам'яток, у яких кириличний текст написано по змитій глаголиці, проте немає жодної, у якій би глаголичний текст було написано по кирилиці.

Оригінальний погляд на взаємовідношення двох азбук висловив у 1884 р. російський учений В. Міллер¹. Він вважав, що протокирилиця, основу якої складав візантійський унціал, була для Костянтина зразком для створення глаголиці, звідки він узяв порядок літер та звукове значення їх і додав новостворені слов'янські літери. Проте ця глаголиця виявилася досить незручною для користування слов'ян, тому через деякий час учні Костянтина удосконалили протокирилицю за зразком глаголиці, щоб зберегти звичний уже для слов'ян порядок та склад літер алфавіту. Ця нова кирилиця досить швидко витіснила глаголицю.

Гіпотеза В. Міллера знайшла свій подальший розвиток у працях болгарського вченого Е. Георгієва², який вважав, що кирилиця не була кимось спеціально створена, а сформувалася в процесі еволюції. Візантійський алфавіт поступово пристосовувався до мови слов'ян шляхом введення літер на позначення специфічних слов'янських звуків, і ймовірно, що саме цю мову називав Чорноризець Храбр письмом "без упорядкування": *"...римскими и грѣчьскими писмены, нѣждаахъ сѧ словѣнскы рѣчь везъ оустроення"*³. Остаточного вдосконалення протокирилиці було завершено у Болгарії у Преславській школі учнями Костянтина.

¹ Міллер В. С. К вопросу о славянской азбуке // Журнал Министерства народного просвещения. — 1884. — № III—IV.

² Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. — София, 1952.

³ Кувев К. М. Черноризец Храбр. — София, 1967. — С. 189.

ЖИВОМОВНА ОСНОВА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Для повного об'єктивного опису старослов'янської мови дуже важливим питанням є встановлення мовного ґрунту, на фундаменті якого створювалася перша слов'янська азбука. Багатовікова історія дослідження старослов'янської мови фіксує кілька теорій, згідно з якими той чи інший діалект вважали основою для створення певної графічної системи. Найпоширеніші з них: *сербська* (Й. Добровський, С. Кульбакін); *паннонська* (В. Копітар, П. Шафарик); *моравська* (К. Калайдович, Є. Голубинський); *руська* (І. Огієнко); *болгарська*. Надостовірнішою і найобґрунтованішою з них є болгарська, яку висунув О. Востоков у праці "Рассуждение о славянском языке" (1820 р.). Головними доказами правильності цієї теорії були такі.

1. Костянтин, як свідчать джерела, розпочав роботу над створенням слов'янської азбуки та перекладами книг ще до моравської місії. Проте він міг орієнтуватися лише на відомий йому з дитинства солунсько-македонський діалект староболгарської мови.

2. За лексичним складом старослов'янська мова найбільш наближена до болгарської.

3. За окремими фонетичними показниками простежується беззаперечна спільність старослов'янської і болгарської мов, чому немає аналогів у інших слов'янських мовах:

— вживання неповноголосних сполучень *-ра-*, *-ла-*, *-рѣ-*, *-лѣ-* в середині слова між приголосними на місці колишніх *-ог-*, *-ол-*, *-ег-*, *-ел-*: ст.-сл. *градъ*, *брѣгъ*, *глава*, *млѣко*; болг. *град*, *бряг*, *глава*, *мляко*;

— спільні сполучення *жд*, *шт* на місці колишніх *d*, *t* перед *j*: ст.-сл. *мѣжда*, *свѣшта*; болг. *межда*, *свешт*;

— наявність носових голосних *ѣ*, *ѡ*, наслідки яких спостерігаються у македонських говірках;

— систематичне вживання так званих *глухих голосних ѣ, ѡ*, які послідовно вживаються у болгарській мові.

Виходячи з цих та інших чинників, учені дійшли висновку, що старослов'янську мову створено на ґрунті *солунсько-македонського* діалекту *староболгарської* мови.

На мовній батьківщині старослов'янської мови, в Болгарії, тривав розвиток народних говорів, і, починаючи з XII ст., у пам'ятках засвідчено мову, яка значною мірою відрізняється від давньоболгарської, що стала за основу старослов'янської мови. Мову цього етапу розвитку прийнято називати *середньоболгарською*, яка, в свою чергу, стала підґрунтям для сучасної болгарської мови.

ПРОБЛЕМА ДОХРИСТИЯНСЬКОГО ПИСЬМА У СЛОВ'ЯН

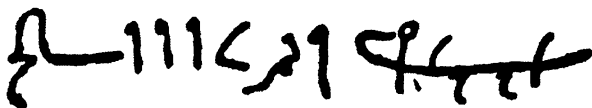
Багато вчених робили припущення, що слов'яни ще до запровадження християнства користувалися власним письмом. Ця гіпотеза ґрунтується на свідченні болгарського письменника Х ст. Чорноризця Храбра, який у своєму сказанні "О писменехъ" згадує, що до прийняття християнства слов'яни книг хоча й не мали, проте користувалися примітивним письмом: "Прѣжде оубо словѣне не имѣху книгъ, нж чрътами и рѣзами чѣтѣху и гатааху погани сѣще"¹. Там же відзначається, що задовго до моравської місії робилися спроби запису слов'янської мови латинськими і грецькими літерами, але неточно, "без оустроєння".

Решта свідчень про існування дохристиянського письма у слов'ян пов'язана зі *східнослов'янськими племенами*. Найважливіші з них такі:

1. Повідомлення древнього східнослов'янського літопису "Повѣсти времєнихъ лѣтъ", що під час осади князем Володимиром Святославовичем Херсонеса в кінці Х ст. один із жителів на ім'я Анастасій пустив у стан Володимира стрілу з написом "Кладєзи кже сѣтъ за товожъ отъ востока, из того вода идєтъ по троубѣ".

2. Свідчення арабського мандрівника Ахмеда ібн Фадлана, який у 921 р. спостерігав обряд поховання руса. Він згадує, що на могилі було закопано стовп, на якому написано ім'я небіжчика та ім'я царя русів.

3. Дохристиянський руський напис, відтворений арабським ученим Ібн-Якубом-ель Недімом у книжці "Книга росписи наукам" 987 р. Цей напис він записав із шматка білого дерева, принесеного від царя русів послом одного з кавказьких князів. Графіка цього напису, й досі не розшифрованого, відрізняється від грецького, латинського і пізніших слов'янських алфавітів.

Напис, відтворений Ібн-Якубом-ель Недімом

4. Повідомлення арабського письменника Ель Массуді (пом. у 956 р.), який в одному з руських храмів знайшов пророцтво, написане на камені.

5. Свідчення єпископа Мерзебургського Тітмара (976—1018 рр.) про те, що в язичницькому храмі м.Ретри він бачив слов'янських ідолів, на кожному з яких було начертано його ім'я.

¹ Кув К.М. Чорноризец Храбр. — София, 1967. — С.188.

6. За свідченням "Повѣсти временныхъ лѣтъ", у договорі з Візантією київського князя Олега 911 р. є вказівка на письмові заповіти, а у договорі князя Ігоря з Візантією 944 р. йдеться про письмові документи, які використовувалися у русько-візантійських дипломатичних стосунках.

Дуже цікавим, але спірним є повідомлення у "Паннонському житті" про віднайдення Костянтином у Херсонесі під час місії до хазар Євангелія і Псалтиря, писаних руськими письменами¹. Висувалися гіпотези про те, що це була пізніша вставка в текст життя, проте аналіз усіх 23 списків життя це спростував. Багато вчених піддавали сумніву достовірність назви "руський", називаючи цим терміном скандинавські руна, занесені східним слов'янам варягами племені "Русь" (П. Шафарик, П. Фортунатов), або готські ("пруські", "фрушські") (П. Лавров), чи навіть самаритянські руна (І. Гошев). М. Толстой з абсолютною переконаністю називає це метатезою літер р та с у первинному "соурьськими", тобто "сірійськими", що намагалися аргументувати ще А. Вайан, Р. Якобсон. Однак у "Житті" наводиться точний перелік мов, якими володів Костянтин, і серед яких не було сірійської. Отже, він не зміг би так швидко оволодіти цією азбукою і прочитати ці книжки. Та й сама поява сірійських книг у Херсонесі видається маловірогідною, адже Сирія знаходилася далеко від Херсонеса, крім того, вона ще в VII ст. була завойована арабами, які нав'язали мусульманську релігію і арабське письмо. Найбільш імовірною видається гіпотеза, висунута І. Срезневським і підтримана І. Огієнком, згідно з якою книги, знайдені у Херсонесі, писані руською мовою протокириличним письмом. Підтвердженням цього може бути той факт, що у приписці XIV ст., зробленій у Реймському євангелії першої половини XI ст., кирилична частина тексту називається "писмом русске", а глаголична — словѣнскимъ ѣзыкомъ".

Свідчення про те, що Костянтин був обізнаний з деякими слов'янськими книжками, зустрічаємо і в "Житті" Мефодія; а згідно з "Італійською легендою" організацію моравської місії пов'язано з успіхом місії до хазар.

Відомості про застосування на Русі у IX ст. видозміненого грецького письма зустрічаються в одній з грецьких

¹ У різних списках "Життя Костянтина" це письмо називається роуьськими писмены, роуш*ки(м) писмене(м), роуьскы писмень.

пам'яток. Там згадується, що візантійський імператор Василь Македонець у 866 р. послав архієпископа, який охрестив русів і поширив видозмінене грецьке (тридцятип'ятибуквене) письмо. Це засвідчує також і арабський літопис, який наводить П. Успенський.

Таким чином, досить ймовірним видається існування дохристиянського письма у слов'ян (особливо у східних), а також використання слов'янами водночас кількох його різновидів і виникнення на грецькій основі протокириличного письма.

НАЙДАВНІШІ ПАМ'ЯТКИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПИСЬМА

Як уже відзначалося, пам'ятки періоду безпосередньої діяльності Костянтина і Мефодія та їхніх учнів до нас не дійшли. Їх було знищено після вигнання учнів Мефодія з Моравії. Нам відомі досить точні копії найдавніших рукописів, зроблені учнями Костянтина і Мефодія. Ці пам'ятки нечисельні, кілька з них датовані кінцем X ст., а решта — XI ст.

До недавнього часу найдавнішим датованим слов'янським написом вважався *кириличний напис на надгробній плиті членів сім'ї болгарського царя Самуїла 993 р.* Проте болгарські вчені К. Міятев та І. Гошев віднайшли написи на стінах і плитах церкви болгарського царя Симеона (893—927 рр.), зроблені почасти кирилицею, почасти — глаголицею. За переконанням відомого спеціаліста зі староболгарської писемності Є. Георгієва, на одному з цих написів проглядається дата — 893 р.

Назви пам'яток, які збереглися, умовні й утворені на підставі:

— *назв місця, де їх знайдено* (Маріїнське євангеліє, Празькі листки);

— *прізвища особи, яка віднайшла чи була власником їх* (Збірник Клоца, Листки Ундольського);

— *імені писаря, який писав пам'ятку* (Савина книга);

— *імені особи, для якої було написано пам'ятку* (Остромирове євангеліє, Напис царя Самуїла).

За змістом пам'ятки поділяються на *євангелія, псалтирі, требники, поученія, житія, проповіді* та ін.; **за азбукою** — на *кириличні та глаголичні*. Переписування пам'яток у кожній із слов'янських областей під впливом живої народної мови надавало їм певних діалектних особливостей, тому прийнято виділяти територіальні редакції, або **і з в о д и**. Найголовніші з них:

— *староболгарська редакція* — Зографське євангеліє, Ассеманієве євангеліє, Синайський требник, Синайський псалтир, Савина книга, Супрасльський рукопис, Листки Ундольського, Напис царя Самуїла, Зографські листки;

Найдавніші кириличні та глаголичні написи:

а) напис на руїнах церкви царя Симеона (близько 893 р.);

б) кириличний напис, знайдений у Добруджі (943 р.).

— моравсько-чеська редакція — Київські листки, Празькі листки;

— сербська редакція — Маріїнське євангеліє, Збірник Клоца;

— словенська, або паннонська, редакція — Фрейзінгенські уривки;

— давньоруська редакція — Остромирове євангеліє 1056 р., Збірники Святослава 1073 і 1076 рр., Архангельське євангеліє 1092 р., Мінеї 1095—1097 рр. та ін.

1. *Київські листки*, або Київський міссал. Це уривок католицької обідні (месси), що підтверджує моравське походження тексту. Про західнослов'янську приналежність свідчить також вживання приголосних [з], [ц] на місці колишніх [g], [m]. Від тексту збереглося 7 пергаментних аркушів. Цю пам'ятку було завезено до Києва єрусалимським архимандритом Антоніном у 1862 р. Зберігалася вона у Київській духовній академії, де й була відкрита в 1874 р. І. Срезневським.

[illegible]

Це найдавніша пам'ятка старослов'янського письма, що найточніше відтворює початковий етап слов'янської писемності. Нині зберігається в Центральній бібліотеці НАН України. Видання пам'ятки здійснив І. Ягич у 1900 р. у Відні. До IX Міжнародного з'їзду славістів у Києві було видано фотографічний (факсимільний) варіант тексту з кириличною транслітерацією, описом, коментарями та бібліографією. Видання здійснив В. Німчук.

2. *Зографське євангеліє*. Одержало свою назву від Зографського монастиря на Афоні, де воно довгий час зберігалось. Це неповний рукопис на 304 пергаментних аркушах. У ньому втрачено частину тексту (Матфей XVI, 20 — XXIV, 20), а цю прогалину заповнив пізніший переписувач, однак теж глаголицею і в старослов'янській редакції. Час написання тексту — XI ст.

Відкрив пам'ятку у 1845 р. В.Григорович. У 1860 р. євангеліє подарували Олександрю II, який передав його Публічній бібліотеці Санкт-Петербурга, де воно й понині зберігається (бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна). Видання Зографського євангелія здійснив у 1879 р. у Берліні І. Ягич.

3. *Маріїнське євангеліє*. Назва походить від монастиря св. Богородиці Марії на Афоні, де ця пам'ятка зберігалася і була відкрита В. Григоровичем 1845 р. Маріїнське євангеліє написано в XI ст. найвірогідніше у Македонії і складається з 173 пергаментних аркушів, у ньому відсутні початок, частина середини і кінець. Зараз воно зберігається у Державній бібліотеці у Москві. Видав його І. Ягич у 1883 р. у Петербурзі.

4. *Ассеманійове євангеліє*. Назву отримало за прізвищем папського бібліотекаря Йосифа Ассемані, який у 1736 р. купив його в Єрусалимі у монахів і передав у власність Ватиканської бібліотеки у Римі, де воно нині зберігається (тому існує інша назва пам'ятки — *Ватиканське євангеліє*). Це *апракос* (тобто збірник євангельських читань за християнським календарем). Написане у XI ст. в Македонії і складається з 158 аркушів. Перше повідомлення про цю пам'ятку зробив Й. Добровський у 1822 р., видали її вчені Й. Вайс та Й. Курц у Празі в 1929 р.

5. *Збірник Клоца*. Це залишки великої збірки проповідей і повчань, яка складається з 14 аркушів. 12 аркушів знайшов відомий слов'янський філолог В. Копітар у бібліотеці графа Клоца у м. Трієнто (Італія) і видав у 1836 р. Пізніше Ф. Міклошич знайшов у музеї м. Інсбрука ще два аркуші цієї пам'ятки, які видав у 1860 р. Збірник написано у XI ст., і за своєю мовою він дуже подібний до

Маріїнського євангелія. Повне його видання з коментарями здійснив В. Вондрак у 1893 р. у Празі.

6. *Синайський псалтир*. Це рукопис на 177 аркушах, який зберігається у монастирі св. Катерини на горі Синай в Аравії. Знайдений П. Успенським у 1850 р. Найкраще видання здійснив С. Сєвер'янов у 1922 р. у Петербурзі. Вчені припускають, що псалтир написано в XI ст. в Македонії.

7. *Синайський требник*. Збірник молитов і служб на всі випадки життя. П. Успенський у 1850 р. знайшов його у тому ж монастирі св. Катерини на Синаї, де він зберігається і нині. Це рукопис на 106 аркушах без початку і кінця, який належить до македонських пам'яток XI ст. 4 аркуші рукопису, придбані Успенським, Кондаковим, Криловим, зберігаються в Москві та Санкт-Петербурзі. Найкраще видання глаголицею з передачею глаголичного тексту кирилицею здійснено відомим словенським вченим Р. Нахтігалом у 1941—1942 рр. у Любляні.

8. *Рильські глаголичні листки*. Назва походить від Рильського монастиря в Болгарії. Пам'ятка складається з двох пергаментних аркушів глаголичного тексту молитвослова. Пізніше між дощатою обкладинкою було знайдено ще 2 аркуші та кілька обривків, писаних тією ж рукою. Повністю видана болгарським дослідником І. Гошевим у 1956 р. в Софії. Відкрив цю пам'ятку В. Григорович у 1845 р. разом з *Охридськими листками*, які теж є фрагментом давньої слов'янської пам'ятки.

Охридські листки — це півтора пергаментних аркуша з недільного євангелія, пов'язані з м. Охридом — одним із центрів слов'янської писемності. Пізніше ця пам'ятка перейшла у власність І. Срезневського, а тепер зберігається у рукописному відділі Одеського університету. Найкраще видання здійснив Г. Ільїнський у 1915 р. в серії "Пам'ятники старославянського язика".

9. *Боянський палімпсест*. Так називається змитий глаголичний текст, поверх якого писана пам'ятка XIII ст. *Боянове євангеліє*. Відкрив цю пам'ятку В. Григорович у 1845 р. у селі Бояна під Софією. Лише у наш час, використовуючи сучасні методи дослідження тексту, болгарський вчений І. Добрев зумів відновити 26 сторінок змитого глаголичного тексту, який виявився фрагментами євангелія, написаного в XI ст. Боянський палімпсест видав І. Добрев у 1972 р. в Софії.

10. *Празькі уривки*. Пам'ятку складають два пергаментні аркуші, знайдені у 1855 р. у Празі німецьким

істориком К. Гефлером. Імовірно, що перший аркуш написано у другій половині XI ст., а другий — на початку XII ст. Це пам'ятка моравсько-чеської редакції, видана у 1857 р. П. Шафариком та К. Гефлером.

Кириличні пам'ятки

1. *Напис царя Самуїла*. Напис зроблено на могильній плиті членів сім'ї Самуїла у 993 р., він містить 11 рядків тексту. Знайдено пам'ятку в кінці минулого століття у селі Герман у Південно-Західній Македонії.

2. *Супрасльський рукопис*. Пам'ятка XI ст. болгарського походження, за своїм складом березнева мінея, тобто книга церковних читань на всі дні березня — життя святих, легенди, проповіді Іоанна Златоуста та ін. Її складають 280 аркушів, об'єднаних у три частини. Було знайдено в 1823 р. у Супрасльському монастирі проф. Віленського університету М. Бобровським. Нині зберігається у різних місцях: 118 аркушів у Любляні в колишній ліцейській бібліотеці; 151 — у Варшаві; 16 — у бібліотеці ім. М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі. Повне видання пам'ятки здійснив С. Сєвер'янов у 1904 р. у Санкт-Петербурзі.

ВГДАНІА ВЪ БЛАГЪ СЪ ДОБРО
ВЪЗДАСТЬ БОЛЪШННХЪ ЖЕ
БОЖИИ ПРИИМЕТЪ. ТЪ ГД
СЕМЪЖИТНИИ ПРЪ ОБНАДЪ ВЪ
МЪЗІНХЪ БЛАГЪ ІНХЪ ПРИАТ
И ТЪ СЪ ДАДАНЖЕ ПО СЛОУШАНИ
ШТА ВЪ РОІЖТВРЪ ДО ЖВНА
ТА ЖЕ ПАКЪ БОЖИИ СЛАВОІ

3. *Савина книга*. Це збірник євангельських читань, який має дві приписки із згадкою про попа Саву, іменем якого і названо пам'ятку. Написано книгу в XI ст. у Східній Болгарії. Відкрив її І. Срезневський у Московській Типографській бібліотеці, він же і видав у 1868 р. Нині зберігається у Москві в Центральному архіві давніх актів.

Е҃У҃Г҃ЛАЮБАІДШ҃ЖСВОЖДОГОУ
 Ж҃НН҃НАВНАДІДШ҃АСВОСАВМ
 МЛ҃ВЗЖНВОТѢВѢУ҃НѢМЗГЗХРА
 Я҃НАЩЕІСТОМНѢПОСЛУЖИТ
 МНѢДАХОДНТЗ҃НІДЕЖЕЕСЛ

4. *Хіландарські листки*. Уривок повчання Кирила Ієрусалимського на двох аркушах, знайдений В. Григоровичем у 1844 р. у Хіландарському монастирі на Афоні. Пізніше В. Григорович подарував пам'ятку бібліотеці Одеського університету, де вона і зберігається. Це пам'ятка XI ст. болгарського походження. Перше видання 1848 р. належить В. Григоровичу.

5. *Македонський кириличний листок*. Старослов'янська пам'ятка XI ст. болгарського походження, яку знайшов у Македонії О. Гільфердінг, а опублікував у праці "Древние глаголические памятники" у 1866 р. І. Срезневський. Зберігається в Академії наук Росії. За характером це уривок оригінального твору граматичного змісту.

6. *Листки Ундольського*. Уривки євангельського тексту на двох аркушах. Назву отримали за прізвищем власника їх — бібліографа В. Ундольського, після смерті якого перейшли у власність Московського Румянцевського музею. Пам'ятка XI чи XII ст. болгарського походження.

7. *Єнінський апостол*. Збірник апостольських читань, знайдений у 1960 р. у селі Єніна (Болгарія). Ця пам'ятка є найстарішим із слов'янських списків "Апостола", її складають 39 аркушів і датовано другою половиною XI ст. Видана у Софії 1965 р. К. Мирчевим і Х. Кодовим.

8. *Слуцькі листки*. Рукописний уривок на 5 аркушах, знайдений у 1867 р. в м. Слуцьку біля Мінська і привезений до Санкт-Петербурга. Виданий у 1868 р. І. Срезневським. Оригінал пам'ятки загублено.

9. *Остромирове євангеліє*. Найдавніша східнослов'янська датована пам'ятка, написана в 1056—1057 рр. руським дияконом Григорієм для новгородського посадни-

:ОТЪМАТѢСА ГЛА·СНѢ·
 ѢВРѢМАНО·
 ЗАКОНЬНИКЪ
 НѢКЪИ·ПРН
 ДЕКЪНИСКИ
 НСКОУШАІА
 ННГЛА ОУУНТЕ
 ЛЮ КАМЗАПОКЪ
 ДЬБОЛЬШНКЪЗА
 КОНЪ НІСЖЕРЕУЕ
 КМОУ БЪЗЛЮБН
 ШНГЛАСКОГО
 ВЪСѢМЪСРДЦЫМЪ
 СВОИМЪНВЪСЕЖ
 ДШЕІАТВОКЪН

ка Остромира. Вона складається з 294 аркушів, має чудове оформлення. Зберігалася у Новгороді, потім у Москві, а з 1720 р. у Петербурзі. Вперше опублікована О. Востоковим у 1843 р. Остромирове євангеліє фіксує фонетичні особливості та лексичний склад давньоруської мови і тому є цінним свідченням тогочасного стану мови східних слов'ян.

Латинські пам'ятки

Фрейзінгенські, або Мюнхенські, уривки.

Це єдина старослов'янська пам'ятка, написана латинськими літерами. Вона знайдена у м. Фрейзінгені (Германія) у 1803 р. і видана О. Востоковим у 1827 р. Нині зберігається в Мюнхені. Це три невеличкі уривки текстів, написаних латинськими літерами по-слов'янськи, два з яких — формули сповіді, а один — казання. Перші два датовані 900 чи 950 р., а останній — 1020 р. Пам'ятка належить до паннонської редакції, її мова старослов'янська, але зазнала значного впливу словенської мови.

ԱՄՋԻՆԱՅ ԵՄՃԱՆԻ ԲԱՄԻՔ

ՄԻՌԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԻՎՆՅՈՒՆ

ԱՆՑ ՔՈՆՈՒՄՆԱԿՆԵՐ

ՈՍԿԱԿ ՄԱՅՈՍԻՐՈՒՄՆ.

ה'תשנ"ח

ዎክህህ ከሃሸሃ/ፊ.ጸሀሃ

ԹՅԱՆԿԱԳՐԱԿԱՆ ԴԱՐԱՆ

ՈՐԿԱՆԻԶԱԿԱՆ ԿՈՔԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ

...the

የጥቅም ስራ ምክር ቤቱ

1918-1919

11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533

ԿՐԹՈՒԿԱՄԵԺԱՍՈՅ յ

ՄԻՆԻՍՏԵՐԱԿԱՆ ԵՎԻԲԻ

ՀՈՒՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՄԻՏԱԿ

תוצאות מחקר

2000 年 4 月 20 日

9. פירמע פאר אונזערע פאליטישע אידעאלען

49 ամի՞ն ԺԿՅ ԿՅԿ ամի՞ն

[illegible]

ပုဂံဘက်သို့ အထွေထွေ

ԵՊՈՒՐՆԱՆ ԴԻՄԻՏՐ ԴԻՄԻՏՐՅԱՆ

ԿՆՑ ՄԱՐԺԻ ՄԻՏՅԱԿՈՍԿ Ն.

გთხოვთ დაგადასტოვოთ

2. **אין פארוואנדלונג פון א פאנאליטיקאלישן אקט צו א פאנאליטיקאלישן אקט**

1099 ԲՅԱՆՀԱՆՈՒ Ի ԽՈՒՇ
 1100 ԽՈՒՇ ԲՅԱՆՀԱՆՈՒ Ի ԽՈՒՇ

החל מיום זה יחולו הכללים הבאים:

48 3000000 00000000

നോമ്പിന് ന ജാതാവിനെ

Հ ՈՒՄԵՐ ՍՈՇԱԼԻՍՏԻԿ

ԲՄԸՆԵՐՈՒՄԻՆԻՍՏԻԿԱՆ

ՀԿՐԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿ

ԻՎՆ. ՄԲՍԵՇՅԱՆ ԴՈՒՈՐ

መስላት ማለት ማሳደግ ነው

УҮҮРХЭО ИЛЭГҮҮХЭМЭЛЭЭ:

ՄԻՋԻՆԻՍԿԻ ԶԱՄԱՆԻՆԻ

കുടുംബശ്രീ, ൧, അമ്പലമുക്ക്

Ֆ. ԼԱՊՐԵ ԶԻՈՎԺ ՓԱՄԻՓ:

Дивно, що більше як через 100 років існування двох слов'янських азбук слов'янську пам'ятку переписано латинськими літерами, які для цього не зовсім пристосовані. Вчені припускаються думки, що або пам'ятку написано для тих людей, які володіли лише латинню, або сам автор не знав слов'янської грамоти. Про використання латинських літер для запису слов'янської мови свідчать також копії давніх текстів, переписаних у XV ст., що містяться у Клагенфуртському рукописі, зокрема запис латиною молитв "Вірую", "Отче наш", "Аве Марія"¹.

КОРОТКІ ВІДОМОСТІ ЗІ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

Палеографія (від гр. *παλαιός* — давній і *γράφω* — пишу) — це історико-філологічна наука, яка вивчає створення і розвиток письма, досліджує старовинні тексти.

Найдавніші старослов'янські тексти писали на пергаменті². Сам термін походить з назви малоазійського міста Пергамен, де вміли дуже якісно виготовляти цей матеріал. У найдавніших східнослов'янських пам'ятках він називався "мѣхъ", "телятина", "кожа", а в творах високого стилю — грецьким словом "хартия" або "пергаментъ".

Починаючи з XII ст. для переписування пам'яток першими зі слов'ян використовують папір болґари. На Русі папір з'явився у XIV ст. Спочатку його привозили зі Сходу, про що свідчить іранське походження назви "бумага". Українська назва "папір", як і польська "papier", чеська "papír", походить від романо-германського "papier" — папірус (водяна рослина, яка росте у дельті річки Ніл). Папір порівняно з пергаментом має багато переваг: він дешевший, красивіший і практичніший. Філігранні водяні знаки на ньому дають змогу дослідникам з максимальною достовірністю встановити не лише час написання пам'ятки, а й місце її виготовлення.

За розмірами рукописи були різні. Траплялися книги великого формату "в десть" і меншого — "пів десть", рідше зустрічалися невеличкі книжечки. Рукописи найчастіше мали вигляд книги, рідше — сувою, особливо грамоти. Пергамент спочатку розлініювали за допомогою спеціального інструмента, так званого *хараксало*, який при натискуванні робив лінії зразу на кількох сторінках.

¹ Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981. — С.176.

² *Пергамент*, або пергамен, — це теляча шкіра, оброблена так, що перетворювалася на тонкий матеріал, придатний для письма. З цієї метою використовували також шкіри інших тварин, але рідше.

Нерідко в рукописах робили так звані *заставки*, тобто розмальовували окремі літери певним орнаментом; інколи у текст вставляли малюнки — *мініатюри*.

У кирилиці використовували кілька способів письма. Найстаріші пам'ятки виконані так званим "*уставом*", яким користувалися до XIV ст. Для уставу характерне чітке каліграфічне накреслення літер, кожна з яких мала бути виписана окремо, розташована майже перпендикулярно до рядка і мати форми, близькі до геометричних. Під час написання, як правило, не робили проміжки між словами, а скорочення вживали рідко. Одним із найдавніших і найкрасивіших зразків уставного письма є графіка Остромирова євангелія. Найдавніші зразки уставу близькі до грецького унціального письма літургічних книг IX—XI ст. і відрізняються від нього тим, що грецькі літери мають нахил, а слов'янські — пряме начертання. Однак зустрічаються південнослов'янські рукописи з похилим уставом (напр., Савина книга). Поступово характер уставу змінюється, зникає правильність заокруглень, чітке геометричне накреслення літер. Так утворюється *півустав*, для якого нехарактерні правильність та краса літер. Починаючи з XIV ст. півустав стає основним типом письма, а на його ґрунті поступово формується *скорпис*.

У глаголиці теж розрізняється устав та півустав, але для цієї азбуки характерним було вживання особливого типу глаголиці — *кутастої* — з прямими уставними буквами.

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX СТОЛІТТЯ

Доля двох слов'янських азбук склалася по-різному: глаголицю, починаючи з кінця X — поч. XI ст., поступово витіснила кирилиця, і перша вживалася лише у Хорватії та Далмації насамперед для релігійних потреб. Кирилиця стала основою для сучасних українського, російського, білоруського, болгарського, сербського та македонського алфавітів. Із двох азбук більший практичний інтерес для нас має кирилиця, якою ми донині (хоча із значними змінами) користуємося.

Характер звукової системи старослов'янської мови кирило-мефодіївської епохи можна встановити шляхом порівняльного аналізу старослов'янських пам'яток між собою. Найхарактернішими рисами старослов'янської мови були такі:

1. У старослов'янській мові діяв закон відкритого складу. Згідно з цим законом усі склади були відкритими, тобто закінчувалися складотворчим. Напр.: **о-въ-ца, оу-чи-те-ль**. Відкритість складів старослов'янська мова успадкувала від праслов'янської, винятки становили лише деякі слова-проклітики: **из, без, въз, раз, ов**. Однак у процесі приєднання їх до повнозначних слів змінювалося морфемне членування, і всі склади ставали відкритими: **из + ити = и-зи-ти; без + именьнъ = бе-зи-ме-нь-нъ**.

2. Склад будувався за принципом висхідної звучності, тобто кожний наступний звук має бути звучнішим за попередній. Групи приголосних у середині слова не розчленовувалися між складами, а завжди стояли на початку складу: **вы-стръ, ро-ждь-ство**.

3. При передачі запозичених слів теж діяв закон відкритого складу; закриті склади при цьому штучно відкривалися за допомогою редукованих голосних **ь, ъ**. Напр.: гр. Αἴγυπτος — **Єгиптьъ**; гр. ψαλμός — **пъсалъмъ**; гр. Παῦλος — **Павълъ**. Кінцевий приголосний, який закривав склад у запозичених словах, як правило, випускався: *sunus — **сынъ**, *vǫlkos — **вълкъ**.

4. У старослов'янській мові складотворчими могли виступати не тільки голосні, а й плавні [р], [л]. Напр.: **зрьно, врьхъ, пльнъ**.

Оскільки кирилиця була створена на основі грецької азбуки, то вона зберігала окремі риси грецької передачі звуків. Так, звук [у] передавався сполученням літер **оу**; деякі грецькі літери вживалися лише тому, що за ними було закріплене певне числове значення: **ξ** ("ksi") та **ψ** ("psi") не вживалися для передачі слов'янських слів, бо звукосполучення [кс], [пс] до X ст. у слов'ян були неможливими, а для передачі грецизмів можна було використовувати сполучення **кс**, **пс**. Але буква **ξ** мала закріплене числове значення "60", а **ψ** — "700", тому вони зберігалися в азбуці і зрідка використовувалися для передачі грецьких слів. Напр.: **Алѣксандръ, ψалтъмъ**. Особливість кирилиці полягала також у наявності літер-дублетів, тобто у передачі одного звука різними літерами. Так, звук [о] міг передаватися крім літери **о** також літерою **ω** ("омега"), яка використовувалася насамперед для передачі числа "800"; звук [ф], крім літери **ф** ("ферть") передавався літерою **ϕ** ("фіта"); звук [і] передавався літерами **и** ("іжеі"), **і** ("іже") та грецькою **ν** ("іжиця").

СИСТЕМА ГОЛОСНИХ

Система вокалізму ранньої старослов'янської мови об'єднувала 11 звуків. Їх класифікують за такими показниками.

1. За місцем артикуляції у горизонтальному напрямі вони поділяються на голосні *переднього, середнього та заднього* рядів; за ступенем підняття спинки язика у напрямі до твердого піднебіння — на голосні *високого, середнього та низького* піднесення.

Принципи класифікації	Ряд		
Піднесення	Передній	Середній	Задній
Високе	и	ѣ	оу
Середнє	ь, ѡ, є		о, ѣ, ѡ
Низьке	ѣ		а

2. Залежно від участі м'якого піднебіння в творенні звуків голосні поділяються на *носові* (ѡ, ѡ) та *ротові*, або *чисті* (и, ѣ, є, ь, ѣ, оу, о, ѣ, а). При творенні носових голосних струмінь видихуваного повітря попадав у носову порожнину, надаючи вимові носового призвуку. Фонетичне значення юсів відкрив О. Востоков, досліджуючи Остромирове євангеліє. Він перший звернув увагу на

те, що **ж**, **л** у польській мові відповідають носові голосні **ą**, **ę**:

р**ж**ка — r**ę**ka кл**л**тва — k**l**ątwa
п**л**ть — pi**ę**s м**ж**ка — m**ę**ka

Думку О. Востокова продовжував розвивати Ф. Міклошич, порівнюючи дані старослов'янських пам'яток з відповідниками інших мов:

п**л**тико**с**ть — гр. πεντεκοστή
в**л**зати — санскр. bandh
д**с**ать — санскр. daśan, лат. decem
г**ж**сь — лат. anser, давн. верхн. нім. gans
ж**г**ль — лат. angulus
р**ж**ка — лит. ranká

Графічне написання глаголичних літер юса великого вчені пояснюють як лігатуру **о+н**, а юса малого відповідно **е+н**.

Голосні **л** та **ж** спостерігаємо у позиції перед приголосними і в кінці слова; у позиції перед голосним кожному з них відповідали два звуки: **л** відповідав голосний переднього ряду **е** або **ь** + носовий приголосний [н, м]. Напр.: **сѣмл** — сѣмене, **плти** — пльн, **вѣзати** — вѣзьметь. Юс малий мав кілька варіантів графічного зображення: **л** (Остромирове євангеліє); **л̑** (Савина книга); **л̑̑** (Супрасльський рукопис).

Голосному **ж** у такій позиції відповідав голосний заднього ряду (**о**, **ъ**) + носовий приголосний [н, м]. Напр.: **пжто** — запона, **наджти** — надѣмьт.

Після пом'якшених приголосних [о] носовий передавався лігатурою **ѡ**: **орѡж**, **хвалѡж**; на початку складу ця лігатура мала фонетичне вираження [j + носовий о]: **знаѡж**, **тобѡж**.

Лігатура **ѡ** найчастіше вживалася на початку складу як сполучення [j + носовий е]: **ѡза**, **ѡти**, **ѡзыкъ**. Після приголосних вона вживається значно рідше і означає носовий [е] після пом'якшеного приголосного: **мѡ**, **дѡсьть**.

3. За тривалістю (часокількістю) усі звуки поділяються на *голосні повного творення*: н, е, ж, л, ъ, ы, оу, о, а та *неповного творення*, або *редуковані* (від лат. *reductio* — зменшення, скорочення), ъ, ь. Позиційно редукованими були також ы та и, які утворилися з ъ, ь перед j або i. Редукованими голосні ъ, ь називаються тому, що вони були коротшими від голосних о, е, хоча передавали однакові з ними в якісному відношенні звуки. Редуковані голосні ніколи не вживали на початку слова, вони стояли після приголосних в середині чи кінці слова: **чѣто**, **днь**, **мъногъ**.

4. За участю губ у творенні голосні поділялися на лабіалізовані **о, оу, ж** та нелабіалізовані — решта звуків.

Написання **оу**, яке складається з двох літер **о + у**, означає один звук [y] і використовується за аналогією до грецького письма, де лігатура **ov** вживалася для позначення звука [y]. Інколи у такому самому фонетичному значенні кириличні тексти фіксують написання літери **Ѹ**, яка теж є своєрідною лігатурою літер **оу**. Після м'яких та пом'якшених приголосних голосний [y] передавався лігатурою **ю**: **любы, землю**. На початку складу **ю** передавала сполучення звуків [j+y]: **юноша, краю**.

Старослов'янська літера **Ѣ** означала звук, який є досить загадковим і остаточно невизначеним щодо своєї фізіологічної природи. Так, на думку П. Фортунатова, старослов'янський **Ѣ** у більшості слов'янських діалектів вимовлявся як сполучення "нескладовий [i] + складовий [e] + складовий [a] = [iea]".

Для виявлення фонетичної природи цієї літери слід звернутися до порівняльного аналізу слов'янських коренів з аналогічними відповідниками інших споріднених мов. Напр.:

дѣти — лит. *dėti*; гр. *τίνημι*; рот. *gatēts*;

сѣмя — лит. *seju*; лат. *sēmen*;

цѣна — лит. *kaina*; гр. *ποινή*;

лѣвъ — гр. *λαίβς*; лат. *laevus*.

У російській мові на місці колишнього **Ѣ** маємо [e]; українській — [i]; болгарській — [e, я, ^еa]; сербсько-хорватській — [ije, je]; чеській — [ie, e]; у польській — [^іa, ^іe].

Треба зважати також на те, що **Ѣ** у кириличних і глаголичних пам'ятках передавали не тотожні звуки. У глаголиці не було окремої літери для позначення **а** (йотованого [a]), тому його передавали тією ж літерою, що й **Ѣ**, тобто **Ѧ**. Тому М. Грунський вважає, що глаголичний **Ѣ** вимовлявся як звук, близький до [ja]. У кириличних пам'ятках **Ѣ** і **Ѧ** розрізнялися, хоча інколи зустрічаються написання **Ѣ** замість **Ѧ**: **волѢ, огнѢ, кораблѢ**.

П. Селищев вважав, що у старослов'янській мові **Ѣ** передавав широкий голосний переднього ряду [^іa] з пом'якшенням попереднього приголосного, а в мові східних слов'ян це був голосний закритий, вищого ступеня піднесення, ніж [e] — ймовірно [e^і].

Голосний **ы** імовірно був схожим на російський [ы] і вживався лише після твердих приголосних: **сынѣ, паки, рабы**.

Сильна і слабка позиції редукованих

Характерною особливістю системи вокалізму старослов'янської мови було протиставлення голосних повного творення і редукованих. Причина цього розрізнення полягала в тому, що вимова голосних повного творення не залежала від положення у слові, а звучання редукованих зумовлювалося фонетичною позицією їх. За припущеннями учених, що ґрунтуються на порівнянні слов'янських і неслов'янських мов, у яких зафіксовані однакові корені, голосні **ъ**, **ь** мали різний фонетичний вияв. Однак ці порівняння дають досить чималу кількість відповідників: це можуть бути **о**, **е**; **а**, **іе**; **а** та ін. (пол. *sen*, *dzień*; чеське *sen*, *den*; серб. *сан*, *ган*; болг. *сън*, *ген*). У словах з **ъ**, **ь**, що зберегли залишки спільного кореня, у неслов'янських мовах зафіксовано такі відповідники: ст-сл. **дъшти**; гр. **υῦχτιρ**; лит. *ductė*; санскр. *duhitar*; нім. *Tocher*; ст-сл. **медъ**; гр. **μεῦν**; ст-сл. **огнь**, лат. *ignis*, санскр. *agni*. Голосні [**и**, **і**] в цих мовах, яким відповідають старослов'янські **ъ**, **ь**, були короткими, що свідчить про певну обмеженість тривалості **ъ**, **ь**. На підставі таких порівнянь вчені і називають старослов'янські **ъ**, **ь** голосними неповного творення, або редукованими.

В епоху створення слов'янської писемності, тобто в другій половині IX ст., у македонських говорах **ъ** і **ь**, мабуть, вимовлялися по-різному. Місце цих голосних у слов'янській системі фонологічних протиставлень та пізніша доля їх у слов'янських мовах дають підстави вважати, що в одних фонетичних умовах вони не вимовлялися (слабка позиція редукованих), а в інших — вимовлялися невиразно (сильна позиція редукованих). У сильній позиції **ъ** наближалася до вимови голосного [**о**]; **ь** — до [**е**]; у слабкій вони позначали фонетичний нуль звука.

Вчені вважають, що у другій половині IX ст. у говорах, які лягли в основу старослов'янської мови, редуковані перебували у тих же позиціях, що і в більш ранній період. Крім давніх слов'янських **ъ**, **ь** у фонетичній системі старослов'янської мови були **ъ**, **ь**, які з'явилися при фонетичному освоєнні запозичених слів — штучному відкритті закритих складів та деяких груп приголосних іншомовних запозичень за допомогою редукованих. Напр.: гр. **ψαλμός** — ст-сл. **пъсалъмъ**; гр. **ἀγύπτος** — ст-сл. **агуптъ**.

Сильна позиція редукованих:

1. Під наголосом: **шѣпѣтъ**, **тѣмьнѣ**.
2. Перед складом з редукованим у слабкій позиції: **дѣнь**, **сѣнь**, **правѣдѣнь**.

Слабка позиція редукованих:

1. В абсолютному кінці слова: **пжтѣ, властѣ, домѣ.**
2. Перед складом з голосним повного творення: **чѣто, дѣва.**
3. Перед складом з редукованим у сильній позиції: **вѣздѣхѣ, дѣньсѣ.**

Позиції редукованих могли чергуватися в одному і тому ж слові залежно від фонетичного оточення: **дѣнь** — **дѣни**; **сѣнь** — **сѣна**.

Абсолютне ослаблення редукованих у слабкій позиції, відсутність фонетичного вияву їх зумовило поступову втрату цих голосних у написанні та часте змішування у пам'ятках. В сильній позиції редуковані, навпаки, посилювалися і поступово переходили у голосні повного творення, що знайшло своє відображення у слов'янських пам'ятках.

Редуковані **ы, и**

Крім **ѣ, ѥ** у старослов'янській мові редукованими були **ы, и**, які стояли у позиції перед **[j, i]**. Напр.: **крыкши, добрыи, выинѣ, вы истинѣ.** Такі голосні відрізнялися від **ы, и** у позиціях типу **сынѣ, вѣти** і под., оскільки були голосними неповного творення, схожими в акустичному плані на **ы, и**. Творилися ці голосні з високим підняттям спинки язика під впливом наступних **[j, u]**. Підтвердженням неповноти творення їх є те, що ці голосні у старослов'янських пам'ятках представлені й передачею через редуковані **ѣ, ѥ**: **нареченыи — наречѣни, гостикъ — гостѣкъ, людиин — людѣи** та ін.

СИСТЕМА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Система консонантизму ранньої старослов'янської мови об'єднувала такі приголосні: **б, п, в, м, д, т, з, с, л, н, р, ј, ш, ц, ч, ж, ш, шт, жд, г, к, х, ф**. Класифікували їх за місцем творення, за способом творення, за співвідношенням голосу й шуму, за твердістю/м'якістю.

1. За місцем творення:

— губні — губно-губні:	б, п, м
— губно-зубні:	в, ф
— язикові — передньо-язикові:	д, т, з, с, ѣ, ц, л, н, ж, ч, ш, р
— середньоязикові:	й
— задньоязикові:	г, к, х

2. За способом творення:

— проривні:	б, п, д, т, г, к
— щілинні:	в, ф, з, с, ж, ш, х, й
— афrikати:	ѣ, ц, ч

Таблиця приголосних старослов'янської мови

Місце творення Спосіб творення			Губні	Я з и к о в і		
				передньо- язикові	середньо- язикові	задньо- язикові
Шумні	проривні	дзвінкі глухі	б п	д т		г к
	щілинні	дзвінкі глухі	в (ф)	з, ж с, ш	й	х
	африкати	дзвінкі глухі		з ц, ч		
	складні	дзвінкі глухі		жд шт		
Сонорні	носові плавні		м	н р, л		

— складні: жд, шт

— змично-щілинні: м, н, р, л

3. За співвідношенням голосу й шуму:

— сонорні: м, н, р, л, й

— шумні: дзвінкі: б, д, г, в, з, ж, з
глухі: п, т, к, ф, с, ш, ц, ч, х

4. За твердістю/м'якістю:

— постійно тверді: г, к, х

— постійно м'які: й, з, ц, ж, ч, ш, жд, ци, шт

— решта приголосних залежно від позиції у слові могли бути твердими або пом'якшеними.

Після постійно твердих приголосних могли стояти лише голосні переднього ряду, які не потребували пом'якшення попереднього приголосного. Виняток становили лише поодинокі пізні запозичення з грецької мови, де задньо-язикові могли сполучатися з голосними переднього ряду: кедръ, хероувимъ, Ёгиптъ.

Для передачі приголосного звука [j] у старослов'янській мові не було спеціальної літери. Сполучення з j передавалися за допомогою йотованих букв-лігатур: ѣ [je], ѣ [jen], ѧ [ja] та ін. Напр.: кдинь, приѣти, доврѧ.

Літери ци, жд передавали палатальні звуки [ʃt'], [ʒd'].

Складотворчі сонорні р, л

Південнослов'янські мови (болгарська, сербсько-хорватська, словенська) і близькі до них західнослов'янські (словацька, чеська) здавна мали складотворчі сонорні *r*, *l*, що

підтверджується сучасними формами: у сербсько-хорватській і словенській мовах зберігся складотворчий *г* (сербсько-хорв. *прст*, *хрват*; словен. *srce*, *trg* (базар); у чеській — *г*, *л* (*vl̨na* (шерсть), *prst*, *Plzeň*, *Brno*); у словацькій — *г*, *л* (*vrba*, *vlk*, *smrt'*).

У болгарській мові плавні втратили складотворчість уже в історичний період, вони замінилися сполученнями *р*, *л* + *ъ*: *върба*, *зьрно*, *вълк*.

У мовах північно-західних слов'ян (лужицькій, польській, полабській, кашубській) та східних (українській, російській, білоруській) немає складотворчих сонорних, їм відповідають сполучення "о, е + *р*, *л*": *торг*, *вовк*, *верба*.

У старослов'янській мові складотворчими могли бути не лише голосні, а й сонорні *р*, *л*. На письмі ці сонорні завжди виступали у сполученнях *ръ*, *лъ*, *рь*, *ль*. Складність виділення складотворчих сонорних полягає у тому, що ці сполучення мали подвійний вияв:

1. Нескладовий *р*, *л* + складовий *ъ*, *ь*. Напр.: *кръвъ*, *тръхъ*, *плътъ*, *връвъ*. Таким сполученням у сучасних східнослов'янських аналогах відповідає той же порядок складових елементів: голосний стоїть після сонорного — *кров*, *плоть*.

2. Складовий *р*, *л* + нескладовий *ъ*, *ь*. Напр.: *гръло*, *връхъ*, *плъкъ*. У їх сучасних східнослов'янських відповідниках порядок елементів зворотний: голосний стоїть перед сонорним — *горло*, *верх*, *полк*.

Складотворчість сонорних у таких сполученнях підтверджується і тим, що пам'ятки фіксують приклади без нескладових редукованих. Напр.: *врхоу*, *сръдце*, *цръкве* (Зогр. єв.); *милобрдова* (Мар. єв.); *тврдъ*, *съмртї* (Син. пс.).

ДІАКРИТИЧНІ (АБО НАДРЯДКОВІ) ЗНАКИ

Кирилична і глаголична азбуки досить широко використовували систему діакритичних (розрізнявальних) знаків, запозичених з грецької мови. Найпоширенішими з них були камора, паєрик, титло тощо.

Ка м о р а, яка мала вигляд апострофа ('), скісної риски (') чи маленького півкола (˘) і вживалася для позначення м'яких приголосних *л*, *р*, *н*. Напр.: *вол'я*, *кон'ь*, *мор'є*. Зрідка знак може вживатися над губними приголосними [б, п, в, м]. Напр.: *пристѣп'ь*, *пристав'еник*.

У словах, запозичених з інших мов, цей знак вживається над літерами *г*, *к*, *х* у позиції перед *є*, *и* для позначення пом'якшеної вимови цих приголосних. Напр.: *к'есарь*, *агг'елъ*, *рах'нлъ*.

Знак п а є р и к , або є р т и ц я , вживався для позначення пропущеної літери ъ або ь і мав вигляд ѿ, ѿ, ѿ. Напр.: кѿто, дѿва, мѿнѣ.

Найчастіше вживався знак т и т л о (~), який мав кілька варіантів написання і позначав скорочене написання слів або числове значення літер. Напр.: члѣкъ (чоловік), ісѣ (Ісус), бѣца (богородиця); .аї. — 11, .м. — 40. Скорочували широковживані слова — найчастіше релігійні терміни, які легко могли зрозуміти читачі. Проте цьому скороченню не підлягали початок і кінець слова, нерідко над пропущенням дописувалася одна з пропущених літер для орієнтира читачам. Напр.: црѣ, прѣкъ, чкѣ.

Дуже рідко, непослідовно, переважно за грецькою традицією над голосними ставляться д у х и або п р и д и х и , які мали суто графічне значення.

Поступово вживання діакритичних знаків стає обмеженим, бо вони не дістають живого підтвердження у старослов'янській мові, а вживають їх лише за традицією.

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ

Система розділових знаків старослов'янської мови перебувала у стадії формування, вживалися вони рідко і часто незакономірно. Найпоширенішими були: крапка, двокрапка, крапка з комою. Крапка могла бути нижньою, середньою, верхньою і ставилася в кінці та середині речення. У значенні крапки зрідка вживалася двокрапка, а крапка з комою мала значення знака питання.

Для позначення кінця розділу, частини або твору переписувачі ставили двокрапку чи вимальовували так звану с т и ш и ц ю , або с т а т т ю , що мала вигляд комбінації крапок чи крапок і рисок, хрестика. Напр.: ·:·, ·†·.

ЧИСЛОВЕ ЗНАЧЕННЯ ЛІТЕР КИРИЛИЦІ

Слов'яни не користувалися ні арабськими, ні римськими цифрами, хоча мали досить розвинену систему лічби. Для позначення чисел за візантійською традицією використовувалися літери кириличного і глаголичного алфавітів, хоча між собою вони різнилися.

Кирилична азбука у числовому позначенні вживалася за грецьким зразком, тобто кириличні літери, які не мали відповідників у грецькій азбуці, для числового позначення не використовувалися.

Числове значення виділялося крапками з обох боків (рідше з одного боку) і титлом вгорі. Напр.: .а. — 1; .кв. — 22; .рд. — 134.

Числа від 11 до 20 позначалися поєднанням одиниць з і, причому одиниці писалися попереду десятка: 11—*.āi.*; 12—*.vi.*; для позначення чисел більше 20 показники одиниці писалися після показника десятків: 23—*.kŕ.*; 88—*.pñ.*

Якщо одиниці, десятки і сотні були закріплені за певними літерами, то тисяча позначалася спеціальним знаком *×*, який ставився перед літерами, що означали їх кількість. Напр.: *×ā.*—1.000; *×v.*—2.000 і т.д.

Роки у слов'ян рахуються за візантійським літочисленням від створення світу, 5508 до н. е. Для з'ясування реального часу слід від числа, зафіксованого у пам'ятці, відняти цифру 5508.

ЗВУКОВА СИСТЕМА СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ПЛАНІ

ОСОБЛИВОСТІ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОВИ

Характер окремих звуків старослов'янської мови можна встановити на основі порівняльно-історичного методу, зіставляючи дані старослов'янських пам'яток з даними інших слов'янських мов, а також з даними інших індоєвропейських мов.

Залучення порівняльно-історичного методу у дослідження слов'янських мов дає можливість виявити ті загальні риси, що є спільними для всієї групи мов, і водночас виділити особливості розвитку кожної мови окремо.

Період історії слов'янських народів та їхніх мов до створення писемності називається *до і с т о р и ч н и м*. Він, у свою чергу, поділяється на такі етапи:

1. Найдавнішим є період індоєвропейської мови-основи.

2. Пізнішим доісторичним періодом є період спільнослов'янської мови-основи, яка сформувалася на ґрунті окремих діалектів індоєвропейської мови. Окремі дослідники називають його періодом ранньої праслов'янської системи, оскільки для фонетичної системи була характерною наявність елементів, спільних з багатьма індоєвропейськими мовами.

3. Останнім доісторичним періодом є період розпаду спільнослов'янської мови або пізньої праслов'янської системи. У цей час починають формуватися окремі діалекти, які пізніше виділилися як основа майбутніх окремих слов'янських мов.

Спільнослов'янська мова, як і праіндоєвропейська, є *реконструкцією*, оскільки науці невідомі безпосередні письмові фіксації цих мов. Проте порівняльне вивчення слов'янських мов і зіставлення результатів з фактами споріднених індоєвропейських мов дають можливість з великою достовірністю реконструювати фонетичну систему праслов'янської мови і простежити процес її розвитку аж до остаточного розпаду.

Характерними *особливостями* праіндоєвропейської звукової системи можна вважати такі:

1. У праіндоєвропейській мові не діяв закон відкритого складу, тому існували відкриті й закриті склади. Наявність закритих складів робило можливим уживання дифтонгів та дифтонгічних сполучень.

2. Для системи вокалізму характерним було розрізнення звуків не тільки в якісному плані, тобто за характером артикуляції мовних органів, а й у кількісному, тобто за довготою (короткістю). Кожний голосний виступав у двох варіантах: довгому та короткому: [**ā—*ǎ*], [**ō—*ǒ*], [**ē—*ĕ*], [**ī—*ĭ*], [**ū—*ŭ*]. Такі розрізнення могли використовуватися для передачі різних лексичних і граматичних значень слів. Квантитативне розрізнення голосних зустрічається і в деяких сучасних слов'янських мовах: так, у чеській і словацькій мовах розрізняються довгі й короткі голосні, перші з яких вимовляються приблизно вдвічі довше за короткі. Довгота і короткість голосних тут теж використовується для розрізнення значень слів та форм їх. Напр.:

чеська мова: *vada* (недолік) і *váda* (суперечка)

dráha (дорóга) і *drahá* (дорогá)

píji (я п'ю) і *píji'* (вони п'ють)

словацька: *pas* (паспорт) і *pás* (пояс).

3. У ролі складотворчих могли виступати не лише голосні, а й плавні [**r*], [**l*] та носові [**m*], [**n*].

4. Проривні приголосні поділялися не лише на дзвінкі та глухі, а й на *придихові* та *непридихові*. Напр.: існував дзвінкий непридиховий [**b*] і дзвінкий придиховий [**bʰ*]; глухий непридиховий [**p*] і глухий придиховий [**pʰ*].

5. Кількість фрикативних приголосних була незначною: [**s*], [**z*], [**j*], [**u(v)*]. Зовсім не було шиплячих і африкат; сонорними були носові [**m*], [**n*] та плавні [**r*], [**l*].

6. У межах слова були можливі будь-які сполучення груп приголосних.

НАГОЛОС У ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Значна частина звукових змін, які відбулися у праслов'янській мові, була пов'язана безпосередньо з наголосом, який мав певні особливості. На відміну від наголосу сучасної української мови праслов'янський був не силовим, а *інтонаційним*, тобто наголошений склад відрізнявся від ненаголошеного не силою видиху, а рухом тону.

Наголошений голосний в одних випадках вимовлявся з підвищенням тону, який дещо знижувався у кінці складу. Таку інтонацію називають *висхідною*, або *акутною*. Вона мала місце в середині слів на складі, голосний якого походить з індоєвропейського довгого голосного, дифтонга з довгим голосним або довгого складотворчого сонорного.

У інших випадках наголошений голосний вимовлявся з пониженням тону, який дещо підвищувався у кінці складу. Таку інтонацію називають *нисхідною*, або *циркумфлексною*. У середині слів вона могла припадати на склад, голосний якого походить з індоєвропейського короткого голосного, з дифтонга з коротким голосним або короткого складотворчого сонорного.

Пізніше більшість слов'янських мов утратили інтонаційний наголос, замінивши його силовим, лише сербсько-хорватська та словенська мова мають наголос з різними інтонаціями.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

На праслов'янському ґрунті поступово зникає квантитативне розрізнення голосних звуків, яке було характерною ознакою праіндоєвропейської мови-основи. Формування системи голосних праслов'янської мови на основі голосних праіндоєвропейської мови можна передати такою схемою:

праіндоєвропейські	*ā	*ǣ	*ō	*ǫ	*ē	*ě	*ī	*ĩ	*ū	*ũ
праслов'янські	*a		*o		*ě(ѣ)	*e	*i	*ь	*ы	*ъ

Фонема [a]

Спільнослов'янський голосний [a] за своїм походженням є довгим звуком. Порівняння зі словами інших індоєвропейських мов дає такі відповідники:

a<*ā — сп.-сл. mati; ст.-сл. **мати**; гр. μάτηρ; д.-інд. mātā
 a<*ō — сп.-сл. darъ; ст.-сл. **даръ**; лат. dōnum; гр. δῶρον
 a<*ē після палатальних приголосних — ст.-сл. **дышати**
 лит. dusėti;

Отже, слов'янський голосний а
 *ā
 *ō
 *ē після j, č, ž, š

Крім того, старослов'янський [a] міг утворитися з праслов'янського [o] у тих випадках, коли сполучення *or, *ol перед приголосним змінилися на *ra, *la:

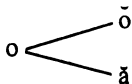
прасл. *bornъ — ст.-сл. **брань**;
 прасл. *moldъ — ст.-сл. **младъ**.

Ф о н е м а [o]

Спільнослов'янський голосний [o] за своїм походженням є коротким звуком. Слов'янському [o] в інших індоєвропейських мовах відповідають [ā] та [ō]:

o<*ō — сп.-сл. domъ; ст.-сл. **домъ**; лат. dōmus; гр. δόμος;
 д.-інд. dāmas;

o<*ā — сп.-сл. osъ; ст.-сл. **осъ**; лат. āxis; гр. ὄξων; д.-інд. ākṣah;

 ō
 ā

Ф о н е м а [e]

Спільнослов'янський голосний [e] за своїм походженням є коротким звуком і походить з [*ē]:

e<*ē — сп.-сл. berq; ст.-сл. **веръ**; лат. fērō; гр. φέρω;
 сп.-сл. medъ; ст.-сл. **медъ**; лат. medus; гр. μένυ

Ф о н е м а ǣ

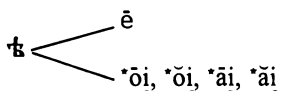
Спільнослов'янський голосний [ǣ] (ǣ) за своїм походженням є довгим звуком і походить з [*ē̄].

e<*ē̄ — сп.-сл. seme; ст.-сл. **сѣма**; лат. sēmen; лит. sēmens;
 сп.-сл. zverъ; ст.-сл. **звѣрь**; лит. zvėris; гр. νήρ.

Однак якщо прайндоевропейський [*ē̄] попадав у позицію після приголосних j, č, ž, š, то замість [e] у слов'ян розвивався [a] (див. вище). Спільнослов'янський голосний [ǣ] міг бути також дифтонгічного походження (див. "Монофтонгізація дифтонгів"): **вѣдѣ** — прус. waidimai. Історія окремих слов'янських мов дає підстави вважати, що спільнослов'янський голосний [ǣ] на період розпаду спільнослов'янської мови мав різний звуковий вияв у окремих діалектних групах. В діалектах, які сформували болгар-

ську, польську, полабську мови, він є довгим відкритим [e], близьким до [a], зміщеного до переднього ряду (у транскрипції він передавався як [ä]). Подальша його доля полягала у тому, що в позиції перед складом з голосним переднього ряду він змінився на [ʼa], а перед складом з голосним переднього ряду — на [e]. Напр.: болг.: *бягство*, але *беглец*; *лято* (літо), але *летен* (літній).

Вимова цього голосного у решті слов'янських мов була іншою: він був напруженим голосним переднього ряду з високим підняттям язика і передавався в транскрипції [ē].

Ф о н е м а [i]

Спільнослов'янський голосний [i] був довгим і за своїм походженням найчастіше утворювався на місці індоєвропейського [*t̥].

i < *ī — сп.-сл. *živъ*; ст.-сл. *живъ*; лит. *gīvas*; лат. *vīvus*; прус. *jīva*; д.-інд. *jīvas*.

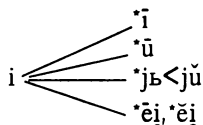
Спільнослов'янський [i] міг також утворюватися на місці сполучення *jъ, яке стояло на початку слова: i < *jъ — сп.-сл. *igo* < *īgon*; ст.-сл. *игѡ*; лат. *jūgum*; д.-інд. *yugām*.

Голосний [i] міг утворюватися на місці *ū, який знаходився у позиції після м'якого приголосного:

i < *u — сп.-сл. *s'iti* < **siuti*; ст.-сл. *шити*; гот. *siūjan*; д.-інд. *siūtás*; лит. *siūti*.

Крім цього, голосний [i] міг мати також дифтонгічне походження з *ēī, *ēi: ст.-сл. *видъ* — лит. *vėidas*;

ст.-сл. *ити* — лит. *eiti*:

Ф о н е м а [ʏ]

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного [*i̯] у спільнослов'янській мові вживався редукований [ʏ], для передачі якого у старослов'янській мові використовувалася літера "єрь" — ѣ:

ʏ < *ī — сп.-сл. *vъdova*; ст.-сл. *вьдова*; лат. *viduā*; д.-інд. *vidhāvā*; гот. *widuwo*.

Фонема [ъ]

Відповідно до індоєвропейського короткого голосного [*ǵ] у спільнослов'янській мові вживався редукований [ъ], для передачі якого у старослов'янській мові використовувалася літера "єр" — ѣ:

ъ<*ǵ — сп.-сл. dъva; ст.-сл. дъва; гр. δύο; д.-інд. duvā; лат. duo;

сп.-сл. dъkti; ст.-сл. дъшти; лит. duktē; д.-інд. duhitā

Фонема [у], [ы]

Слов'янський голосний [у] за своїм походженням є довгим і походить з індоєвропейського [*ǵ].

у<*ǵ — сп.-сл. supъ; ст.-сл. сынъ; лит. sūnùs; д.-інд. sūnūsh;

сп.-сл. dymъ; ст.-сл. дымъ; д.-інд. dhūmah; лат. fūmus.

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРИГОЛОСНИХ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Система приголосних праслов'янської мови сформувалася теж на основі праіндоєвропейської мови, при цьому дещо її трансформували: так, зникли придихові проривні, зазнали певних змін складотворчі сонорні, з'явилися нові м'які приголосні.

Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської

сп.-сл.	p	b	t	d	g	k	ch	s	z	ǵ	j	v	m	n	ъм	ъп	г	л	ъг	ъл
	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆	┆
праіндоєвр.	p	b	t	d	g	k	kh	s	z	ǵ	j	u	m	n	ṃ	ṇ	r	l	ṛ	ḷ
	ph	bh	th	dh	gh	kh														

НАЙДАВНІШІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Формування системи вокалізму праслов'янської мови з втратою розрізень голосних за квантитативною ознакою спричинило до ряду чергувань, пов'язаних з долею довгих і коротких голосних. Ці чергування поділилися на кількісні та якісні.

Кількісними називаються чергування однакових за артикуляцією, але різних за тривалістю звучання голосних; *якісними* називаються чергування однакових за тривалістю, але різних за артикуляцією звуків.

Кількісні чергування

ō/ō > o/a. Таке чергування виявляється у дієсловах із значенням короткочасної одноразової дії (короткий голосний) — тривалої повторюваної дії (довгий голосний); рідше — в іменниках, утворених від дієслів. Напр.: ст.-сл. **ꙗкочити** — **ска-кати**;

— ē/ē > e/ѣ. Напр.: ст.-сл. **летѣти** — **лѣтати**;

— ĭ/ĭ > ь/i. Напр.: ст.-сл. **вьрати** — **сѣбрати**;

— ū/ū > ъ/ы. Напр.: ст.-сл. **дъхнѣти** — **дышати**.

Якісні чергування

ě/ǫ > e/o Це найпоширеніше якісне чергування голосних, яке фіксується у багатьох індоєвропейських мовах. Напр.: ст.-сл. **нести** — **носити**; **ведѣ** — **водити**;

— ū/ou > ъ/у. Напр.: ст.-сл. **сѣхнѣти** — **сошити**;

— ě/ĭ > e/ь. Напр.: ст.-сл. **рѣкѣ** — **рьци**.

ПЕРЕХІДНІ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ ЗАДНЬОЯЗИКОВИХ ПРИГОЛОСНИХ

На ранньому праслов'янському етапі, як вважають дослідники, існувала стійка тенденція до пом'якшення твердих приголосних перед голосними переднього ряду. Відтак відповідно артикуляція приголосних зміщувалася у напрямку середньоязикових. Таке зміщення артикуляції у передньоязикових не призводило до якісних змін, на відміну від них задньоязикові не могли наближатися до середньоязикових, і поєднання з голосними переднього ряду викликало якісну зміну.

Історія слов'янських мов фіксує три перехідні палаталізації задньоязикових (перехідними вони називаються тому, що призводили до якісних змін приголосних, а не лише до пом'якшення).

I перехідна палаталізація

Ця палаталізація відбулася у ранній праслов'янський період, ще до монофтонгізації дифтонгів, тому засвідчена в усіх слов'янських мовах.

Задньоязикові постійно тверді *g, *k, *ch не могли пом'якшуватися, а тому, попадаючи у позицію перед голосними переднього ряду **є, ь, ѡ, ѣ, и**, які вимагали обов'язкового пом'якшення, вони змінилися на **dž > ž, č, š**:

g	_____	dž > ž
k	_____ є, ь, ѡ, ѣ, и _____	č
ch	_____	š

сп.-сл. roka — poročiti;	ст.-сл. ржка — поржчити;
сп.-сл. grechъ — grešiti;	ст.-сл. грѣхъ — грѣшити;
сп.-сл. bogъ — božьskъ;	ст.-сл. богъ — божьскъ.

У результаті цього процесу в праслов'янській мові з'явилися нові приголосні *ž, č, š*. Першу перехідну палаталізацію широко представлено в сучасній українській літературній мові у вигляді чергувань задньоязикові — шиплячі: *друг — дружити; сухий — сушити; мука — муčiti*. Ці чергування виникли як позиційні, але з часом закріпилися як історичні. Такий перехід започатковується уже в праслов'янській мові, коли відбувається перехід [*e*] > [*a*] після м'яких шиплячих: *begeti > *bežati.

На час створення старослов'янських пам'яток уже не було причин для чергувань типу крикъ — кричати, слыхъ — слышати, але за традицією вони фіксувалися.

II перехідна палаталізація

Після монофтонгізації дифтонгів [*oi*], [*ai*], [*ei*] утворилися нові голосні переднього ряду *ѣ* та *и*. Задньоязикові **g*, **k*, **ch*, попадаючи у позицію перед новоствореними голосними, зазнавали перехідного пом'якшення, результатом якого стало чергування *g, k, ch* із свистячими *z', c', s'*:

<i>g</i> ————— <i>z'</i>	нога — нозѣ	<сп.-сл. *nogai
<i>k</i> — <i>ѣ, и</i> — <i>c'</i>	ржка — ржцѣ	<сп.-сл. *ranrai
<i>ch</i> ————— <i>s'</i>	блѣха — блѣсѣ	<сп.-сл. *blъchai

До монофтонгізації дифтонгів у таких словоформах не було фонетичних умов для пом'якшення задньоязикових, бо наступний дифтонг починався з голосного заднього ряду [*o*], [*a*]. Напр.: у слові **koīna* задньоязиковий вільно сполучався з дифтонгом, і лише пізніше стає неможливим сполучення *k* + *ѣ*, яке закономірно зазнало зміни.

Наслідки другої палаталізації спостерігаються найчастіше в кінці основи слова, дуже рідко засвідчені на початку слова. Найтиповішими прикладами цієї зміни були такі:

— форми давального і місцевого відмінків однини і множини іменників і прикметників: *влѣкъ — влѣцѣ, рѣка — рѣцѣ, снѣха — снѣсѣ, вѣтѣха — вѣтѣсѣ, велика — велицѣ*;

— форми називного відмінка множини іменників і прикметників чоловічого роду: *влѣци, оученици, висоци*;

— форми наказового способу дієслів: *помогѣ — помози, пекѣ — пецѣте*.

Результати цього пом'якшення зафіксовані в усіх слов'янських мовах, крім російської, словацької та словенської.

У мовах південних і східних слов'ян задньоязикові приголосні зазнавали такої зміни не лише при безпосередньому контакті з **ѣ**, **и** дифтонгічного походження, а й тоді, коли між ними стояв приголосний ***v**: ***kvoitъ** > ***kvetъ** > **цвѣтъ**; ***gvoizda** > ***gvezda** > **звѣзда**. У мовах західних слов'ян така зміна не зафіксована: укр. *цвіт* — пол. *kwiat* — чes. *kvet*.

III перехідна палаталізація (закон Бодуена де Куртене)

Якщо I та II перехідна палаталізація є результатом типової для слов'янських мов регресивної асиміляції, то III палаталізація фіксує нехарактерний приклад прогресивної палаталізації.

Цим, мабуть, і пояснюється обмеженість дії цього закону та незначна кількість прикладів, що дає підстави окремим дослідникам називати його різновидом II палаталізації.

Сутність III палаталізації полягає у зміні задньоязикових ***g**, ***k**, ***ch** на свистячі **z'**, **s'**, **s'** після голосних переднього ряду **и**, **ь**, **ѣ** та складотворчого **р**.

g — z'
и, ь, ѣ, р — k — s' (якщо в наступному складі не було ѣ, ы)
ch — s'

сп-сл. *lice* < **likon* — ст-сл. *лице*;

сп-сл. *vъsъ* < **vъchъ* — ст-сл. *въсь*;

сп-сл. *penędzъ* < **pfenning* — ст-сл. *пѣнась*;

сп-сл. *mъrcati* < **mъrkati* — ст-сл. *мръцати*.

Дію цього закону обмежувала наявність у наступному складі голосних заднього ряду **ъ** та **ы**. Напр.: *ликъ* — *лице*; *кѣнагыни* — *кѣнась*.

У результаті дії перехідних палаталізацій задньоязикових у мовах слов'ян з'явилося чергування приголосних: **г — ж — з**, **к — ч — ц**, **х — ш — с**, але вони не однаковою мірою представлені в усіх слов'янських мовах.

ДОЛЯ ПРИГОЛОСНИХ У СПОЛУЧЕННІ З НАСТУПНИМ **ј**

Для спільнослов'янської фонетичної системи сполучення приголосних з наступним **ј** були нехарактерними, бо він здійснював асимілятивний вплив на попередній приголосний. Результатом такого впливу стало пом'якшення приголосних та зміщення їх артикуляції у напрямку до середньоязикового. В усіх випадках **ј** врешті зникав у результаті взаємної асиміляції з попереднім приголосним, який

міг або лише пом'якшитися, або якісно змінитися, або розвинути після себе епентетичний звук.

rj, lj, nj

Передньоязикові сонорні *r, l, n* під впливом *j* спочатку пом'якшувалися і зміщували свою артикуляцію до середньоязикового, потім повністю асимілювали *j*, перетворившись на довгі м'які.

Пізніше довгота приголосних втрачається і приголосні залишаються пом'якшеними:

rj > r'j > r' > r' *bourja > боура;

lj > l'j > l' > l' *volja > волла;

nj > n'j > n' > n' *konja > конь.

bj, pj, mj, vj

Сполучення "губний + j" змінювалося особливим шляхом. Пом'якшившись, губний асимілює *j*, перетворюючись на довгий м'який. Втрата довготи супроводжується розвитком супровідного палатального призвука [l'], який згодом перетворюється в самостійний звук:

bj > b'j > b' > b' > b' *bjudo > блюдо;

pj > p'j > p' > p' > p' *pjuja > плюжа.

Цей процес, проте, мав певні обмеження:

а) сполучення "префіксальний *b* + *j* початку кореня" у жодній із слов'янських мов не розвинуло епентетичного [l']: обк~~м~~л~~я~~жть, об~~к~~л~~я~~ти;

б) на стику морфем "губний + суфіксальний *j*" у пізній праслов'янській мові фонетичний процес проходив по-різному: так, у східнослов'янських та південнослов'янських мовах розвивається звук [l'], а в західнослов'янських — не розвивається: сп-сл. *l'ubja — ст-сл. любл~~я~~ж; укр. люблю; але пол. lubię; сп-сл. *zemja — ст-сл. зємла; укр. земля; але пол. ziemia.

zj, sj

Свистячі *z, s* в результаті взаємної асиміляції з наступним *j* перетворювалися на довгі м'які приголосні, які при втраті довготи розвивали супровідний шиплячий призвук, що поступово витісняє свистячий елемент і стає основним звуком.

zj > z'j > z' > z' > z' сп-сл. *lizja > ližja; ст-сл. лизати — лижж;

sj > s'j > s' > s' > s' сп-сл. *nosja > nošja; ст-сл. носити — ноша.

gj, kj, chj

Зміна задньоязикових приголосних перед *j* мала аналогічний характер з першою перехідною палаталізацією, тому частина дослідників ці процеси ототожнює. При втраті довготи м'якими задньоязиковими розвивався шиплячий призвук, який ставав основним, замінивши собою задньоязиковий.

gj>g'j>g'^ʲ>g'^ʲ>ž' сп.-сл. *lǣgja — ст.-сл. лѣжа;
 kj>k'j>k'^ʲ>k'^ʲ>č' сп.-сл. *sekja — ст.-сл. сѣча;
 chj>ch'j>ch'^ʲ>ch'^ʲ>š' сп.-сл. *suchja — ст.-сл. соуша.

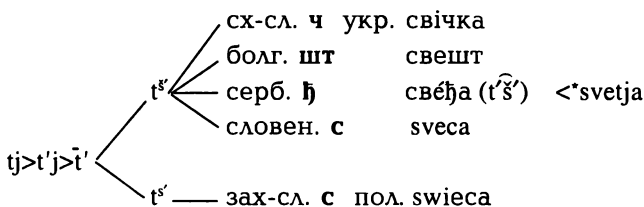
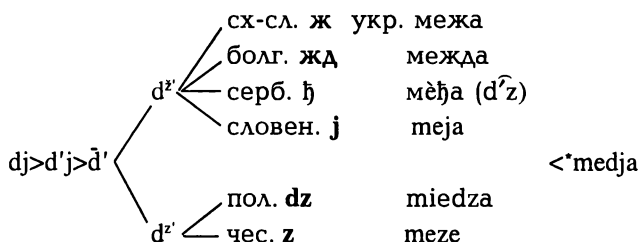
skj, stj, zgj, zdj

У сполученнях з *j* зазнавали змін не лише окремі приголосні, а й цілі групи приголосних:

skj>št' сп.-сл. *iskjǫ — ст.-сл. иштѣ;
 stj>št' сп.-сл. *pustjǫ — ст.-сл. поустѣ;
 zgj>žd' сп.-сл. *dǣzgǣ — ст.-сл. дѣждѣ;
 zdj>žd' сп.-сл. *prigvozǣ — ст.-сл. пригвождѣ.

dj, tj

Зміна сполучень **dj, tj** мала свої особливості в тому, що втрата довготи м'якими приголосними після асиміляції [j] проходила значно довше і припала на час розпаду спільнослов'янської мовної єдності. Результатом цього стали різні рефлексі цих сполучень у різних слов'янських мовах.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗУМОВЛЕНІ ДІЄЮ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

Формування фонетичної системи праслов'янської мови потребувало значної перебудови тих діалектів індоєвропейської мови, які лягли в її основу. Головною причиною цих змін була дія закону відкритого складу, який передбачав побудову складів за принципом висхідної звучності. На праслов'янському мовному ґрунті всі слова, які порушували дію закону відкритого складу, зазнали певних змін. Найголовнішими з цих фонетичних процесів були такі:

1. Монофтонгізація дифтонгів.
2. Зміна дифтонгічних сполучень "голосний + m, n".
3. Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt.
4. Доля сполучень *or, *ol на початку слова.
5. Зміни приголосних у кінці слова.

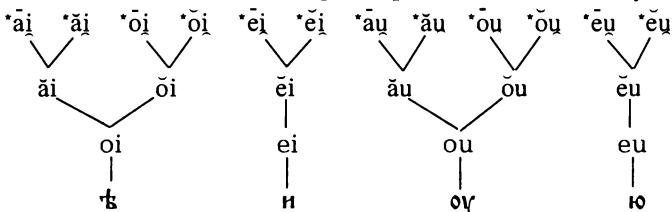
Монофтонгізація дифтонгів

Побудова складів за принципом висхідної звучності була несумісною з функціонуванням дифтонгів, успадкованих з праіндоєвропейської мови. Ці дифтонги складалися з більш звучного першого складового елемента і менш звучного нескладового другого.

Як складові виступали *a, *o, *e, як нескладові — *i, *u. Перебудова складів за принципом висхідної звучності передбачала ліквідацію дифтонгів як фонетичних єдностей.

Якщо у позиції перед наступним голосним дифтонг просто розривався і нескладовий елемент відходив до наступного складу, відкриваючи попередній, то перед приголосним і в кінці слова дифтонги *монофтонгізувалися*, тобто перетворилися на один звук.

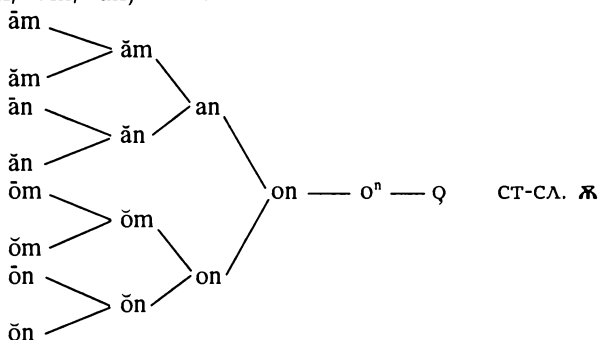
Цей процес проходив у кілька етапів: на першому зникла різниця між довгими та короткими голосними, потім голосні *a та *o злилися, а складові частини дифтонга шляхом взаємної асиміляції перетворилися на один звук.

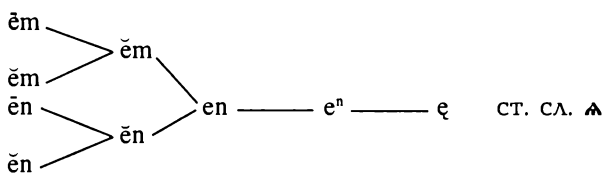
лит. kaina — ст.-сл. цѣна;	нім. Kaiser — ст.-сл. цѣсарь;
гр. cheima — ст.-сл. зима;	лит. kreivas — ст.-сл. кривь;
лит. ausis — ст.-сл. оухо;	лат. taurus — ст.-ст. тоурь;
нім. Leute — ст.-сл. людик;	лит. liaupse — ст.-сл. любъ.

Зміна дифтонгічних сполучень “голосний + *m, *n”

Після монофтонгізації дифтонгів типу *oi, *ai, *eu та ін. почався процес зміни дифтонгічних сполучень “голосний + m, n”, який проходив у кілька етапів. Спочатку сонанти *m та *n збіглися в *n: *m + *n = *n. Довгі голосні збіглися з короткими і стали короткими, а закономірне злиття коротких [ō] та [ǣ] дали два сполучення *on, *en. Відкриття складів здійснювалося шляхом ослаблення артикуляції сонанта *n та поступового його перетворення на носовий призвук попереднього голосного. Результатом цього процесу стала поява носових голосних ǫ, ǫ̃, причому сполучення з голосними переднього ряду (*em, *en, зрідка *im, *in) дало ǫ̃, а сполучення з голосними заднього ряду (*om, *on, *am, *an) — ǫ.

двн. gans; лат. anser; ст-сл. ǫ̃жсь
лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. ǫ̃жть

лит. penki; гр. pente; ст-сл. ǫ̃жть
лит. zentas; лат. genitor; ст-сл. ǫ̃жть

У інших індоєвропейських мовах, у яких не діяв закон відкритого складу, старослов'янським носовим голосним відповідають сполучення голосних з носовими приголосними. За аналогією до загального процесу відбувалися і пізніші зміни у праслов'янських запозиченнях: давньогерманське запозичення kuning (нім. König) перетворилося на ǫ̃назь; pfenning (нім. Pfennig) — на ǫ̃назь.

Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt

У сполученнях типу *tort літера **t** є схематичним позначенням будь-якого приголосного. Якщо сполучення *or, *ol, *er, *el у середині слова стояло перед наступним голосним, то при складоподілі воно розривалося і тому не суперечило дії закону відкритого складу. Напр.: *prostorgъ (pro-stro-gъ), *rozogъ (ro-zo-gъ); ст.-сл. про-сто-рѣ, по-зо-рѣ. Якщо після плавного стояв **j**, то таке сполучення закономірно давало **r'**, **l'**: *volja>*vol'a (vo-l'a), ст.-сл. во-ля; *koljq>*kol'q (ko-l'q), ст.-сл. ко-льж. У позиції перед наступним приголосним склад був закритим. Частина закритих складів праслов'янської мови у середині слова відкривалася шляхом опускання кінцевого приголосного, але сонанти *r, *l ніколи з вимови не зникали, тому ця зміна була складнішою і одержала назву "перестановки плавних"¹. У мовознавчій літературі зустрічаються різні тлумачення цього процесу, бо він дав неоднакові рефлекси у різних групах слов'янських мов і навіть у межах однієї західної групи.

Більшість дослідників пов'язує особливості зміни цих сполучень з різним акцентом довготи.

1. У мові південних слов'ян (на ґрунті діалектів яких створено старослов'янську мову — болгарська, сербсько-хорватська, словенська), а також здавна близьких до них двох західнослов'янських — словацькій і чеській — довгота зосереджувалася на голосному, тому закономірно змінилося **ō>a**, **ē>ѣ(ě)**. Склад у цій групі мов відкривався шляхом метатези:

*tort>*tart>*trat
 *tolt>*talt>*tlat
 *tert>*tert>*tret
 *telt>*telt>*tlet

прасл. *goldъ, ст.-сл. глѣдъ, болг. глѣд, серб.-хорв. глѣд.

На думку М. Станівського², цей процес відбувався шляхом пересування сонорних до наступного складу, де вони розвивали побічну складотворчість, яку пізніше втрачено, а склад відкривався шляхом метатези: *tort>*tart>*ta-rt>*trat.

У старослов'янській мові ці новостворені сполучення було представлено у вигляді **-ра-**, **-ла-**, **-рѣ-**, **-лѣ-**, які прийнято називати неповноголосними, бо у східнослов'янських мовах їм відповідають повноголосні сполучення **-оро-**, **-оло-**, **-ере-**, **-еле-**. Такі нові сполучення за звучанням збігалися з

¹ Матвеева-Исаева А.В. Лекции по старославянскому языку. — Л., 1958. — С.48.

² Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. — Львів, 1967. — С.127.

аналогічними давніми праслов'янськими сполученнями, хоча мали різну природу, і розрізнити їх можна лише порівнюючи однорідні факти різних слов'янських мов. Давні сполучення -ра-, -ла-, -рѣ-, -лѣ- належать до спільнослов'янських і тому матимуть однакові відповідники в різних групах слов'янських мов.

Старослов'янська	Українська	Польська
пъравѣда	правда	prawda
плакати	плакати	plakać
стрѣха	стріха	strzecha
слѣдъ	слід	ślad

Якщо ж старослов'янським сполученням -ра-, -ла-, -ре-, -ле- в середині слова між приголосними в інших групах слов'янських мов відповідає інший порядок їх складових елементів та інший вияв, то це будуть новостворені сполуки, які розвинулися з праслов'янських *or, *ol, *er, *el.

Старослов'янська	Українська	Польська
градъ	город	gród
злато	золото	złoto
срамъ	сором	srom
клада	колода	kłoda

2. У мовах східних і західних слов'ян довгота зосереджувалася не на голосному, а на сонорному *r, *l, тому стадія складотворчості є досить закономірною: *tort > *to-rt. Поступово втрачаючи складотворчість сонорного, склад відкривався шляхом розвитку після сонорного нового голосного, подібного до попереднього: *to-rt > *to-r̥t > *to-rot. Подальша доля цих сполук була різною: у східних слов'ян утворилися так звані повноголосні сполучення *torot, *tolot, *teret, *telet, а у західних діалектах давній голосний, який стояв перед сонорним, поступово ослаблював свою артикуляцію і зникав: *to-rot > *t̥rot > *trot.

східносл. *tort > *to-rt > *tor̥t > *torot
 *tolt > *to-l̥t > *tol̥t > *tolot
 *tert > *te-rt > *ter̥t > *teret
 *telt > *to-l̥t > *tol̥t > *tolot (звідка *telet)

західносл. *tort > *to-rt > *tor̥t > *torot > *t̥rot > *trot
 *tolt > *to-l̥t > *tol̥t > *tolot > *t̥lot > *tlot
 *tert > *te-rt > *ter̥t > *teret > *t̥ret > *tret
 *telt > *te-l̥t > *tel̥t > *telet > *t̥let > *tlet

**Результати зміни сполучень *tort, *tolt,*tert,*telt
у різних групах слов'янських мов**

сп-сл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.	
*tort	trat	trot	torot	
*tolt	tlat	tlot	tolot	
*tert	tret	tret	teret	
*telt	tlet	tlet	tolot (звідка telet)	
сп-сл.	польська	старосл.	українська	інші мови
*gordь	gród	градъ	город	нім. Garten
*bergь	brzeg	врѣгъ	берег	нім. Berg
*melko	mleko	млѣко	молоко	нім. Milch
*soldь	słodki	сладъкъ	солодкий	лит. saldus

Час цієї фонетичної зміни встановлено за терміном запозичення датованих імен. Так, ім'я германського імператора Карла Великого (742—814), яке було запозичено слов'янами як загальна назва правителя, закономірно має такі відповідники: пол. *król*, болг. *крал*, укр. *король*.

Доля сполучень *or, *ol на початку слова

Доля сполучень *or, *ol на початку слова залежала від звука, перед яким вони стояли: якщо далі був голосний, то ці сполучення при складоподілі розривалися і склади ставали відкритими. Такі звукосполучення не зазнавали змін. Напр.: *о-ра-ти, о-рж-жик, о-рь-ль*.

Перед наступним приголосним склади ставали закритими, і такі звукосполучення не могли існувати у праслов'янській мові. Відкривалися склади шляхом метатези, але характер голосного при цьому у різних слов'янських діалектах міг бути різним.

У південнослов'янських мовах сполучення *ort, *olt трансформувалися в *rat, *lat. Напр.: сп-сл. **ordlo* — ст-сл. *рало*; лит. *arklas*; сп-сл. **orbь* — ст-сл. *рабъ*; лат. *orbus*.

У східних та західних слов'ян цей процес залежав від інтонації: при висхідній інтонації утворювалися сполучення *rat, *lat; при нисхідній — *rot, *lot. Напр.: ст-сл. *ладин*; укр. *лодка*; пол. *lodz, lodka*; лит. *aldija*; ст-сл. *рамо*; лат. *armus* (рука, плече); нім. *Arm*; серб. *раме*; пол. *ramien*; чes. *rameno*.

Зміни приголосних у кінці слова

Уникнення закритості складів у кінці слів могло відбуватися шляхом ослаблення артикуляції кінцевого приголосного і поступового зникнення його з вимови. Слова при цьому закінчувалися на голосні, які змінювалися за-

кономірно так, як і в середині слова. Таких змін зазнавали кінцеві приголосні *t, *d, *s, *r. Напр.: лат. *sunus*, сп-сл. **sunus* > **sunъ*, ст-сл. **сынъ**; лит. *vilkas*, сп-сл. **vylkos* > *vylkъ*, ст-сл. **влъкъ**; д-інд. *abharat*, сп-сл. **padet* > *pade*, ст-сл. **паде**; гр. *ὑψοτερ*, сп-сл. **dukter* > *dъkti*, ст-сл. **дъшти**.

До специфічних змін приголосних належить найдавніша зміна сонантів *m > *n. Напр.: **gostim* > **gostin*.

Якщо в кінці слова стояло сполучення (ont, int), то перед кінцевим (t) відбувалася монофтонгізація дифтонгічного сполучення, а пізніше втрачався кінцевий (t). Напр.: **radont* > *rado* — ст-сл. **падж**.

Зникнення кінцевого приголосного у слові, яке відбулося на ранньому етапі праслов'янської мови, успадкували усі давні слов'янські мови, у тому числі й старослов'янська.

Зміни в групах приголосних

*Зміни сполучень *dt, *tt*

У слов'янській фонологічній системі доісторичного періоду не могли вживатися сполучення двох однакових за місцем творення проривних приголосних. Серед запозичень, які успадкувала праслов'янська мова, найчастіше зустрічалися *dt, *tt. Уникнення таких сполучень відбувалося шляхом дисиміляції за способом творення, коли перший проривний змінювався на фрикативний. Сполучення "фрикативний + проривний" відповідало принципу висхідної звучності, тенденція до якого була визначальною у фонетичній структурі слів праслов'янської мови. Специфікою зміни сполучень *dt була початкова реперсивна асиміляція за глухістю, а потім сполучення *tt змінювалися закономірно:

*dt > *tt > *st *vedti > *veti > *vesti — **вести**;

*tt > *st *pletti > *plesti — **плести**.

Спрощення в групах приголосних

У групах приголосних, які утворювалися на початку складу в результаті зміщення меж складів, відбувалося спрощення. При цьому найчастіше втрачався початковий проривний.

Основні групи приголосних, у яких відбулося спрощення:

— *pn, *bn, *tn, *dn > *n:

*vednōti > *venonti, ст-сл. **вѣнѣти**; *kapnōti > *kanōti, ст-сл. **канѣти**; *dybnōti > *dynōti, ст-сл. **доуѣти**;

— *bt, pt > *t:

*grebti > *greti, ст-сл. **грѣти**; *tepti > *teti, ст-сл. **тѣти**;

— *dm, *tm > *m:

— *pledmen > *pleme, ст.-сл. плѣмѣ; *vertme > *verme, ст.-сл. времѣ;

— *skn > *sn:

— *bkisknonti > *blisnoti, ст.-сл. бльснѣти.

У мовах південних і східних слов'ян у результаті асимілятивних процесів сполучення *dl, *tl змінилися на *l, а в мовах західних слов'ян вони змін не зазнали:

*mydlo > *mylo, ст.-сл. мыло, укр. мило, пол. mydło;

*pletlъ > *plel, ст.-сл. плѣлъ, рос. плёл, пол. plotł.

ЗВУКОВІ ПРОЦЕСИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ, ЗАСВІДЧЕНІ ПАМ'ЯТКАМИ (X—XI СТ.)

Створення слов'янської писемності і найперші фіксації слов'янської звукової системи припадають на другу половину IX—X ст. Найдавніші пам'ятки, які дійшли до нас, датовано кінцем X — початком XI ст., тобто пізніше на півтора століття. За цей проміжок часу старослов'янська мова зазнала певних змін, які більшою чи меншою мірою відбито в мові окремих пам'яток.

Ці зміни прийнято умовно поділяти на дві основні групи: 1) зміни, пов'язані з долею редукованих голосних; 2) зміни, не пов'язані з долею редукованих.

ЗМІНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ РЕДУКОВАНИХ

Доля редукованих ъ, ь

На час створення перших слов'янських пам'яток редуковані ъ та ь були ще нормально вживаними голосними, хоча у цей період починають зазнавати різноманітних змін і поступово виходити з ужитку. Подвійна позиція ъ, ь зумовила різну долю цих голосних: редуковані у сильній позиції поступово наближалися у вимові до голосних повного творення і ставали звичайними звуками; редуковані у слабкій позиції не мали фонетичного підтвердження і писалися за традицією, поступово виходячи з ужитку.

Асиміляція ъ, ь до наступного складу

(Закон Ягича)

У старослов'янських пам'ятках XI ст. досить часто спостерігаємо змішування ъ та ь у слабкій позиції. І. Ягич першим звернув увагу на те, що таку зміну було зумовлено характером наступного складу: перед наступним великим складом ь змінювався на ъ: върати > бърати; въдо-

вица>въдовица; перед наступним палатальним складом замість ѣ писався ъ: дѣвѣ>дѣвѣ, вѣдѣти>вѣдѣти, зѣлѣ>зѣлѣ.

І. Ягич вважав, що така заміна редукованих стала результатом регресивної асиміляції слабких ѣ, ъ наступним складом і відбувалася у кирило-мефодіївську епоху, коли редуковані у слабкій позиції ще мали живе підтвердження.

Дещо інакше пояснюють цей процес А. Лескін і А. Селищев, вважаючи, що така заміна відбиває явища, зумовлені занепадом слабких редукованих. На їхню думку, написання типу бѣрати замість бѣрати відбиває тверду вимову губного (в), який після втрати редукованого (ѣ) потрапив у позицію перед наступним твердим, і, навпаки, написання дѣвѣ замість дѣвѣ передає пом'якшену вимову (д'), який після втрати (ѣ) стоїть перед палатальним приголосним.

Цей закон мав певні обмеження: він не діяв після постійно твердих та постійно м'яких приголосних. Напр.: кѣнига, кѣназѣ, лѣвѣ, лѣнѣ.

Зовнішню схожість із цим процесом має і графічне змішування ѣ, ъ, яке допускали переписувачі, оскільки редуковані на той час уже зникли в староболгарській мові і вживали їх лише за традицією.

Зміна ъ>ѣ після ствердіння приголосних

Однією з найдавніших змін редукованих була заміна ъ на ѣ у позиції після ж, ч, ш, жд, шт (рідко після ц, з, р) у зв'язку з поступовим ствердінням цих приголосних. Напр.: пришьдѣше (замість пришьдѣше); вѣзложѣше (замість вѣзложѣше). Цю зміну не зафіксовано в найдавніших слов'янських пам'ятках: Київських листках та Зографському євангелії, проте у решті пам'яток її представлено досить широко.

Відбувалася така зміна незалежно від сильної чи слабкої позиції редукованих.

Процес “подвійної зміни” редукованих

Так звана *подвійна зміна редукованих* — це занепад голосних у слабкій позиції та подовження і перехід у голосні повного творення сильних редукованих.

1. *Зникнення слабких ѣ, ъ.* Приблизно у IX—X ст. перестає діяти закон відкритого складу, і основна місія редукованих — відкривати склади — стає непотрібною. З'являються нові закриті склади, а слабкі голосні, що не мали фонетичного вираження, починають зникати з написан-

ня. Спочатку вони зникають у болгарській мові, де з кінця IX ст. вже не мали звукового підтвердження, а потім у решті слов'янських мов. Цей процес був досить тривалим: він охоплював кінець IX—XI ст. включно; тривалий час паралельно вживалися слова з редукованими і без них.

Зникнення редукованих спочатку відбувалося у слабких ізольованих позиціях, а згодом у тих, які чергувалися із сильними позиціями. Пропуск на письмі **ъ, ь** раніше почався у середині слів, де переписувачі швидше почали забувати їх, адже легше запам'ятати традиційне закінчення слів на обов'язковий редукований приголосний. Крім того, вживання кінцевого редукованого передбачалося характером приголосного: кінцевий твердий приголосний потребував після себе голосного заднього ряду, а м'який — переднього ряду.

Після занепаду редукованих характер кінцевого приголосного залишився без зміни, лише замість **ь** (єрь) почали писати м'який знак: ст.-сл. **сънъ** — укр. *сон*; ст.-сл. **конь** — укр. *кінь*.

2. *Перехід сильних **ъ, ь** у голосні повного творення.* Занепад редукованих у слабкій позиції зумовив більш виразну артикуляцію сильних редукованих і поступовий перехід їх у голосні повного творення **ъ>о, ь>є**. Напр.: **пришедъ** замість **пришьдъ** (Зогр. єв.); **висеръ** замість **висьръ** (Зогр. єв.); **крѣпокъ** замість **крѣпкъ** (Мар. єв.).

Вчені висловлюють припущення, що у зв'язку з переходом сильних **ъ, ь** у голосні **о, є** переписувачі нерідко припускалися помилок і часто замість етимологічних **о, є** писали **ъ, ь**. Напр.: **сльвеса** замість **словеса** (Син. пс.), **приобрѣтъхъ** замість **приобрѣтохъ** (Зогр. єв.).

Голосні **о, є**, які утворилися з сильних **ъ, ь**, називаються *новими*, або *секундарними*, на відміну від давніх, запозичених ще з праслов'янської мови. Специфікою нових голосних є чергування їх з нулем звука, що відбиває чергування сильних та слабких позицій редукованих у словах старослов'янської мови. Напр.: укр. *сон* — *сну*; ст.-сл. **сънъ** — **съна**; укр. *день* — *дня*; ст.-сл. **днь** — **дня**.

Наслідки занепаду редукованих

Перетворення редукованих **ъ, ь** було найважливішим процесом, який зумовив великі зміни у фонетичній системі старослов'янської мови:

1. Після занепаду слабких редукованих з'являються закриті склади як у кінці, так і в середині слова.

2. Занепад редукованих зумовлює появу нових сполук приголосних, часто таких, які раніше були неможливими в

старослов'янській мові: тл, дл, тн, дн, пн, вє, кє, кт, пє та ін. Напр.: *седъло*>*седъло*; *къто*>*кто*; *дъни*>*дни*. Наслідок появи таких сполук — закономірні процеси *асиміляції*, *дисиміляції*, *спрощення*.

Асиміляція. Найчастіше фіксується характерний для праслов'янської мови процес регресивної асиміляції за дзвінкістю. Напр.: *сьде*>*сде*>*зде* (Зогр. єв.); *къде*>*кде*>*где* (Мар. єв.). Досить поширеною була також асиміляція за глухістю. Напр.: *льгъкок*>*легкок*>*леккок* (Син. тр.).

Дисиміляція. Новоутворені незручні для вимови групи приголосних могли розподібнюватися шляхом дисиміляції. Напр.: *чүто*>*что*>*што* (Супр.); *къто*>*кто*>*хто* (Мар. єв.); *кънигъчни*>*книгчни*>*книхчни* (Супр.).

Спрощення. У багаточленних сполуках приголосних, що утворилися після занепаду між ними редукованих, відбувалося спрощення за рахунок опускання одного з приголосних, найчастіше проривного. Напр.:

- здын- — -зн-: *праздынъ*—*празни*;
- стън- — -сн-: *честъномоу*—*чесна*;
- жьств- — -ств-: *вѣжьство*—*вѣство*;
- сьск- — -ск-: *небесьскок*—*небеско*;
- дъст- — -ст-: *прѣдъстоѡи*—*прѣстоѡи*.

3. Відбувається утворення вторинних складотворчих плавних перед приголосними в результаті занепаду між ними редукованих. Протягом X—XI ст. зникли слабкі редуковані у сполученнях *ръ*, *лъ*, *рь*, *лъ*, а складотворчість прийняли на себе сонорні *р*, *л*. Напр.: *кръста*>*крста*, але *кръстъ*; *кръви*> *крви*, але *кръвъ*. Якщо редукований перебував у сильній позиції, то він переходив у голосний повного творення, а у слабкій — зникав, тому одне й те саме слово у різних формах мало дві основи: або з складотворчим голосним повного творення, який походив з редукованого, або з складотворчим сонорним. Ці складові сонорні — новотвори старослов'янської мови, їх слід відрізняти від праслов'янських складотворчих *р*, *л*. Приклади розвитку таких складотворчих зафіксовано у кількох пам'ятках: *крститель* (Мар. єв.); *съ крста* (Зогр. єв.); *слзъ* (Син. пс.), *крста* (Зб. Кл.) та ін.

ЗМІНИ, НЕ ПОВ'ЯЗАНІ З ДОЛЕЮ РЕДУКОВАНИХ

Початкові зміни *ж* та *л*

Носові голосні на початку існування слов'янської писемності вживалися послідовно, але на цьому етапі вже починають відбуватися перші зміни, які призводять до пізнішого зникнення цих голосних. Для старослов'янських

пам'яток характерні два типи відхилень від послідовного вживання **ж** та **л**: 1) графічні описки; 2) заміна їх іншими літерами, зумовлена специфікою окремих діалектів.

Графічні описки характерні для Синайського псалтиря, Синайського требника, Маріїнського євангелія, Зографського євангелія та Збірника Клоца, де переписувачі ставили **о** замість **ж** та **є** замість **л**: **роками, спешти, тего-тѣшл**.

Змішування **ж, љ** — **оу, ю** простежується в Маріїнському євангелії та Збірнику Клоца. Напр.: **моука, моуцѣ, люблю**.

Заміна носових голосних іншими літерами — найхарактерніша ознака староболгарських говорів, звідки беруть початок послідовні заміни **ж** та **л**. Найтиповішими з цих замін були: **ж** — **о, л** — **є, л** — **ь, ж** — **л**. Деназалізація **ж** — **оу**, зафіксована в Маріїнському євангелії та Збірнику Клоца, характерна для сербських діалектів.

Пізніше більшість слов'янських мов у різні часи втратила носові голосні. У східнослов'янських мовах носовий **ж** змінився на [y] і збігся з відповідним голосним: ст-сл. **рѣка** — укр. *рука* — рос. *рука*; носовий голосний **л** змінився на [a] з попереднім пом'якшенням приголосного: ст-сл. **злѣть** — укр. *зяль* — рос. *зять*.

Збереглися носові голосні лише в польській мові, де носовий [o] передається літерою **ą**, а носовий [e] — літерою **ę**:

wiązac, ązb, mięso, zięc.

*Початки зближення артикуляції **ы** та **и***

Доля голосних **ы** та **и** в різних слов'янських мовах неоднакова: так, вони збереглися без змін у російській, білоруській та польській, а в південнослов'янських мовах та чеській дали один рефлекс — **і**; в українській — **и**. Напр.: ст-сл. **сынъ** — укр. *син* — рос. *сын* — слов. *sin* — пол. *syn* — чes. *syn*.

Початки уніфікації **ы** та **и** фіксуються у староболгарських пам'ятках X—XI ст., про що свідчать випадки змішування цих голосних переписувачами.

Зміни голосних, зумовлені втратою інтервокального [j]

Після втрати інтервокального [j] поряд опинилися два голосні, які шляхом уподібнення та стягнення перетворювалися на один звук. Такі зміни найчастіше відбувалися у сполученнях:

-ак-ае-аа-а **обладакть** — **обладать** (Син. пс.);

-оук-оуе-оуоу-оу **доброукмоу** — **доброумоу** (Сав. кн.);

-ѣк-ѣе-ѣѣ-ѣ доѣѣкмь — доѣѣкмь (Зогр. ев.);
-ији-ии-и Гаврилъ — Гаврилъ (Мар. ев.).

Ствердіння приголосних

М'які приголосні *р'*, *л'*, *н'* починають диспалаталізуватися в X—XI ст., що знаходить своє вираження у заміні після них голосних переднього ряду голосними заднього ряду. Приклади такої заміни зафіксовано у Савиній книзі, Маріїнському євангелії, Остромировому євангелії, Супрасльському рукописі та інших пам'ятках. Напр.: **распѣра, кесара, створѣж**. М'які *с'*, *ц'*, *с'* зберігалися у коренях слів перед голосними переднього ряду, але стверділи у кінці основи слів перед закінченням **-а, -оу, -ж**. Напр.: **пѣнѣзоу, отъцоу, кнѣза**.

Пізніше стверділи **ж'**, **ч'**, **ш'**, **жд'**, **шт'**, оскільки у пам'ятках XI ст. переписувачі постійно плутали написання голосних переднього і заднього ряду після цих приголосних.

Спрощення африкати ѣ в з

Африката **ѣ** утворилася в результаті II і III *палаталізацій* із задньоязикового [**g*]. Дослідники вважають, що у ранній старослов'янській мові африката **ѣ** функціонувала як окрема фонетична одиниця, проте, починаючи з XI ст., у більшості говорів вона починає спрощуватися в **з**. Цей процес засвідчений у Савиній книзі, Супрасльському рукописі, Збірнику Клоца, Зографському євангелії та інших пам'ятках. Напр.: **зѣло** зам. **зѣло**; **мѣнози** зам. **мѣнози**; **нозѣ** зам. **нозѣ**.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФОЛОГІЧНОЇ СИСТЕМИ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ

Для сучасних слов'янських мов характерна спільність морфологічних систем. Така близькість морфологічної будови визначається двома чинниками:

1) від часу вживання спільнослов'янської мови і до нашого часу морфологічна будова слов'янських мов не зазнала значних змін;

2) основні морфологічні зміни були спільними для слов'янських мов і приводили, як правило, до однакового результату.

Старослов'янська мова мала в основному ті ж самі морфологічні класи слів, що й сучасна українська мова, причому можливим був той самий поділ на *самостійні* та *службові* частини мови. *Самостійні* слова об'єднують *імена, дієслова та прислівники; службові* — *прийменники, сполучники, частки*.

Виділення імен ґрунтується на спільності граматичних категорій роду, числа та відмінка і охоплює іменники, прикметники, числівники. Дуже близькими до них були займенники, які виконували ті ж синтаксичні функції в реченні, проте мали власну систему відмінювання. *Іменам* протиставлено *дієслова*, для яких характерні граматичні категорії часу, способу, особи, виду, стану.

Окремо стояли *прислівники*, які не мали системи відмінювання чи дієвідмінювання, були нечисельними і цікавлять учених в основному лише зі словотворчого погляду.

У старослов'янській мові було виділено два типи відмінювання іменних частин мови: *іменний* та *займенниковий*, які протиставлялися між собою. При такому розмежуванні прикметники та дієприкметники характеризувалися наявністю обох типів відмінювання. Категорію *роду* складало три роди: чоловічий, жіночий та середній; у системі *чисел* виділялися одина, множина та двоїна. Двоїну вживали для позначення двох або пар-

них предметів, і вона мала власну систему закінчень, яка відрізнялася від однини та множини. Пізніше у більшості слов'янських мов двоїна вийшла з ужитку, витіснена множиною, і залишилася лише у словенській та серболужицькій мовах.

У системі словозміни імен розрізнялося 6 відмінкових форм: *називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий*. Клична форма як особливий відмінок звертання не виражала граматичного відношення іменника до інших слів у реченні і була наявною лише в однині іменників чоловічого та жіночого роду; у множині замість кличної форми вживалася форма називного відмінка. Особливістю вживання кличної форми було те, що вона була зафіксована не в усіх типах іменного відмінювання. Напр., іменник чоловічого роду **конь** має особливу кличну форму **коню**, а у слова **день** вона відсутня; іменник жіночого роду **кость** має кличну форму **кости**, а в іменника **мати** клична форма збігається з формою називного відмінка. На відміну від сучасної української мови місцевий відмінок можна було вживати і без прийменника. У двоїні розрізнялися лише три відмінкові форми: називний—знахідний—кличний; родовий—місцевий; давальний—орудний. На думку вчених, це пояснюється тим, що двоїна вже почала виходити з ужитку і поступово втратила систему відмінювання.

ІМЕННИК

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

Основними граматичними категоріями, які функціонували в системі іменників, були категорії роду, числа та відмінка. Категорія *роду* була найзагальнішою граматичною категорією і виявлялася у групуванні іменників за чоловічим, жіночим та середнім родами. Виділення родів впливає з протиставлення природної чоловічої та жіночої статі живих істот: **отьць — матъ; сынъ — дъшти; женихъ — невеста**.

Середній рід не має ознак статі і означає недорослих істот або неживі предмети, маючи винятково граматичне значення: **телъ, осьла, море, село, имъ**.

Іменники чоловічого роду мали у називному відмінку однини закінчення:

- **ъ: столъ, рабъ, чловѣкъ;**
- **ь: отьць, конь, день;**
- **а: слоуга, воквода, юноша;**

— и: сѣдини, балии, сокачини;

— ъѣ: камѣѣ, пламѣѣ.

Іменники жіночого роду мали у називному відмінку однини закінчення:

— а: вода, жена, сестра;

— ѣа: земѣа, строѣѣа, боѣѣа;

— ѣ: кость, пѣснь, ношѣѣ;

— ѣѣ: любѣѣ, свекрѣѣ, смокѣѣ;

— и: мати, дѣшти, милостѣѣни.

Іменники середнього роду у називному відмінку однини мали закінчення:

— о: село, вино, слово;

— є: море, поле, лице;

— а: знама, плема, козьла.

Система *ч и с е л* об'єднувала однину, множину та двоїну, які мали власні закінчення:

чол. жін. сер.

одн. стол-ѣ, жен-а, сел-о;

мн. стол-и, жен-ѣѣ, сел-а;

дв. стол-а, жен-ѣѣ, сел-ѣѣ.

Вживання двоїни знімало необхідність обов'язкового використання числівника *дѣѣѣ* при вказівці на два предмети: так старослов'янській формі *сестрама* відповідає сучасна українська форма *двома сестрами*. Невелика група слів — збірні іменники — мали граматичну форму однини, але позначали сукупність предметів: *кореник, листвиц, вѣѣтвиц, братиѣѣ, каменик*.

Вігмінюванням іменників називається змінювання їх за числами та *вігмінками*. Окремі групи іменників характеризуються різними відмінковими закінченнями, тому групування іменників за однаковими закінченнями визначає типи відмін. Поділ за відмінами або за іменними *основами* склався ще в індоевропейську епоху і визначався суфіксом, на який закінчувалася іменна основа. Якщо цей суфікс складався лише з голосного, то така основа називається *основою на голосний*; якщо ж до суфікса входив ще й приголосний — *основою на приголосний*.

Приголосний перед кінцевим голосним міг бути твердим або м'яким, тому окремі основи розмежовувалися на два варіанти відмінювання: *твердий* та *м'який*. На час створення найдавніших слов'янських пам'яток індоевропейські іменні основи вже повністю змінилися, але давнє групування традиційно зберігалось.

ПОДІЛ ІМЕННИКІВ ЗА ТИПАМИ ВІДМІНЮВАННЯ (ДАВНІМИ ОСНОВАМИ)

У спільнослов'янській мові розрізняли такі типи відмінювання:

1. Відмінювання іменників з основою на *-*ā, -*jā*.
2. Відмінювання іменників з основою на *-*ō, -*jō*.
3. Відмінювання іменників з основою на *-*ū*.
4. Відмінювання іменників з основою на *-*ī*.
5. Відмінювання іменників з основою на *-*ū*.
6. Відмінювання іменників з основою на *-*en, -*es, -*et, -*(t)er*.

У старослов'янській мові давні суфіксальні тематичні голосні належали вже не до основи, а до закінчення, і в кожній з основ їх можна спостерігати у формах *давально-го відмінка множини та давального—орудного двоїни*. Напр.: іменники таких основ:

-а основ	страна	Дав. мн.	Дав.—Ор. дв.
-о основ	рабѣ	стр-а-намъ	стран-а-ма
-ѣ основ	костѣ	раб-о-мъ	раб-о-ма
		кост-ь-мъ	кост-ь-ма

Давні основи на $-^*ā, -^*jā$

До цих основ належала велика група іменників жіночого роду і менша група іменників чоловічого роду, які у називному відмінку мають закінчення *-а, -ја*, рідше *-и* (*-ини, -ни, -чин*). Напр.: вода, жена, слава, боґрта, земґла, капґла, воквода, владґтыка, сґдзин, бални (лікар), боґыни, ловґьчнн.

Відмінкові закінчення іменників чоловічого та жіночого родів однакові, віднесеність до певного роду визначається за семантикою та узгодженням з пояснювальними словами у реченні. Напр.: *трава зелена* (Зогр. єв.), *земля добра* (Зогр. єв.), *старѣшина жрьчьськѣ* (Супр. єв.).

Тематичний **а* міг стояти як після твердих приголосних *вѣдова, хвала*, так і після м'яких *вола, неделя*, відповідно до чого розрізнялися *твердый* та *м'який* варіанти відмінювання з власними відмінковими закінченнями.

Твергий варіант відмінювання об'єднував іменники з твердою основою і закінченням Наз. одн. [-а]. До твердого варіанта не належали іменники з приголосними *ж, ч, ш, шт, жд, з, ц* перед кінцевим [-а], оскільки споконвічно ці приголосні були постійно м'якими.

Іменники жіночого роду: б'їда, безд'їна, вина, верига, вл'їна, врьба, година, драга (долина), дрьжава (влада), д'їска, єхид'їна (змїя), жрьтва, злоба, крава, к'їнига, к'їпина, ланита (шока), миса, нев'їста, опона, остьпа, палица, плаха,

порфіра, рабѡта, рѡса, свара, сила, слама, стрѣха, трѣва, хламѡда.

Іменники чоловічого роду: владѣка, воквода, слоуга, старѣшина.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а
Н. жѣна владѣка	женѣы владѣкы
Р. женѣы владѣкы	женѣы владѣкѣы
Д. женѣы владѣкѣы	женамѣы владѣкамѣы
З. женѣы владѣкѣы	женѣы владѣкѣы
О. женѣы владѣкоѣы	женами владѣками
М. женѣы владѣкѣы	женахѣы владѣкахѣы
Кл. жѣно владѣко	
Д в о ї н а	
Н.—З.—Кл. женѣы владѣкѣы	
Р.—М. женѣы владѣкоѣы	
Д.—О. женама владѣкама	

М'якѣй варіант відмінювання об'єднував іменники з основою на м'який або пом'якшений приголосний р, л, н, ј, ж, ч, ш, жд, шт, з, ц. У називному відмінку однини ці іменники мають закінчення -ѣа, і лише іменники, основа яких закінчується на шиплячий та з, ц, мають закінчення -ѣа. До м'якого варіанта належать також іменники, які у наз. в. одн. закінчуються на -и.

Іменники жіночого роду: агница, алѣна, боѣра, вечера, волѣа, грѣлица, десница, кожа, литоѣргѣа, межда, палица, пѣтица, прѣтѣча, соѣша, свѣшта, стража, строѣа, чаша, шѣа.

Іменники чоловічого роду: прѣдтеча, пѣаницѣа, дрѣводѣла (столяр), юноша.

Іменники на -и: (-ѣны) — бѣгостѣны, богѣны, господѣны, милостѣны, поѣстѣны, рабѣны, твѣрдѣны;

(-ни) — алѣни, балѣни (лікар), мѣлѣни, сѣдѣни;

(-чи) — ловѣчи, кѣнигчи, крѣмчи, корабѣчи.

Відмінкові закінчення іменників на -ѣа та на -и розрізняються лише у називному відмінку та кличній формі однини, а в решті відмінків — збігаються.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а
Н. строѣа юноша сѣдѣни	строѣѣы юноша сѣдѣны
Р. строѣѣы юноша сѣдѣны	строѣи юношь сѣдѣни
Д. строѣи юноши сѣдѣни	строѣѣамѣы юношамѣы сѣдѣѣамѣы
З. строѣѣы юношь сѣдѣны	строѣѣы юноша сѣдѣны
О. строѣѣѣы юношеѣы сѣдѣѣѣы	строѣѣѣами юношѣами сѣдѣѣѣами
М. строѣи юноши сѣдѣни	строѣѣѣѣы юношѣѣѣы сѣдѣѣѣѣы
Кл. строѣѣ юноше сѣдѣни	

Двоїна

Н.—З.—Кл.	строуи	юноши	сжди
Р.—М.	строюю	юношоу	сждию
Д.—О.	строуама	юношама	сждиама

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Закінчення твердого і м'якого варіантів відрізнялися лише першим голосним після приголосного основи:

-о- — -'є- ржк-о-ѣ — нош-є-ѣ

-ъ- — -ь- ржк-ъ — нош-ь

-ѣ- — -и- ржц-ѣ — нош-и

-ы- — -ѡ- ржк-ы — жен-ѡ

2. У іменників твердого варіанта кінцеві приголосні основи г, к, х перед ѣ дифтонгічного походження (ѣ < *ai, *oi *žepai — женѣ) у формах дав., місц. одн. та наз.-зн.-кл. ф. двоїни у результаті другої палаталізації змінилися на з' (з'), ц', с': *сосѣ, владыцѣ, нозѣ*.

3. Іменники з основою на свистячий, який утворився в результаті III палаталізації, типу пѣтица < *ръtika, овѣца < *ovika відмінювалися за м'яким варіантом.

4. Знахідний відмінок однини мав закінчення о — ж, яке раніше мало сполучення "голосний + п" *žepop — женж.

5. Іменники чоловічого роду на -и в кличній формі засвідчені досить рідко і збігаються при цьому з формою називного відмінка: *валин* (Мар. єв.), *сжди* (стягнена форма, Зогр. єв.).

6. Орудний відмінок на початковому етапі мав закінчення основи на короткий -а, який закономірно змінився на -о. Закінченням було *-an (після поствокального j або без нього), яке змінилося на o, — ст.-сл. ж: *žena(j)an > *женоѡ*.

Давні основи на - ѡ, - жѡ

Цей тип відмінювання був одним з найпродуктивніших у старослов'янській мові і об'єднував велику групу іменників чоловічого роду, які закінчувалися на -ъ, -ь після приголосних та -и після поствокального j, а також іменники середнього роду на -о, -є. Напр.: *равѣ, градѣ, конѣ, отьцѣ, знон, ратан, село, нго, море, поле*.

Відмінкові закінчення іменників чоловічого і середнього роду відрізняються лише у формах наз. та знах. відмінків, у решті відмінків значення роду впливає з семантики та узгодження з пояснюючими словами. Залежно від кінцевого основи розрізняють твердий та м'який варіанти відмінювання: *твергий* на -ъ, -о; *м'який* на -ь, -є, -и.

Твергий варіант відмінювання об'єднував іменники чоловічого роду, які у наз. відмінку однини мали закін-

чення -ъ, та іменники середнього роду, які мали закінчення -о.

Іменники чоловічого роду: аворъ, апостолъ, архангелъ, богъ, бракъ, варъ (жара), власъ, врагъ, вранъ, възбранникъ, вечеръ, виноградъ, влъкъ, глаголъ, годъ, градъ, грѣхъ, демонъ, днаволъ, днаконъ, животъ, жьзлъ, злакъ, зжбъ, игемонъ, ндолъ, класъ, ковчегъ, кокотъ (півень), кржгъ, львъ, листъ, миръ, млатъ, мразъ, мѣхъ, мехъ, наслѣдникъ, образъ, овьнъ, одръ, оплотъ, орьлъ, острогъ, осьлъ, пансырь, пастоухъ, плотъ, прахъ, прѣстоаъ, псалъмъ, псъ, пѣськъ, рабъ, рѣтъ, садъ, сапогъ, страхъ, столъ, сръпъ, сжсѣдъ, талантъ, троудъ, оуголъ, хероувимъ, храмъ.

Іменники середнього роду: авлоко, благо, влато, брашьно, вино, вѣко, врѣтено, зрьно, зрьцало, колѣно, крьмило, лакомство, лѣто, млѣко, мѣрило, мѣсто, мыто, орало, прѣзорство (гордість), прадиво, пышено, пжто, рало, рамо (плече), роуно (шерсть), свѣтило, село, сѣмо, точноло, чрѣво, чело, чадо.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. рабъ село	раби села	
Р. раба села	рабъ селъ	Н.—З.—Кл. раба селѣ
Д. рабоу селоу	рабомъ селомъ	Р.—М. рабоу селоу
З. рабъ село	рабы села	Д.—О. рабома селома
О. рабомъ селомъ	рабы селы	
М. рабѣ селѣ	рабѣхъ селѣхъ	
Кл. рабе		

М'як и ѣ варіант відмінювання об'єднує іменники чоловічого роду, які у наз. відмінку однини мають закінчення -ь або -и після поствокального j, та іменники середнього роду, які мають закінчення -є.

Іменники чоловічого роду: агньць, алтарь, винарь, въплъ, вѣнець, гоньць, гостиньць, градъць, грнъчаръ, клень, кладазь, конъ, кошъ, коньць, ловьць, монастъръ, мытаръ, млтежъ, ништь (жебрак), отьць, пастъръ, плашть, пьтьньць, рачитель, стоуденьць, оугль, юньць, впостась.

Іменники чоловічого роду на -и: вѣтин (оратор), врабни (горобець), жрѣбни, знои, лицедѣи, любовдѣи, обычан, покон, ратан.

Іменники середнього роду: авленик, аще (яйце), врьник (глина), достокник, запоустеник, зизаник (бур'ян), знаменник, изволеник (воля), ложе, море, обонаник, плеште, поле, позориште, погребеник, похоуленник, противленик, садовник, селеник, срѣтеник, сѣкровиште, тръжниште.

Зразок відмінювання

О д н и н а			М н о ж и н а		
Н. конь	кран	поле	кони	кран	полга
Р. конга	крага	полга	конь	кран	поль
Д. коню	краю	полю	конемъ	кракмъ	полемъ
З. конь	кран	поле	кона	краа	полга
О. конемъ	кракмъ	полемъ	кони	кран	поли
М. кони	кран	поли	конихъ	кранхъ	полихъ
Кл. коню	краю				
Д в о ї н а					
Н.—З.—Кл.	конга	крага	поли		
Р.—М.	коню	краю	полю		
Д.—О.	конема	кракма	полема		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Іменники середнього роду відмінювалися подібно до іменників чоловічого роду і відрізнялись лише формами називного—знахідного відмінків, не маючи, проте, кличної форми.

2. У формах ор. одн., дав. мн., дав.—ор. дв. перед закінченням -мъ, -мь, -ма у твердому варіанті виступав голосний -о-, у м'якому — -є-.

3. Закінченням -ѣ, -ѣхъ місцевого відм. одн. та мн. твердого варіанта відповідало закінчення -и м'якого варіанта. Ці закінчення сформувалися на базі дифтонгів: у твердому варіанті -*oi при висхідній інтонації після твердого приголосного змінився на -ѣ. Пізніше задньоязикові перед -ѣ дифтонгічного походження в результаті II палаталізації змінилися на z', c', s': грѣсѣ, вразѣ, влѣцѣ. У м'якому варіанті дифтонг *oi > ei > i: кони, мори.

4. Голосний -и у закінченнях називного відм. мн. іменників чол. роду був також дифтонгічного походження, тому перед ним задньоязикові змінюються на свистячі: грѣси, врази, влѣци.

5. У кличній формі твердого варіанта іменників чол. роду, які закінчувалися на задньоязиковий, фіксується явище I палаталізації: враже, доуше, поточе. Іменники кѣназь, отьць, які мають м'яку парадигму відмінювання, у кличній формі виступають у твердому варіанті: кѣнаже, отьче, який сформувався ще до дії III палаталізації. У м'якому варіанті виступало закінчення -у (графічно -ю): коню, вою.

Старослов'янські пам'ятки фіксують певні відхилення від закономірних відмінкових закінчень, зумовлених впливом закінчень іменників інших основ, і насамперед -*ŭ:

1. У родовому відм. одн. поряд з формами на -а спостерігаються форми на -оу: родоу, дльгоу (Супр.); гласоу (Син. пс.).

2. У давальному відм. одн. іменники — власні назви і назви осіб чол. роду — дедалі частіше набували закінчення -ови, -єви замість -у(-ю): і сжштоу петрови низоу на дворѣ (Мар. єв.); градъ изиде противъ исѣи (Асс. єв.); Адамови, Христови (Супр.); Иродови (Зоґр. єв.).

3. У місцевому відм. одн. твердого варіанта поряд з формами на -ѣ зустрічаються форми на -оу: дѣбоу, грѣмоу (Син. тр.).

4. У називному відм. мн. у деяких пам'ятках поряд з флексією на -и зустрічається флексія -ове (-єве): доухоуе, змикуе.

Давні основи на -*й

Ця відміна об'єднувала невелику кількість іменників чоловічого роду, які у називному відмінку однини закінчувалися на -ъ.

До цього типу відмінювання вчені беззастережно відносять іменники сынъ, домъ, волъ, полъ (половина, сторона), врьхъ, медъ. Окремі дослідники вважають, що до цієї відміни можна віднести також іменники радъ, санъ, даръ, садъ, чинъ, падъ та деякі інші, але у пам'ятках старослов'янської мови зафіксовано лише окремі відмінкові форми цих слів, що не дає повного уявлення про їх віднесеність до певного типу відмінювання.

Відмінкові закінчення цих іменників у формах називного та знахідного відмінків збігалися із закінченнями іменників чоловічого роду -*б основ, у решті відмінків вони відрізнялися.

Зразок відмінювання

Однина	Множина	Двоїна
Н. сынъ	сынове	
Р. сыноу	сыновъ	Н.—З.—Кл. сынты
Д. сынови	сынъмъ	Р.—М. сыновоу
З. сынъ	сынты	Д.—О. сынъма
О. сынъмъ	сынъми	
М. сыноу	сынъхъ	
Кл. сыноу		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Збіг закінчень -*б та -*й основ у формах називного та знахідного відмінків зумовило пізніше змішування цих типів відмін, що набуло підтвердження у найдавніших пам'ятках: Зоґрафському євангелії, Маріїнському євангелії,

Савиній книзі, Збірнику Клоца та ін. Напр.: род. одн. **сѣна** (замість **сѣноу**); дав. одн. **сѣноу** (замість **сѣнови**).

2. В орудному відм. одн. та давальному відм. мн. зустрічаються форми на **-омь**, **-омъ** замість **-ѣмь**, **-ѣмъ**: **сыномъ** (Зогр. єв.); **домомъ** (Син. тр.).

3. У місцевому відм. одн. зустрічаються форми на **-ѣ** замість форм на **-оу**: **врьсѣ** (Син. тр.); **сынѣ** (Зогр. єв.).

4. У місцевому відм. мн. зафіксовано форми на **-оухъ** замість форм на **-ѣхъ**: **домоухъ** (Зогр.єв.); **дароухъ** (Син. тр.).

5. У наз.-знах.-кл. дв. замість закінчення **-ы** зустрічаються форми на **-а**: **чловѣкъ нѣкын имѣ дѣва сына** (Остр. єв.).

*Давні основи на -*ї*

Ця відміна об'єднує іменники чоловічого та жіночого родів, які у називному відм. одн. мають закінчення **-ѣ**, а в род., дав., місц. та кл. ф. **-и**.

Іменники жіночого роду: **баснь**, **брань**, **всь** (село), **врьвь** (вирьовка), **вѣдь** (знання), **гньсь**, **голь**, **дань**, **двьрь**, **жаль** (могила), **жрьдь**, **земь**, **испытъ**, **капь**, **ковь** (пророцтво), **конь** (початок), **кость**, **кознь**, **мѣдь**, **мышь**, **мысль**, **рѣчь**, **рьжь**, **соль**, **скрьвь**, **сласть**, **страсть**, **сьмрьть**, **тварь**, **твьрьдь**, **чадь** (народ), **чьсть**, **падь** та множинні іменники **гжсли**, **пасли**.

Іменники чоловічого роду: **гвоздь**, **голжьвь**, **господь**, **гость**, **грьтань**, **дрьколь** (палиця), **злть**, **звѣрь**, **лактьть**, **лось**, **медвѣдь**, **ногтьть**, **огнь**, **пжть**, **тать**, **тьсть**, **оушидь** (втікач), **чрьвь**, **жгль** та множинний іменник **людик**.

Зразок відмінювання

О д н и н а		М н о ж и н а	
чол. рід	жін. рід	чол. рід	жін. рід
Н. гость	кость	гостьк, -ик	кости
Р. гости	кости	гостьи,-ни	костьи,-ни
Д. гости	кости	гостьмъ	костьмъ
З. гость	кость	гости	кости
О. гостьмь	костьж,-ниж	гостьми	костьми
М. гости	кости	гостьхъ	костьхъ
Кл. гости	кости		
Д в о ї н а			
	чол. рід	жін. рід	
Н.—З.—Кл.	гости	кости	
Р.—М.	гостью,-ню	костьюю,-ню	
Д.—О.	гостьма	костьма	

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Іменники чоловічого та жіночого родів мають однакові закінчення, за винятком орудного відм. одн. та на-

зивного мн., у решті відмінків значення роду визначається із семантики слова та узгодження з пояснюючими словами.

2. Множинні іменники *г҃сли* і *псли* відмінюються за зразком множини жі. роду, а *людик* — за зразком множини чол. роду.

3. Клична форма іменників *-ї* основ зустрічається досить рідко, бо переважна більшість цих іменників — це назви предметів або абстрактні назви.

4. У давальному відм. одн. зустрічаються форми, характерні для іменників *-*ō*, *-*jō* основ: *господоу* (Супр.); *пжтоу* (Зб. Кл.).

5. В орудному відм. одн. чол. роду, давальному і місцевому мн. поряд з формами на *-ьмь*, *-ьмъ*, *-ьхъ* зустрічаються форми на *-емь*, *-емъ*, *-ехъ*: *голѣемъ* (Супр.); *огнемъ* (Зогр. єв.).

*Давні основи на -*ī*

- Ця відміна була малопродуктивною в старослов'янській мові і об'єднувала невелику групу іменників жіночого роду, що у називному відмінку мали закінчення *-ы*, яке у непрямих відмінках чергувалося з суфіксом *-ъв*. Це такі іменники, як *брады* (сокира), *бры* (брова), *боукы*, *жрынты*, *кры*, *локты* (калюжа), *любты*, *неплоды*, *свекры*, *смокты*, *ттыкты*, *црыкты*, *хорѣгы*, *ѣтры*.

Зразок відмінювання

Однина	Множина	Двоїна
Н. <i>свекры</i>	<i>свекръви</i>	
Р. <i>свекръве</i>	<i>свекръвъ</i>	Н.—З.—Кл. <i>свекръви</i>
Д. <i>свекръви</i>	<i>свекръвамъ</i>	Р.—М. <i>свекръвоу</i>
З. <i>свекръвъ</i>	<i>свекръви</i>	Д.—О. <i>свекръвама</i>
О. <i>свекръвъж</i>	<i>свекръвами</i>	
М. <i>свекръве</i>	<i>свекръвахъ</i>	
Кл. <i>свекры</i>		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Особливістю відмінювання цих іменників була аналогія в однині з відмінковою парадигмою іменників консонантних основ, а у множині та двоїні помітний вплив закінчень іменників *-*ā* основ (типу *вода*). Один іменник *кры* у множині змінювався подібно до іменників *-*ī* основ (типу *кость*), відрізняючись від них лише формою родового відм.

2. У Супрасльському рукописі зустрічається форма називного відм. одн. *смокъви* замість закономірної форми *смокы*.

3. У родовому одн. разом з нормативним закінченням -є зустрічаються форми на -и: *цръкъви* (Асс. єв.); *кръви* (Остр. єв.); *смокъви* (Супр.).

Давні консонантні основи на -'en, -'es, -'et, -'er

Цей тип відмінювання об'єднував іменники усіх трьох родів, основа яких закінчувалася на приголосний, у тому числі:

— іменники чоловічого роду з давнім суфіксом -'en. Напр.: *камты* — *кам-ен-є*; *платты* — *плат-ен-є*. За цим типом відмінювалися також іменники *ичмень*, *гребень*, *клень*, *корень*, *кремень*, *пръстень*, *ремень*, *степень*, *сажень*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'en. Напр.: *врѣмѧ*, *врѣмѧ*, *знамѧ*, *имѧ*, *племѧ*, *писмѧ*, *сѣмѧ*, *темѧ*, *чисмѧ*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'es. Напр.: *дрѣво*, *коло*, *око*, *небо*, *слово*, *тѣло*, *оухо*, *чюдо*;

— іменники середнього роду з давнім суфіксом -'et. Напр.: *агнѧ*, *жрѣбѧ*, *козьлѧ*, *овъчѧ*, *орьлѧ*, *осьлѧ*, *отрочѧ*, *телѧ*;

— іменники жіночого роду з давнім суфіксом -'er. Сюди належали два іменники: *дѣшти*, *мати*.

Зразок відмінювання іменників чоловічого роду

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. <i>камты</i> , <i>камень</i>	<i>камене</i>	
Р. <i>камене</i>	<i>камень</i>	Н.—З. <i>камени</i>
Д. <i>камени</i>	<i>каменьмъ</i>	Р.—М. <i>каменоу</i>
З. <i>камень</i>	<i>камени</i>	Д.—О. <i>каменьма</i>
О. <i>каменьмъ</i>	<i>каменьми</i>	
М. <i>камене</i>	<i>каменьхъ</i>	

Зразок відмінювання іменників середнього роду

О д н и н а			М н о ж и н а		
Н. <i>имѧ</i>	<i>слово</i>	<i>телѧ</i>	<i>имена</i>	<i>словеса</i>	<i>телѧта</i>
Р. <i>имене</i>	<i>словесе</i>	<i>телѧте</i>	<i>именъ</i>	<i>словесѣ</i>	<i>телѧтъ</i>
Д. <i>имени</i>	<i>словеси</i>	<i>телѧти</i>	<i>именьмъ</i>	<i>словесъмъ</i>	<i>телѧтъмъ</i>
З. <i>имѧ</i>	<i>слово</i>	<i>телѧ</i>	<i>имена</i>	<i>словеса</i>	<i>телѧта</i>
О. <i>именьмъ</i>	<i>словесъмъ</i>	<i>телѧтъмъ</i>	<i>именѣ</i>	<i>словесѣ</i>	<i>телѧтъ</i>
М. <i>имене</i>	<i>словесе</i>	<i>телѧте</i>	<i>именьхъ</i>	<i>словесъхъ</i>	<i>телѧтъхъ</i>
Д в о ї н а					
Н.—З. <i>именѣ</i>			<i>словесѣ</i>		
Р.—М. <i>именоу</i>			<i>словесоу</i>		
Д.—О. <i>именьма</i>			<i>словесъма</i>		

Зразок відмінювання іменників жіночого роду

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. мати	матери	
Р. матере	матеръ	Н.—З.—Кл. (дъштери)
Д. матери	матерьмъ	Р.—М. (дъштерью)
З. матерь	матери	Д.—О. (дъштерьма)
О. матерьж, -нж	матерьми	
М. матери	матерьхъ	
Кл. мати		

Зауваження до відмінкових закінчень:

1. Форми двоїни іменників жіночого роду старослов'янськими пам'ятками не засвідчені, лише у пізніших пам'ятках зафіксовано двоїну іменника **дъшти**.

2. Давнє закінчення називного відм. одн. **-ы** засвідчене лише у словах **камы, пламы**, тоді як у більшості фіксацій цю форму було замінено на форму знахідного відм. типу **камень, пламень**, яка виникла під впливом іменників **-і** основ.

3. У родовому відм. одн. разом з флексією **-є** зустрічаються нові форми на **-и, -а**: **имени, чоудеси** (Супр. рук.); **сѣмени, дъштери** (Син. пс.); **невеси, словеси** (Син. тр.).

4. У давальному відм. одн. зафіксовано флексію **-оу** поряд з флексією **-и**: **словоу, чоудоу** (Супр. рук.); **оухоу** (Зогр. єв.).

5. У місцевому відм. одн. поряд з флексією **-є** виступають флексії **-и, -ѣ**: **камени** (Син. пс.); **пламени** (Сав. кн.); **тѣлѣ** (Мар. єв.); **жрѣвати** (Супр. рук.).

6. У місцевому відм. мн. поряд з флексією **-ьхъ** вживається **-єхъ**: **словесехъ, чоудесехъ, дъштерехъ** (Супр. рук.).

Різновідмінювані іменники

Крім більшості іменників, що групувалися за спільністю відмінкових закінчень у всіх числових формах, у старослов'янській мові існувала невелика група слів, які в кожній з числових форм відносилися до іншої відміни. До них належали іменники середнього роду **око, оухо** та іменники чоловічого роду з суфіксом **-ѣнинъ, -анинъ, -инъ, -тель, -арь**. Напр.: **назарѣнинъ, гражданинъ, воинъ, мжчитель, мытарь**. Іменники **око, оухо** в однині змінюються за зразком **-ѣ** основ та консонантних **-ѣs** основ; для відмінкових закінчень множини характерні ознаки двоїни **-і** основ, а у формах двоїни вони мають показники жіночого роду.

Іменники з суфіксами **-ѣнинъ, -анинъ** в однині та двоїні відмінювалися за зразком **-ѣ** основ; у множині — консонантних основ. Іменники чоловічого роду із суфіксами **-тель, -арь** поєднують відмінкові закінчення **-ѣ** основ та консонантних основ чоловічого роду.

ПРОЦЕСИ ЗМІН ІМЕННОГО ВІДМІНЮВАННЯ

Іменне відмінювання постійно розвивалося і уніфікувалося, що знаходило свій вияв у руйнуванні старого поділу на відміни за типом тематичного суфікса основи. Цей тематичний суфікс (найчастіше голосний) зазнав значних змін і в більшості відмінкових форм старослов'янської мови уже не виявлявся, тому групування відбувалося традиційно. Поступово набуває поширення тенденція до об'єднання іменників одного граматичного роду в один тип відмінювання, що посилювалося однаковими формальними показниками таких іменників. Серед найголовніших змін, яких зазнала іменна система, варто відзначити такі:

1. У старослов'янських пам'ятках простежується взаємодія іменників **-*ō** основ та **-*ū** основ. Спільність граматичного роду та однакові формальні показники називного відмінка зумовили поступову уніфікацію цих двох типів відмінювання і витіснення більшості відмінкових закінчень **-*ū** основ переважаючою у кількісному відношенні групою іменників **-*ō** основ. Так, паралельно з формою родового відм. одн. **сѣноу** дедалі частіше вживається форма **сѣна**; форма давального відм. одн. **сѣнови** витісняється формою **сѣноу**. Водночас у пам'ятках все частіше зустрічається нехарактерна для **-*ō** основ форма давального однини на **-ови**, особливо у назвах істот та власних назвах: **богови** (Зогр. єв.), **мѣжеви** (Мар. єв.), **кесарови** (Мар. єв.), **петрови** (Зогр. єв.). Таким чином, у старослов'янській мові розпочався процес зближення і подальшого злиття цих двох типів відмінювання.

2. У пам'ятках зафіксовано також взаємодію інших двох типів відмінювання іменників чоловічого роду: **-*jō** та **-*ī** основ. Головним виявом такої взаємодії стала поступова втрата власної парадигми відмінювання іменниками **-*ī** основ і перехід їх до основ на **-*jō**.

3. Найбільших змін зазнають іменники консонантних основ, які уже на старослов'янському ґрунті зберігають лише залишки давньої системи відмінювання і витісняються типами відмінювання на **-*ī** та **-*ō**:

— іменники чоловічого роду на **-*en** зазнають впливу іменників **-*ī** основ і, як результат, втрачають власну систему відмінкових закінчень; так, під впливом **-*ī** основ форма знахідного відм. одн. **камень** витісняє форму наз. **камѣ**, тому фіксуються паралельні форми називного відмінка: **камѣ** — **камень**, **пламѣ** — **пламень**, **ремѣ** — **ремень**;

— іменники середнього роду на **-*es** зазнали великого впливу **-*ō** основ, чому сприяли однакові закінчення форм наз.—знах. відм. одн.: **село**—**слово**. Під впливом **-*ō** основ

з'являються форми родового одн.: **слова** (Супр.) — замість **словесе**; **словоч** (Асс. єв.) — замість **словеси** та ін. Згодом іменники **-*es** основ повністю приймають відмінкові закінчення **-*ō** основ і зливаються з цією відміною;

— іменники **-*eg** основ **мати**, **дъшти** зазнавали впливу **-*ī** основ і приймали закінчення цієї відміни: родовий відм. одн.: **матери** (Супр.) — замість **матере**, **дъштери** (Син. пс.) — замість **дъштере**.

4. Іменники **-*ū** основ зазнавали впливу іменників **-*ā** та **-*ī** основ, що підтверджується їх пізнішою долею. У старослов'янських пам'ятках це фіксується вживанням форм родового та місцевого відм. одн.: **црькъви** (Син. пс.) — (**црькъве**), давальною, орудною, місцевою відм. мн. та давальною, орудною дв. зазнавали впливу **-*ā** основ: **свекръ-вамь**, **свекръвами**, **свекръвахъ**, **свекръвама**.

Таким чином, у пам'ятках старослов'янської мови уже фіксується початковий етап руйнування праслов'янської системи відмінювання, яка базувалася на поділі за тематичним суфіксом, і формування нових відмін іменників, основу яких складав граматичний ріг.

Словотвір іменників

Характер лексики старослов'янських пам'яток визначався книжно-літературним походженням старослов'янської мови та специфікою створення перших літературних творів — перекладів з грецької мови. Оскільки перші пам'ятки були виключно релігійного характеру, то й лексика переважно була пов'язана з церковним обрядом, християнською термінологією.

За походженням старослов'янська лексика поділяється на три приблизно однакові за обсягом групи: 1) *п р а с л о в ' я н с ь к а л е к с и к а*, що складала основу слов'янських діалектів, на які орієнтувалися Костянтин і Мефодій; 2) *з а п о з и ч е н і г р е ц и з м и*, серед яких слід виділяти групу таких, що прийшли до старослов'янської мови через посередництво південнослов'янських мов; 3) *с л о в ' я н с ь к і с л о в а , с т в о р е н і К о с т я н т и н о м т а й о г о у ч н я м и* для передачі понять, аналогів яким, а тому і назв, не було у слов'ян.

Праслов'янська лексика була спільною для всіх слов'ян, тому вона представлена в усіх сучасних слов'янських мовах. Це такі слова, як **море**, **село**, **небо**, **земля**, **хлѣбъ**, **медъ**, **рыба**, **смѣхъ**, **народъ** та ін.

Другою значною групою слів були *оригінальні грецькі лексеми*, які не зазнали перекладу на слов'янському ґрунті. Вони становлять приблизно п'яту частину словника давніх пам'яток. Серед цієї групи дуже багато власних та геогра-

фічних назв і похідних від них, слів, зміна яких була неможливою. Більшість таких лексем увійшла до словника літературних слов'янських мов. Напр.: **ангелъ, апостолъ, пароусть, ѡсалъмъ, монастѣрь, Алѣксандръ, Клєна, Софїа, Феодоръ.**

Найцікавішу і найпродуктивнішу групу складали слова, створені Костянтином (а пізніше і його учнями) на слов'янський манер для передачі понять, яких не знали слов'яни. Зустрічаючи у грецьких текстах такі слова, вони найчастіше передавали їх характерними засобами слов'янської мови. Продуктивним способом створення аналогів грецизмам було калькування. **К а л ь к у в а н н я** — це повний або поморфемний переклад слова з однієї мови на іншу. Напр.: ст.-сл. **вогородица** — гр. **тπεο-τοκος**; ст.-сл. **законооучитель** — гр. **νομο-διδασκαλος**; ст.-сл. **срьвролюбик** — гр. **πριλ-αργυρια**; ст.-сл. **землемѣрик** — гр. **γεο-μετρια** та ін.

Досить поширеним способом словотвору було словоскладання, причому слов'янські складні слова є відповідниками грецьким складним лексемам. Напр.: ст.-сл. **жестокосръдик** — гр. **σκληρο-καρδια**; ст.-сл. **благословник** — гр. **ευ-λογια**; ст.-сл. **малодоушник** — гр. **μικρο-ποψια**. Частини складних слів поєднувалися за допомогою єднальних голосних **о, е**. Напр.: **чрън-о-ризыць, льж-е-пророкъ.**

Серед складних слів зустрічається значна частина іменників — власних назв: **Володимѣрь, Воротиславъ, Държкран, Мьстивогъ, Мьстиславъ, Ростиславъ, Бѣдимѣрь** та ін.

Найпродуктивніши способами словотворення були **суфіксальний і префіксальний**, у яких афікси приєднувалися до слов'янських кореневих морфем. У лексемах, зафіксованих у найдавніших слов'янських пам'ятках, учені нараховують більше ніж 100 афіксів різної продуктивності, найуживанішими з яких були такі суфікси:

-тель:	оучитель, гоүвитель, житель, победитель
-ьць:	старьць, жньць, творьць, льстьць
-икъ (чол.р.):	грѣшникъ, дѣрьникъ, клеветъникъ
-ица (жін.р.):	чръница, мжченица, дѣвица
-тан:	ратан, ходатан
-ь, -ни:	стражь, вождь, злодѣи, любодѣи
-арь:	винарь, вратарь, клеветарь
-ѣн,-инан,-ин:	кгипьтѣѣнинъ, крьстнанинъ, назарѣнинъ
-ин:	сждин, вѣттин
-ъчин, -ьчин:	кънигъчин, крьмьчин
-ы, -иі:	любы, гонены, питіи
-ъ:	раздоръ, мракъ
-жь:	грабежь, матежь
-ъкъ:	недостатъкъ, сѣвитъкъ
-тва:	молитва, жрътва

-ЬБА:	МОЛЬБА, СТРАТЬБА
-ТЬ:	ЧЬСТЬ, БЛАГОДАТЬ
-НЬ,-СНЬ,-ЗНЬ:	ДАНЬ, П'ЇСНЬ, ЖИЗНЬ
-ѢЛЬ,-АЛЬ:	ОБИТ'ѢЛЬ, ПЕЧАЛЬ
-ОСТЬ:	ЧИСТОСТЬ, СТАРОСТЬ
-ОТА:	ДОБРОТА, ТЕПЛОТА
-НИ:	ПОУСТ'ЫНИ, СВАТ'ЫНИ
-ЬБА, -ОБА:	ДРОУЖЬБА, З'ЪЛОБА
-ЬДА:	ПРАВЬДА, ВРАЖЬДА
-ИНА,-ИЗНА:	ИСТИНА, ТИШИНА, ОУКОРИЗНА
-ЬСТВО:	БОГАТ'СТВО, ОТ'ЧЬСТВО
-АТ,-А:	ТЕЛА, ЖР'ѢА, ОСЬЛА

Рідше похідні іменники утворювалися за допомогою префіксів та заперечної частки **не-**:

ПА-:	ПАМАТЬ, ПАГОУБА
СЖ-:	СЖС'ѢДЪ, СЖП'РЪ
Ж-:	ЖДОЛЬ, ЖДОЛІ
ПРА-, ПР'Ѣ-:	ПРАД'ѢДЪ, ПР'ѢДАННІ
НЕ-:	НЕВОЛЯ, НЕДРОУГЪ

Крім того, складні слова творилися за допомогою:

— повторення кореневої частини імені: **БАБА**, **МАМА** (ба-ба, ма-ма з мови дітей); **ГЛАГОЛЬ** (*gol-gol-ъ, де корінь *-gol - звуконаслідувального походження); **КОЛОКОЛЬ** (корінь *-kol- аналогічно до *-gol -);

— поєднання іменної основи з певним тематичним елементом: **НОШТЬАЛ'ГЪ** (*nokъ-legъ), **МЕДВ'ѢДЪ** (*medv-edъ);

— поєднання дієслівної основи з тематичним елементом: **СТРИВОГЪ** (*stŕg — дієслово з коренем *stŕg-, що чергується зі *ster-: укр. про-стер-тися); **ДАЖЬБОГЪ** (дажъ — 2-га ос. одн. наказ. спос.).

ЗАЙМЕННИК

Займенник у ранній старослов'янській мові — це невеликий за обсягом, але строкатий за складом клас слів.

У старослов'янській мові, як і в усіх сучасних слов'янських мовах, займенники поділяються на дві основні групи: 1) займенники, які не мають граматичного вираження роду (*безрогові*); 2) займенники, які мають граматичне вираження роду (*рогові*). Ці обидві групи беруть свій початок з ранньої спільнослов'янської епохи. До *безрогових* належать особові займенники та зворотний займенник **себе**, решта — *рогові*, крім питальних **кѣто**, **чѣто**.

ЗНАЧЕННЄВІ РОЗРЯДИ ЗАЙМЕННИКІВ, ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

У старослов'янській мові виділяються ті ж розряди займенників, що й у сучасній українській літературній мові, а саме:

особові: азъ (ѡзъ), ты, мы, вы, вѣ, ва;
зворотний: себе;
вказівні: тѣ, та, то, съ, си, се, онъ, она, оно;
присвійні: мои, моя, моѣ, нашъ, наша, наше;
означальні: самъ, сама, само, вѣстъ, вѣстка, вѣстоко;
неозначені: нѣкто, нѣчто, етеръ, етера, етеро;
заперечні: никъто, ничъто, никоторыиже;
відносні: иже, ѡже, кже;
питальні: къто, чъто, кьи, каѣ, коѣ.

Безродові займенники

Характерною особливістю цих займенників є те, що в них поняття граматичного роду було не вираженням і тому вони стосувалися усіх трьох родів. *Особові займенники*:

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	азъ (ѡзъ)	мы	вѣ
2 ос.	ты	вы	ва

Ознакою особових займенників старослов'янської мови була відсутність займенників 3 ос.; їх функцію виконували вказівні онъ, она, оно, и, к, ѡ, тѣ, та, то, съ, си, се. Напр.: и тѣ начатъ лишати сѧ (Остр. єв.); онъ же отъверже сѧ (Зогр. єв.).

Сучасні форми займенників 3 ос. походять від найчастіше вживаних одиниць: форма наз. відмінка утворилася з початкових форм онъ, она, оно; форми непрямих відмінків — з відмінкових форм займенників и, ѡ, к.

Зразок відмінювання

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. азъ	ты	мы	вы
Р. мене	тебе	насъ	васъ
Д. мнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ, ны	вамъ, вы
З. ма, мене	ѡ, тебе	ны, насъ	вы, васъ
О. мноюѧ	тобоюѧ	нами	вами
М. мнѣ	тебѣ	насъ	васъ
Д в о ї н а			
Н.	вѣ	ва	
Р.—М.	наю	ваю	
Д.—О.	нама	вама	
З.	на	ва	

Характерними особливостями відмінювання особових займенників є такі:

— паралельно з основною формою **азъ** у пам'ятках зустрічається фонетичний варіант цього займенника **язъ**, який вживався у південно-західних говорах староболгарської мови, а в Маріїнському євангелії зафіксовано форму **ѣзъ**;

— форми давального відмінка **ми**, **ти**, **ны**, **вы** — енклітичні, тобто при наголошуванні приєднувалися до попереднього слова. Напр.: **даждь ти гї по срьдьцю твоемоу** (Син. пс.); **даждьми въ займь три хлѣбы** (Мар. єв.); **отъче даждь ми достоинъ часть** (Остр. єв.);

— форми знахідного відм. **мѧ**, **тѧ**, **ны**, **вы** — первинні за походженням, вони не були енклітиками, а мали власний наголос. Напр.: **и мѧ единого оставите** (Асс. єв.); **на тѧ оупьвашѧ отъци наші** (Син. пс.).

Поступово дедалі частіше замість цих давніх форм знахідного відмінка вживаються форми родового відмінка **мене**, **тебе**, **насъ**, **васъ**, які пізніше витіснили старі форми.

З в о р о т н и й з а й м е н н и к **себе** відмінювався лише в однині і не мав форми називного відмінка, а доля форм давального **си** та знахідного **сѧ** була такою ж, як і в особових займенників.

Зразок відмінювання

Н.	—
Р.	себе
Д.	себѣ, си
З.	сѧ, себе
О.	собой
М.	себѣ

Родові займенники

Значно більшою у кількісному плані і різноманітнішою була група родових займенників, які об'єднувала спільна ознака — наявність граматичного вираження роду. З особливостей їх вживання слід виділити ширшу функцію у реченні порівняно з безродовими — не тільки вказівку на предмет, а й визначення відношення предмета до інших з погляду мовця.

В к а з і в н і з а й м е н н и к и вживалися з урахуванням того, про який предмет йшлося: для вказівки на найближчий предмет використовували займенники **сь**, **си**, **се**; на далекий предмет — **онъ**, **она**, **оно**; без вказівки на відстань — **тѣ**, **та**, **то**; при зіставленні — **овъ**, **ова**, **ово**.

Вказівні займенники у реченні могли ускладнюватися часткою -же, -жде. Напр.: вѣ тѣжде днь ішьдѣ ѿс із домоу (Зогр. єв.).

За значенням вказівні займенники поділялися на три групи:

— власне вказівні: тѣ (-а, -о), онѣ (-а, -о), овѣ (-а, -о), съ (-и, -є);

— якісно-вказівні: такѣ (-а, -о), такъ (-а, -о), таковѣ, сикѣ, сицеѣ;

— кількісно-вказівні: толикѣ (стільки), селикѣ (такий).

Зразок відмінювання

О д н и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	тѣ	то	та	и	к	ѧ
Р.	того		тоѧ	кго		кѧ
Д.	томуу		тои	кмоу		ки
З.	тѣ	то	тѣ	и	к	ѧ
О.	тѣмь		тоѧ	имь		кѧ
М.	томь		тои	кмь		ки
М н о ж и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	ти	та	ты	и	ѧ	ѧ
Р.		тѣхъ			ихъ	
Д.		тѣмь			имь	
З.	ты	та	ты	ѧ	ѧ	ѧ
О.		тѣми			ими	
М.		тѣхъ			ихъ	
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	та	тѣ	тѣ	ѧ	и	и
Р.—М.		тою			кю	
Д.—О.		тѣма			има	

До присвійних займенників належать: мои (-ѧ, -к), твои (-ѧ, -к), свои (-ѧ, -к), нашъ (-а, -є), вашъ (-а, -є).

Зразок відмінювання

О д н и н а						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	нашъ	наше	наша	мон	мок	моѧ
Р.	нашего		нашеѧ	мокого		мокиѧ
Д.	нашомуу		нашеи	мокомуу		мокии
З.	нашъ	наше	нашѣ	мон	мок	моѧ
О.	нашимь		нашеѧ	моимь		мокиѧ
М.	нашемь		нашеи	моимь		мокии

Множина						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	наши	наша	наша	мон	мога	моѡа
Р.		нашихъ			монхъ	
Д.		нашимъ			монимъ	
З.	наша	наша	наша	моѡа	мога	моѡа
О.		нашими			монми	
М.		нашихъ			монхъ	

Двоїна						
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	наша	наши	наши	мога	мон	мон
Р.—М.		нашею			мокою	
Д.—О.		нашими			монма	

До означальних займенників належать: самъ (-а, -о), всь (-а, -е), всакъ (-а, -о), какъ (-а, -о), такъ (-а, -о), сиць (-а, -е), инъ (-а, -о).

Зразок відмінювання всь, все, вса

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	всь	все	вста	вси	вста	всѡа
Р.	всего	всѣмъ			всѣхъ	
Д.	всемоу	всен			всѣмъ	
З.	всь	все	всѣмъ	всѡа	вста	всѡа
О.	всѣмъ	всѣмъ			всѣми	
М.	всѣмъ	всен			всѣхъ	

Д в о ї н а

	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	вста	всѣ	всѣ
Р.—М.		всѣю	
Д.—О.		всѣма	

Зразок відмінювання такъ, тако, така

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	такъ	тако	така	таци	така	такты
Р.	такого	такоѡѡ			тацѣхъ	
Д.	такомоу	такои			тацѣмъ	
З.	такъ	тако	такѡѡ	такты	така	такты
О.	тацѣмъ	такоѡѡ			тацѣми	
М.	такоѡѡ	такои			тацѣхъ	

Д в о ї н а			
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	така	тацѣ	тацѣ
Р.—М.		такою	
Д.—О.		тацѣма	

Групу неозначених займенників складали **нѣкъто, нѣчьто, ктеръ (-а, -о), кынжъдо** (будь-який). Функцію неозначених займенників у реченні можуть виконувати також питальні **къто, чьто, которын**, якщо вони стоять після сполучників **аште, да, еда, егда**. Напр.: **аште к'то друуга свогго оупонтъ** (Син. тр.). Оскільки неозначені займенники **нѣкъто, нѣчьто** утворилися від питальних **къто, чьто** додаванням неозначеної частки **нѣ-**, то й відмінювалися за їх зразком.

Займенник **ктеръ (-а, -о)** відмінюється за зразком твердого варіанта відмінювання коротких прикметників:

О д н и н а			М н о ж и н а			
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.	
Н.	ктеръ	ктеро	ктера	ктери	ктера	ктеры
Р.	ктера		ктеры	ктеръ		
Д.	ктероу		ктерѣ	ктеромъ		ктерамъ
З.	ктеръ	ктеро	ктерж	ктеры	ктера	ктеры
О.	ктеромъ		ктероуж	ктеры		ктерами
М.	ктерѣ		ктерѣ	ктерѣхъ		ктерахъ
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	ктера	ктерѣ	ктерѣ			
Р.—М.	ктероу					
Д.—О.	ктерома		ктерама			

Заперечні займенники теж утворювалися від питальних займенників за допомогою заперечної частки **ни-**: **никъто, ничьто, никоторын, никакъ** і відмінювалися за аналогією до питальних. У текстах вони, як правило, ускладнюються часткою **-же**. Напр.: **нѣсть не оу никътоже отъ чѣка вьсѣлъ** (Мар. єв.).

Відносні займенники старослов'янської мови утворилися зрощенням вказівних займенників **и, а, к** та частки **же**: **иже** (чол.), **аже** (жін.), **кже** (сер.). Відмінюються вони за зразком відповідних вказівних займенників, а частка **же** при цьому залишається без змін.

Серед питальних займенників розрізняється дві групи: 1) родові форми займенників — **чин(-а, -к), кын, каа, кок, какъ(-а, -о), каковъ(-а, -о), коликъ(-а, -о), кликъ(а, -о)**; 2) безродові займенники — **къто, чьто**.

У відмінюванні займенників **къто, чьто** пам'ятки фіксують лише форми однини, двоїна та множина у пам'ятках не засвідчена.

Н. кѣто	чѣто
Р. кого	чесо, чьсо, чесоґо, чьсоґо
Д. комоу	чемоу, чьсомоу, чесомоу
З. кого	чѣто
О. цѣмь	чимь
М. комь	чѣмь, чѣсоґмь

Форма родового відм. **чесо** — залишок праіндоевропейської системи відмінювання, яка пізніше змінилася формою, аналогічною до займенника **кого** — **чѣго**. У формі орудного відм. **цѣмь** відбито результат II палаталізації задньоязикових.

Відмінкова парадигма займенника **кѣи** поєднує форми, утворені від основи ***које-** та форми повних прикметників.

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. кѣи	кок	каґа	цѣи	каґа	кѣиѧ
Р.	кокґо	кокѧ			кѣиѧхъ
Д.	кокмоу	коки			кѣиѧмъ
З. кѣи	кок	коѧ, кѧѧ	кѣиѧ	каґа	кѣиѧ
О.	кѣиѧмь	кокѧѧ			кѣиѧѧи
М.	кокѧмь	коки			кѣиѧхъ

Форми двоїни та множини у пам'ятках майже не фіксовано: лише засвідчено форму знахідного відмінка **цѣи**, та у Супрасльському рукописі зустрічаємо форму орудного відмінка **кѣиѧ**.

У відмінюванні родових займенників виділяють три типи відмінювання: займенниковий (найпоширеніший), іменниковий та прикметниковий. У межах займенникового типу розрізняють три варіанти закінчень: т в е р д и й (**тѣ, овѣ, такѣ, самѣ, инѣ**); м'я к и й (**чѣи, нѣ, сѣ**); м'я ш а н и й (**м'який** в однині та двоїні, твердий у множині — **вѣсѣ, сиѣ**). Займенник **онѣ** поєднує твердий варіант закінчення у початковій формі та м'який у непрямих відмінках. За іменниковим типом змінюються займенники **кѣрѣ, каковѣ, а** займенники **таковѣ, сиѣвѣ, толикѣ, сѣликѣ, клѣкѣ, коликѣ** змішують іменниковий та прикметниковий типи. За зразком повних прикметників змінювався займенник **кѣорѣи**.

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. кѣорѣи	кѣорѣк	кѣорѣа	кѣорѣи	кѣорѣа	кѣорѣиѧ
Р.	кѣорѣкґо	кѣорѣиѧ			кѣорѣиѧхъ
Д.	кѣорѣоу	кѣорѣи			кѣорѣиѧмъ
З. кѣорѣи	кѣорѣк	кѣорѣѧ	кѣорѣиѧ	кѣорѣа	кѣорѣиѧ
О.	кѣорѣиѧмь	кѣорѣѧ			кѣорѣиѧѧи
М.	кѣорѣѧмь	кѣорѣи			кѣорѣиѧхъ

	Двоїна		
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	которага	которѣи	которѣи
Р.—М.		которою	
Д.—О.		которыма	

ПРИКМЕТНИК

Прикметники праслов'янської мови разом із іменниками складали клас імен, майже не маючи формальних показників розрізнення. Поступове розмежування їх і формування майбутніх морфологічних класів слів було започатковано на семантико-синтаксичному рівні: якщо в імені переважала субстанція, вказівка на особу, то з часом воно перетворювалося на іменник. Якщо ж в імені домінувала якість, властивість, ознака і воно могло виконувати функцію означення при іншому слові, то така лексема поступово відходила до класу майбутніх прикметників. Спочатку ознака передавалася через конкретний предмет, і лише з розвитком абстрактного мислення почала сприйматися як узагальнена, що й стало остаточним етапом формування прикметника як самостійної частини мови. Проте, виділившись в окремий морфологічний клас слів, прикметник не відірвався остаточно від іменника, з яким він історично був близьким: граматичні категорії роду, числа, відмінка прикметника не самостійні — вони залежать від категорій іменника, з яким він поєднується у реченні.

ЗНАЧЕННЯ РОЗЯДИ ПРИКМЕТНИКІВ, ТВОРЕННЯ ЇХ

У старослов'янській мові виділялися ті самі розряди прикметників, що й у сучасній українській мові: *якісні*, *відносні* та *присвійні*. Крім того, у старослов'янській мові функціонувала обмежена група подібних до прислівників прикметників, які не змінювалися за родами, числами, відмінками, а від прислівників відрізнялися синтаксичною функцією — у реченні вони виступали означеннями. Ці прикметники мали закінчення -ь (пізніше могли мати -ъ) і складали обмежену замкнену групу: *исплънь* (повний), *прѣпростъ* (простий), *различъ* (різний), *свободъ* (вільний). Напр.: *правѣды исплънь дѣница твоѣ* (Син. пс.); *дѣва на десѣте коша исплънь* (Мар. єв.); *многоу и различъ гнѣвоу* (Супр.).

Якісні прикметники виражали якість предмета безпосередньо своїм значенням, а не через відношення до

інших предметів чи приналежності особі. За морфологічною будовою вони поділяються на дві групи:

1) *первинні*, або непохідні, основа яких не ускладнена суфіксом: *малъ, б'ѣлъ, новъ, бодръ, любъ, н'ѣмъ, тжпъ, младъ*;

2) *прикметники*, утворені від давніх основ за допомогою суфіксів. Найпоширеніші суфікси якісних прикметників:

- окъ: *высокъ, широкъ, жестокъ*;
- ѣкъ, -ѣкъ: *гладѣкъ, легѣкъ, горѣкъ, тяжѣкъ*;
- ѣнь: *безоумѣнь, сильнѣ*;
- лъ, -ѣлъ: *гнилъ, зрѣлъ, кржгълъ*;
- ивъ, -ѣливъ: *лѣнивъ, милостивъ, завидливъ*;
- итъ, -овитъ: *именитъ, срьдитъ, домовитъ*;
- оватъ: *бѣловатъ, сжковатъ*;
- атъ: *богатъ, крилатъ*;
- тъ, -твъ: *чистъ, сытъ*;
- ръ: *остръ, добръ, старъ*.

Відносні прикметники утворюються від іменників за допомогою таких основних суфіксів:

- ѣнь: *желѣзѣнь, медвѣнь, брачѣнь*;
- ѣнь, -анъ: *дрѣвѣнь, мѣдѣнь, дѣштанъ*.

Присвійні прикметники утворюються від іменників, які означають назви людей і тварин, за допомогою суфіксів:

- овъ, -евъ: *адамовъ, львовъ, кесаревъ, змикувъ*;
- ѣ (йому завжди передував м'який приголосний): *чловѣчъ, отъчъ*. Вживання цього суфікса досить обмежене, він поступово витіснявся суфіксами -овъ, -евъ. Напр.: нова форма *Авраамовъ* (Мар. єв.) замість старої *Аврами* (Син. пс.). Від власних назв прикметники на -ѣ утворюються тоді, коли основа закінчується на -м, -н, -л, -в: *Симонъ, Іаковъ* (Мар. єв.); *Павъ* (Супр.);

- инъ: *вождинъ, голубинъ*. За допомогою цього суфікса творилися прикметники від іменників на -а, -и, -ѣ (-і основ): *Ионинъ* (Иона), *Марининъ* (Мария), *Левѣфининъ* (Левѣфин);

- ин: *божин, вражин*. Цей тип представлений лише прикметниками *божин, вражин*, а також словами, утвореними від назв тварин паралельно з формами на -ѣ: *овѣчин — овѣчъ*;

- ѣнь: *дѣдѣнь, матерѣнь*. Малопродуктивний спосіб, який представлений в основному назвами спорідненості, родинних стосунків: *владѣчѣнь* (владѣка), *дружѣнь* (друѣтъ), *сыновѣнь* (сынѣ).

Специфічною є група прикметників, утворених за допомогою суфікса -ѣскъ. Вони утворюються від назв істот і цим наближаються до присвійних, але виражають прина-

лежність не одній особі, а групі осіб. Напр.: *господьскъ, женьскъ, людьскъ, дѣтськъ*. Якщо ж за допомогою суфікса *-ськъ* прикметники утворюються від назв неживих предметів, то вони наближаються до відносних: *назаретськъ, морськъ, гречськъ*.

КОРОТКІ ТА ПОВНІ ПРИКМЕТНИКИ, ТВОРЕННЯ І ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

Прикметники старослов'янської мови за будовою могли виступати у двох формах: *короткій* та *повній*. Наявність двох форм прикметників у минулому була характерною ознакою усіх слов'янських мов, проте згодом західнослов'янські мови практично повністю втратили короткі форми; у східнослов'янських мовах вони вживаються обмежено, і лише у південнослов'янських мовах (сербсько-хорватська та словенська) й нині вживають короткі та повні прикметники.

Старослов'янська мова досить яскраво відбиває співвідношення між короткими і повними прикметниками та особливостями їх вживання. Прикметники старослов'янської мови у реченні могли виконувати дві синтаксичні функції: атрибутивну і предикативну. *Короткі* форми просто давали якісну характеристику без будь-яких додаткових ознак; *повні* прикметники крім якісної кваліфікації предмета виділяли його з ряду подібних, індивідуалізували його.

Короткі (іменні, неозначені, нечленні) прикметники давніші за походженням і безпосередньо пов'язані з виділенням цієї групи слів з індоєвропейського класу імен. У реченні вони могли виконувати як предикативну функцію, так і атрибутивну. У ролі означення короткі прикметники найчастіше стояли перед означуваним словом, вказуючи на ознаку чи властивість без додаткової характеристики. Поступово у цій функції їх витіснили повні прикметники, і вони стали вживатися переважно у предикативній функції, тобто виступати іменною частиною іменного складеного присудка: *чловѣкъ етеръ бѣ вогаѣтъ* (Зогр. єв.); *чловѣкъ бѣ домовитъ* (Мар. єв.). Спільність походження з іменниками у цих прикметниках виявляється в однакових відмінкових парадигмах: прикметники чоловічого та середнього родів змінюються за зразком іменників *-о, -ю* основ, а прикметники жіночого роду — за зразком *-а, -ја* основ. Короткі прикметники мали родові розрізнення, які передавалися різними закінченнями:

чол. -ъ, -ь: новъ, синь;

жін. -а, -ѧ: нова, синѧ;

сер. -о, -е: ново, сине.

У відмінюванні їх розрізняють *твердий* та *м'який* варіанти.

Зразок відмінювання

Твердий варіант			М'який варіант		
О д н и н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. новѣ	ново	нова	синь	сине	синѧ
Р.	нова	новѣ	синѧ		синѧ
Д.	новоу	новѣ	синю		сини
З. новѣ	ново	новѧ	синь	сине	синѧ
О.	новомъ	новоу	синемъ		синѧ
М.	новѣ	новѣ	сини		сини
М н о ж и н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. нови	нова	новѣ	сини	синѧ	синѧ
Р.	новѣ		синѧ		
Д.	новомъ	новѧмъ	синемъ		синѧмъ
З. новѣ	нова	новѣ	синѧ	синѧ	синѧ
О.	новѣ	новѧми	сини		синѧми
М.	новѣхъ	новѧхъ	сини	синѧхъ	синѧхъ
Д в о ї н а					
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	нова	новѣ	синѧ	сини	сини
Р.—М.	новоу			синю	
Д.—О.	новѧ	новѧма	синѧ	синѧма	

Клична форма коротких прикметників замінюється формою називного відм. одн., але у прикметників чоловічого роду і субстантивованих прикметників зустрічаються клична форма на -є: *вкѧанѧ* и *невоже* (Супр.); *фарисѧ* (Супр.).

Повні (займенникові, означені, членні) прикметники утворювалися від коротких шляхом додавання вказівних займенників и (чол.), ѧ (жін.), к (сер.). Напр.: *добръ + и = добръи*; *добра + ѧ = добраѧ*; *добро + к = доброкъ*. Ці займенники спочатку виконували функцію вказівки на предмет, виділення його з ряду подібних. Виступаючи енклітиками, вони поступово зливалися у вимові з прикметниками і згодом перетворилися лише на показники граматичного роду прикметників. *Повні* прикметники у реченні могли виконувати лише функцію означення, поступово витісняючи у цій синтаксичній ролі *короткі* прикметники, для яких характерною стала *предикативна* функція.

Дослідники вважають, що приєднання вказівних займенників до іменних форм використовувалося для надання прикметнику-означенню більшої самостійності, конкретності, звернення на нього особливої уваги. Це наближало повні прикметники за значенням до іменників, і тому ця група прикметників зазнала *субстантивзації* (вживання в значенні іменників). Напр.: *і кмь за ржжж слѣпааго ізведе и вѣнъ із вѣси* (Мар. єв.); *Рѣсте къ нимъ чѣто иште-те живааго с мрътвѣими* (Мар. єв.).

У процесі приєднання займенників кінцеві редуковані *ъ*, *ь* коротких форм прикметників чоловічого роду змінилися відповідно на *ы*, *и*. Напр.: *новъ + и = новѣи*; *синь + и = сини*.

Спочатку повні форми *новѣи*, *новаѣа*, *новѣк* легко розмежовувалися на складові частини: *новѣ-и*, *нова-ѣа*, *ново-к*, але подальший збіг енклітиків з відмінковими закінченнями коротких форм і взаємне пристосування їх, що виявилося у фонетичних змінах, привели до втрати сприймання займенника як складового елемента. Таким чином, відмінювання повних прикметників старослов'янської мови є особливим типом відмінювання, який має елементи прикметникової та займенникової парадигм.

Зразок відмінювання

Твердий варіант					
О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. новѣи	новѣк	новаѣа	новѣи	новаѣа	новѣѣа
Р.	новѣаго	новѣѣа		новѣѣихъ	
Д.	новоѣкмоу	новѣѣи		новѣѣимъ	
З. новѣи	новѣк	новѣжж	новѣѣа	новаѣа	новѣѣа
О.	новѣимъ	новѣѣж		новѣѣими	
М.	новѣѣкмъ	новѣѣи		новѣѣихъ	
Д в о ї н а					
	чол.	сер.	жін.		
Н.—З.	новаѣа	новѣѣи	новѣѣи		
Р.—М.		новоѣю			
Д.—О.		новѣѣима			
М'який варіант					
О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. синѣи	синѣк	синѣѣа	синѣи	синѣѣа	синѣѣѣа
Р.	синѣаго	синѣѣѣа		синѣѣѣихъ	
Д.	синѣкмоу	синѣи		синѣѣѣимъ	
З. синѣи	синѣк	синѣжж	синѣѣѣа	синѣѣѣа	синѣѣѣа
О.	синѣимъ	синѣѣѣж		синѣѣѣими	
М.	синѣѣкмъ	синѣи		синѣѣѣихъ	

	Двоїна		
	чол.	сер.	жін.
Н.—З.	синѣа	синии	синии
Р.—М.		синюю	
Д.—О.		синиима	

Пізніше в деяких відмінкових формах повних прикметників почалася взаємодія між закінченнями коротких прикметників та початковою частиною вказівних займенників, що спричинило до вироблення нових відмінкових закінчень. Ці закінчення сформувалися після втрати інтервокального *j та взаємної асиміляції і стягнення голосних:

- акго > аєго > ааго > аго: добракго — добрааго — добраго;
 - оукомоу > оуоукомоу > оукомоу: доброукомоу — доброоуоукомоу — доброукомоу;

- ѣк > ѣе > ѣѣ > ѣ: новѣкмь — новѣѣмь — новѣмь;

- ик > ие > ии > и: синиикмь — синиинимь — сининимь;

- љи > љѣ > љѣ: новѣѣхъ — новѣѣхъ — новѣхъ.

У старослов'янських пам'ятках знайшов своє відображення процес формування нових закінчень повних прикметників під впливом займенникового типу відмінювання. Напр.: живого (Сав. кн.) за аналогією кого, того; благовѣрномоу (Асс.єв.) — комоу, томоу.

НЕВІДМІНЮВАНІ ПРИКМЕТНИКИ

У старослов'янській мові, як і в інших слов'янських мовах, були прикметники, які не мали форм словозміни і цим наближалися до прислівників. Ця група була обмеженою, замкненою і об'єднувала такі лексеми:

- исплѣнь: скрѣби исплѣнь сръдца ваша (Мар. єв.);
- соугоуѣвь: соугоуѣвь...пришьствик (Супр.);
- разлнчь: многоу и разлнчь гнѣвоу (Супр.);
- оудобь: вѣдѣть...оудобь погѣвєник (Син. тр.);
- свободь: да мѣ...свободь вѣдемь (Супр.);
- прѣпрость: житик прѣпрость оѣца Івана (Супр.).

ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Якісні прикметники старослов'янської мови могли утворювати вищий та найвищий ступені порівняння. Творення ступенів порівняння старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, хоча засоби творення зазнали певних змін.

В и щ и ѣ ступінь порівняння утворювався суфіксальним способом шляхом приєднання до основи якісних прик-

метників суфіксів -ьш, -ѣиш (-аиш). У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

1) суфікс -ьш вживався для творення вищого ступеня від:
— деяких первинних безсуфіксних прикметників: **грѣбѣ, лихѣ, лютѣ, хоудѣ, младѣ, драгѣ, старѣ** — **лютьши, старьши, хоудьши**;

— прикметників з суфіксами -окѣ, -екѣ, -ѣкѣ, -ѣкѣ: **высока—вышьши, сладѣка—слаждьши, далека—дальши, горька—горьши**;

2) суфікс -ѣиш, (-аиш) творив вищий ступінь порівняння від решти прикметникових основ: **богатѣиши, сильнѣиши, множайши**.

Слід, однак, відзначити, що творення вищого ступеня за допомогою суфіксів мало певні особливості. Так, у формах називного відмінка однини прикметників чоловічого і середнього роду суфікс -ьш не зберігся, і замість нього виступають варіанти чоловічого роду -ни, середнього -є. Напр.: вищий ступінь прикметника **широкъ** у називному відм. чол. р. має форму **ширини**; сер. р. — **шире**.

Суфікс -ѣиш у називному відмінку має варіанти чоловічого роду -ѣи (-аи), середнього роду -ѣк (-ак). Напр.: вищий ступінь порівняння прикметника **сильнѣ** у називному відм. чол. р. — **сильнѣи**; сер. р. — **сильнѣк**.

Від деяких прикметників вищий ступінь творився за допомогою суфлетивних форм. Напр.:

чол.	жін.	сер.
малѣ	мьнини	мьнѣ
великѣ	болини	боле
мъногѣ	вѣщени	вѣщѣше
благѣ	лоучени	лоучѣ
добрѣ	оучени	оучѣше
зълѣ	горини	горѣше
	поуштини	поуштѣше

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом -ьш

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	болини	боле	больши	больше	больша
Р.	больша	больша		большь	
Д.	большоу	больши		большемь	большамь
З.	лоучьшь	боле	большѣ	больша	больша
О.	большемь	большемь	больши		большамини
М.	больши		большихъ		большахъ

Двоїна		
	чол.	сер. жін.
Н.—З.	БОЛЬША	БОЛЬШИ БОЛЬШИ
Р.—М.		БОЛЬШОУ
Д.—О.	БОЛЬШЕМА	БОЛЬШАМА

Зразок відмінювання прикметників із суфіксом -анш

Однина		
	чол.	сер. жін.
Н.	мъножан	мъножак мъножанши
Р.	мъножанша	мъножанша
Д.	мъножаншоу	мъножанши
З.	мъножан	мъножак мъножаншж
О.	мъножаншемь	мъножаншеяж
М.	мъножанши	
Множина		
	чол.	сер. жін.
Н.	мъножанше	мъножанша мъножанша
Р.		мъножаншь
Д.	мъножаншемъ	мъножаншамъ
З.	мъножанша	мъножанша мъножанша
О.	мъножанши	мъножаншами
М.	мъножаншихъ	мъножаншахъ
Двоїна		
	чол.	сер. жін.
Н.—З.	мъножанша	мъножанши мъножанши
Р.—М.		мъножаншоу
Д.—О.	мъножаншма	мъножаншама

Повна форма вищого ступеня порівняння творилася додаванням до короткої форми відповідного відмінка займенників *и, ѿ, ꙗ*. Форма називного відмінка однини чоловічого роду при цьому залишається без змін: *мънии, мъншииѧ, мъншек*. Форми непрямих відмінків утворюються аналогічно до м'якого варіанта відмінювання повних прикметників.

Найвищий у цьому ступіні порівняння мав два варіанти: абсолютний та відносний. Найвищий *абсолютний* творився додаванням до нульового ступеня порівняння прикметника префікса *прѣ-* або приєднанням прислівника *ѡло*. Напр.: *прѣмалъ* — *ѡло малъ*; *прѣмждръ* — *ѡло мждръ*; *прѣдобръ* — *ѡло добръ*. Префікс *нан-* міг підсилювати вищий ступінь порівняння, надаючи йому значення найвищого: *нанваште, нанскорѣк, нандобръѣк, нанстарѣк*. Однак такі форми у пам'ятках зустрічаються досить рідко. Найвищий *відносний* у текстах передається описово: *всѣхъ мънии, всѣхъ нечистѣише, всѣхъ лоучни*.

ЧИСЛІВНИК

Числівники старослов'янської мови як особливий морфологічний клас слів перебували у стані формування, хоча складали окрему групу лічильних одиниць. Виділення числівників відбувалося шляхом поступового розвитку лічильних слів від конкретного до абстрактного значення. На час створення писемності слов'яни вже мали абстрактне значення числа, але лічильні слова ще не сформувалися в самостійну частину мови і за граматичними показниками були тісно пов'язані з іменниками та прикметниками, за зразком яких відмінювалися. Це дає підстави багатьом дослідникам не виділяти числівник як специфічний клас слів, а розглядати його серед тих частин мови, з якими він має однакові формальні показники (Г. Хабургаєв відносить їх до "лічильних" іменників та "лічильних" прикметників).

За значенням числівники поділяються на *кількісні, порядкові, збірні, дробові*; за морфологічною будовою — на *прості, складні, складені*.

Спеціальних слів на позначення чисел у старослов'янській мові було всього 12: це числа 1—10, 100, 1000; решта чисел позначалася комбінаціями цих слів. Для позначення 10 000 вживалися також імена **тъма** (темінь) і **несвѣда** (незрозумілість). З числовим значенням вживалося також грецьке слово **легеонъ**, яке означало у грецькій мові військову одиницю, що складалася з 6000 воїнів, але у пізніших руських пам'ятках це слово мало числове значення 100000. Пізніші руські пам'ятки фіксують також використання великих чисел, якими оперували східні слов'яни:

— $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{a}}}$ — 10^6 — **ЛЕОДРЪ**
— $\overset{\cdot}{\underset{\cdot}{\text{a}}}$ — 10^{48} — **ВОРОНЪ**
— $\overline{\text{a}}$ — 10^{49} — **КОЛОДА**

Таблиця числівників старослов'янської мови

Числів- ники	Кількісні	Порядкові
1	єдинъ, єднъ, -о, -а	пръвѣ, -а, -о
2	дѣва(чол.), дѣвѣ(ж., сер.)	вѣторѣ, -а, -о
3	трик(чол.), три(ж., сер.)	третин(-тън), -ни, -ик
4	четъире(чол.), -ри(ж., сер.)	четвѣртѣ, -а, -о
5	пѣтъ	пѣтѣ, -а, -о

Числів- ники	Кількісні	Порядкові
6	шестѣ	шестѣ, -а, -о
7	седмѣ	седмѣ, -а, -о
8	осмѣ	осмѣ, -а, -о
9	девѣтъ	девѣтъ, -а, -о
10	десѣтъ	десѣтъ, -а, -о
11	ѣдинѣ (-а, -о) на десѣте	прѣвъ на десѣте ѣдинна десѣтъ
12	дѣва (-ѣ) на десѣте	вѣторѣ на десѣте дѣванна десѣтъ, -ѣнѣ
13	триѣ (три) на десѣте	третинѣ на десѣте тринна десѣтъ
14	четѣриѣ (-ри) на десѣте	четѣрѣтъ на десѣте
15	пѣтъ на десѣте	пѣтъ на десѣте
16	шестѣ на десѣте	пѣтъна десѣтънѣ шестѣ на десѣте
17	седмѣ на десѣте	шестона десѣтъ седмѣ на десѣте
18	осмѣ на десѣте	седмѣна десѣтъ седмѣна десѣтънѣ
19	девѣтъ на десѣте	осмѣ на десѣте осмона десѣтъ
20	дѣва десѣти	девѣтъ на десѣте деветѣна десѣтънѣ
30	три десѣти (-те)	дѣва десѣтъ, дѣводесѣтъ
40	четѣриѣ (-ри) десѣте (-ти)	дѣва десѣтънѣ три десѣтънѣ
50	пѣтъ десѣтъ	четѣри десѣтъ четѣри десѣтънѣ
60	шестѣ десѣтъ	пѣтъ десѣтъ, пѣтъ десѣтънѣ
70	седмѣ десѣтъ	шестѣ десѣтъ седмодесѣтънѣ
80	осмѣ десѣтъ	седмѣ десѣтънѣ осмѣ десѣтъ, осмѣ десѣтънѣ
90	девѣтъ десѣтъ	девѣтъ десѣтъ деветѣ десѣтънѣ
100	сѣто	сѣтънѣ
200	дѣвъѣ сѣтъѣ	дѣвосѣтънѣ, дѣвосѣтънѣно
300	три сѣта	три сѣтънѣ
400	четѣри сѣта	(четѣри сѣтънѣ)
500	пѣтъ сѣтъ	(пѣти сѣтънѣ)

1000	тысашта (тысжшта)	тысаштънъ, тысжштънъ (дъвоутысаштънъ)
2000	дъвѣ тысашти	
3000	три тысашта	
4000	четыри тысашта	
5000	пять тысашть	
10 000	тьма, нѣсвѣда	

КІЛЬКІСНІ ЧИСЛІВНИКИ, ТВОРЕННЯ ТА ВІДМІНЮВАННЯ ЇХ

кдинъ, -а, -о або кдынъ, -а, -о утворився поєднанням праслов'янської обмежувальної частки -*jed та суфікса одиничності -*in. Цей суфікс займенникового походження може виступати самостійним займенником, що має значення "інший", частіше ж він входить до складу слів: *воинъ, инорогъ*.

Цей суфікс зберігає значення одиничності й у сучасній українській літературній мові, виступаючи засобом творення одиничних іменників: *картопл-ин-а, моркв-ин-а, квасол-ин-а*.

Відмінювався числівник кдинъ за зразком займенників тъ, та, то, маючи лише форми однини, точніше, вживаючись лише із іменниками у формі однини.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.
Н.	кдинъ	кдино	кдина
Р.	кдиноґо		кдиноґа
Д.	кдиномоу		кдинон
З.	кдинъ	кдино	кдинѧ
О.	кдинъмъ		кдиноѧ
М.	кдиномъ		кдинон

Числівник кдинъ міг вживатися також у значенні "якийсь", "єдиний": члвкъ кдинъ сътвори вечерѧ велиѧ (Мар. єв.). У такому значенні числівник міг мати також форми множини: *икрьомъ кдиньмъ* (Мар. єв.); такі форми фіксуються і в поєднанні з іменниками, які вживаються лише у множині: *изъ кдиньхъ оустъ* (Супр.).

Дъва (чол.), дъвѣ (жін., сер.), оба, обѣ мають значення двоїни, тому відмінюються лише у двоїні за зразком займенників тъ, та, то, маючи родові розрізнення лише в наз. відм.

Зразок відмінювання

	чол.	сер. і жін.
Н.—З.	дѣва оба	дѣвѣ обѣ
Р.—М.	дѣвою обою	
Д.—О.	дѣвѣма обѣма	

У пам'ятках фіксуються також форми дав. відмінка чол. роду **дѣвама** (Зогр. єв.) замість **дѣвѣма** та род.—місц. **дѣвѣю** замість **дѣвою**.

Числівники **трик**, **чѣтьирѣ** (чол.), **три**, **чѣтьри** (жін., сер.) за своїм походженням є іменними формами множини, тому вживалися лише у множині і відмінювалися за іменним типом: "3" — за зразком -ї основ:

трик — чол. роду (**гостик**);

три — жін. роду (**кости**).

"4" — за зразком консонантних основ: **чѣтьирѣ** — чол. роду (**камене**); **чѣтьри** — жін. роду (**матери**).

Числівники від **кдинѣ** до **чѣтьирѣ** у тексті узгоджуються з іменниками як прикметники: **кдинѣ чловѣкъ**, **дѣва чловѣка**, **трик чловѣци** та ін.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	трик	три	три	чѣтьирѣ	чѣтьри	чѣтьри
Р.		трии, трыи			чѣтьрь	
Д.		трымъ			чѣтьрьмъ	
З.		три			чѣтьри	
О.		трыи			чѣтьрьи	
М.		трыхъ			чѣтьрьхъ	

Числівники **пять**, **шесть**, **седмь**, **осмь**, **деваль** за походженням були іменниками жіночого роду однини -ї основ, за зразком яких відмінювалися, не маючи родових розрізень. Іменники, які супроводжували ці числівники, вживалися у формі родового відмінка множини: **пять хлѣбѣ** і фактично мали значення "п'ятірка хлібів". Займенник чи прикметник стоїть або в однині жіночого роду, якщо узгоджується з числівником, або в родовому відмінку множини, якщо узгоджується з іменником-додатком: **приобрѣте дроугъжъ пять талантъ** (Супр.); **пойметъ съ собою седмь инѣхъ доухъ** (Супр.).

Числівник **дѣсаль** за походженням був іменником, який мав конкретне значення "десятка" і супроводжувався у реченні іменником у формі родового відмінка множини. Спочатку цей числівник змінювався за аналогією до іменників консонантних основ (типу **камень**), але згодом спостерігається тенденція до запозичення закінчень жіночого

роду під впливом числівників типу пѣть: форма орудного відм. одн. десѣтиѣ (Супр.) за аналогією до пѣтиѣ; у двоїні дѣва десѣти зустрічається у формі дѣва десѣтъ (Мар. єв.). Числівник не має родових розрізень і у відмінюванні поєднує закінчення іменників консонантних та -ї основ.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. десѣть	десѣте, -ти	
Р. десѣте, -ти	десѣтъ	Н.—З. десѣти, (-тъ)
Д. десѣти	десѣтъмъ	Р.—М. (десѣтоу)
З. десѣтъ	десѣти	Д.—О. десѣтъма
О. десѣтиѣ, -ѣѣ	десѣты	
М. десѣте, -ти	десѣтъхъ	

Числівник сѣто за походженням був іменником середнього роду -ї основ, тому відмінювався за зразком іменників типу село, злато в однині, множині, двоїні.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. сѣто	сѣта	
Р. сѣта	сѣтъ	Н.—З. сѣтъѣ
Д. сѣтоу	сѣтомъ	Р.—М. сѣтоу
З. сѣто	сѣта	Д.—О. сѣтома
О. сѣтомъ	сѣты	
М. сѣтъѣ	сѣтъѣхъ	

Числівник тысѣшта (тысѣща) тысѣшта змінювався за типом іменників жіночого роду -їа основ в однині, множині та двоїні.

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. тысѣшта	тысѣшта	
Р. тысѣшта	тысѣштѣ	Н.—З. тысѣшти
Д. тысѣшти	тысѣштамъ	Р.—М. тысѣштоу
З. тысѣштѣ	тысѣшта	Д.—О. тысѣштама
О. тысѣштеѣ	тысѣштами	
М. тысѣшти	тысѣштахъ	

Складені безсполучникові числівники

Складені безсполучникові числівники означали числа 11—19, 20—90, 200—900. При творенні таких числівників використовувалися три типи синтаксичних зв'язків:

- посереднє керування;
- узгодження;
- безпосереднє керування.

Посереднє керування. Таким способом творилися назви чисел другого десятка 11—19. Вони утворювалися додаванням назви одиниці до прийменникової форми місцевого відмінка числівника *десѣтъ*. Напр.: *ѣдинъ на десѣте*, *дѣва на десѣте*, *три на десѣте*, *четьре на десѣте*, *пѣтъ на десѣте*, *шестъ на десѣте*, *седмъ на десѣте*, *осмъ на десѣте*, *деватъ на десѣте*.

Узгодження. За допомогою цього типу синтаксичного зв'язку утворювалися числівники 20, 30, 40, 200, 300, 400. Вони творилися способом множення, де назви одиниць вказували на кількість десятків чи сотень: *дѣвъѣ десѣти*, *триѣ десѣти*, *четьре десѣте*, *дѣвъѣ сътъѣ*, *три съта*, *четьре съта*.

Безпосереднє керування. Цей тип синтаксичного зв'язку використовувався при творенні числівників 50, 60, 70, 80, 90, 500, 600, 700, 800, 900. Вони теж утворювалися способом множення, але назви одиниць 5—9 не узгоджувалися з назвами десятка чи сотні, а керували ними у формі родового відмінка множини. Напр.: *пѣтъ десѣтъ*, *шестъ десѣтъ*, *седмъ десѣтъ*, *осмъ десѣтъ*, *деватъ десѣтъ*, *пѣтъ сътъѣ*, *шестъ сътъѣ*, *седмъ сътъѣ*, *осмъ сътъѣ*, *деватъ сътъѣ*.

Відмінювання складених безсполучникових числівників мало свої особливості у тому, що у числівниках 11—19, 50—90, 500—900 змінювалася лише перша складова частина.

Зразок відмінювання

	чол.	сер.	жін.
Н.	<i>ѣдинъ на десѣте</i>	<i>ѣдино на десѣте</i>	<i>ѣдина на десѣте</i>
Р.	<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>		<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>
Д.	<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>		<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>
З.	<i>ѣдинъ на десѣте</i>	<i>ѣдино на десѣте</i>	<i>ѣдинѣ на десѣте</i>
О.	<i>ѣдинѣ на десѣте</i>		<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>
М.	<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>		<i>ѣдиноѣ на десѣте</i>

Зразок відмінювання

Н.—З.	<i>дѣва (дѣвъѣ) на десѣте</i>	<i>оба (обѣ) на десѣте</i>
Р.—М.	<i>дѣвою на десѣте</i>	<i>обою на десѣте</i>
Д.—О.	<i>дѣвъѣма на десѣте</i>	<i>обѣма на десѣте</i>

Зразок відмінювання

Н. трик (три) на десате	четтыре (четтыри) на десате
Р. трии на десате	четтырь на десате
Д. трьмъ на десате	четтырьмъ на десате
З. три на десате	четтыри на десате
О. трьми на десате	четтырьми на десате
М. трьхъ на десате	четтырехъ на десате

Зразок відмінювання

Н. пать на десате	пять десатъ,	сътъ,	тысаштъ
Р. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ
Д. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ
З. пать на десате	пять десатъ,	сътъ,	тысаштъ
О. патьѣ на десате	патьѣ десатъ,	сътъ,	тысаштъ
М. пати на десате	пати десатъ,	сътъ,	тысаштъ

При відмінюванні числівників, складові частини яких поєднані способом узгодження (20, 30, 40, 200, 300, 400), змінюються обидві частини:

Н. трик (три) десате (десати)	трик (три) съта
Р. трии десатъ	трии сътъ
Д. трьмъ десатъмъ	трьмъ сътомъ
З. три десати	три съта
О. трьми десатты	трьми сътты
М. трьхъ десатъхъ	трьхъ сътъхъ
Н.—З. дъва (дъвѣ) десати (десатѣ)	дъва (дъвѣ) сътъѣ
Р.—М. дъвою десатоу	дъвою сътоу
Д.—О. дъвѣма десатъма	дъвѣма сътома

У числівників 20, 200 другий компонент відмінюється у двоїні; у числівників 30, 40, 300, 400 — у множині.

Складені сполучникові числівники

Такі числівники утворюються поєднанням кількох простих або простих і складених числівників і означають десятки з одиницями, сотні з десятками і одиницями. Назви одиниць і десятків приєднуються за допомогою єдналих сполучників *и, ти*. Напр.: *дъва десати і пать* (Зогр. єв.), *четтыри десати ти шесть* (Супр.), *о девати десатъ и девати праведъницѣхъ* (Мар. єв.).

У зв'язку з тим, що система числівників старослов'янської мови була дуже складною і строкатою, уже на ранньому етапі функціонування старослов'янської мови простежується тенденція до її спрощення. Так, поступово зли-

вається і перестає відмінюватися група **дѣва десѣти**, у зв'язку з чим у пам'ятках зустрічаються форми родового відмінка **дѣдесѣти ти пѣти** (Супр.). Аналогічні процеси відбуваються і з групою **три десѣти** у формі місцевого відмінка **по девѣти сѣтъ и тридесѣти** (Супр.).

Ще одним виявом початку уніфікації системи відмінювання числівників є тенденція до зміни тільки першої частини складених числівників. Напр.: **девѣти десѣть і девѣть** (Зогр.єв., Асс.єв.).

ПОРЯДКОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Порядкові числівники були формою прикметників і за деяким винятком (**прѣвъи, вѣторѣи**) утворювалися від основ відповідних кількісних числівників.

За своєю будовою вони поділяються на *прості* та *склагені*.

Прості числівники

Прѣвъи утворюється від праслов'янського іменного кореня **prъlv-* "передній" (пор. лат. *prīmŭs*, скр. *pr̥y(i)yah*).

Вѣторѣи утворюється поєднанням *въ-* + *-tor-* (праіндоевропейський суфікс порівняння).

Третѣи, третѣи утворюється від праслов'янської числівникової основи **tretŭ* (пор. гр. *tritōs*, лит. *trecias*). Це єдиний порядковий числівник, який відмінюється за м'яким варіантом і має варіативні форми називного відм. одн. чол. роду **третѣи, третѣен** (Син. тр.).

Четвѣртѣи, пѣтъи, шестѣи, девѣтъи, десѣтъи утворюються від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-to* (чол. і сер. рід) і *-ta* (жін. рід).

Сѣдмѣи, осмѣи утворюються від основ кількісних числівників за допомогою суфіксів *-to* (чол. і сер. рід) і *-ta* (жін. рід).

Сѣтъи, тѣсѣтъи утворюються від кількісних числівників за допомогою суфікса *-ъи*.

З порядкових числівників від 11 до 19 у пам'ятках зафіксовані такі форми: **єдинѣи на десѣте** (Мар. єв., Сав. кн.), **єдиноуоум(оу) на десѣте** (Супр.), **єднона десѣтааго** (Супр.), **вѣторое на десѣте** (Сав. кн.), **третѣаго на десѣте** (Супр.), **пѣток на десѣте, шесток на десѣте, осмое на десѣте, девѣтъи на десѣте (девѣтъна десѣтънѣмь)** (Супр.).

З порядкових числівників від 20 до 90 зафіксовані такі форми: **дѣвѣдесѣтънѣ, дводесѣтъно** (Супр.), **четѣри-десѣтънѣ, пѣтъдесѣтънѣ** (Супр., Син. тр.), **сѣдмѣдесѣтъно** (Супр.). Для 100, 500, 1000 зустрічаються форми **сѣтънааго** (Супр.), **пѣтъсѣтъно, тѣсѣтъноу, тѣсѣтънѣмь** (Супр.).

Складені числівники

Складені порядкові числівники утворюються з простих порядкових поєднанням за допомогою сполучників *и, ти* або без них. Напр.: *седмьдесятнок и деваток* (Супр.), але *сътнааго четвъртааго* (Супр.).

Порядкові числівники від 21 до 29 можуть виражатися також зворотами, які зафіксовані в старослов'янських пам'ятках: *четвърти междю десетма; въ четвъртъи третіаго десате*.

При утворенні порядкових числівників назва одиниці могла закінчуватися тематичним голосним *-о*: *дъвона-десатънъ, осмонадесатънъ, дъводесатъ*.

При відмінюванні складених безсполучникових порядкових числівників змінювалася лише перша частина; у складених сполучникових відмінювалася кожна складова частина.

ЗБІРНІ ЧИСЛІВНИКИ

Числівники цієї групи виступають у формі середнього роду однини, усіх трьох родів множини і двоїни. В однині вони представлені формами *дъвок, обок, трок, четворо, паторо, шесторо, седморо, осморо, деваторо, десаторо*.

Числівники *дъвок, обок, трок* змінюються за займенниковим типом відмінювання: родовий відм. одн. *дъвокого, обокго, трокго*; давальний відм. одн. *дъвокомоу, обокмоу, трокмоу* і т.д.

Числівники від *четворо* до *десаторо* змінюються за іменниковим типом відмінювання аналогічно до коротких прикметників.

Якщо збірний числівник поєднувався зі збірним іменником, то числівник вживався у формі однини, а іменник мав форму родового відмінка: *десаторо братиѡ* (Супр.). Якщо ж збірний числівник вживався у формі множини чи двоїни, то іменник узгоджувався з ним у числі: знахідний відм. мн. *пръсты...* *обомъ, ржчьныѡ и ножьныѡ* (Супр.); орудний відм. мн. *веригами двоими* (Супр.).

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ

Дробові числівники в старослов'янських пам'ятках зустрічаються дуже рідко, кількість їх обмежена. А. Вайан відзначає, що старослов'янська мова ще не виробила навіть певного типу творення дробових числівників. Найдавніші пам'ятки фіксують такі числівники: $1/2$ — *полъ*; $1/4$ — *четвъртъ*; $1/10$ — *десатина*, а пам'ятки церковнослов'ян-

ської редакції фіксують ще й числівник 1/3 — *третина*. У пізніших пам'ятках зустрічаються уже складені дробові числівники: *полъвътора*, *полътора*, *полътретина* та ін.

Відмінювалися дробові числівники за іменниковим типом: *полъ* — за зразком іменників *-ї основ; *половина*, *десятина* — за зразком іменників *-а основ; *четвърть* — за зразком *-ї основ.

ДІЄСЛОВО

Для дієслівної системи старослов'янської мови були характерними переважно одні й ті самі граматичні категорії, які функціонують у системі дієслів сучасної української літературної мови, хоча засоби вираження їх та сукупність форм значно відрізняються.

Усі дієслівні форми поділяються на дві групи: *особові* та *неособові*. *Особові* характеризуються наявністю системи дієвідмінювання і мають граматичні категорії особи, числа, способу, часу, стану. *Неособові* об'єднують: а) відмінювані форми — *дієприкметник* (відмінюється за відмінками подібно до прикметника, має граматичні категорії роду і числа, сполучаючи їх з дієслівними категоріями часу і стану); б) невідмінювані форми — *інфінітив*, *супін*, *дієприслівник*.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ

Особа: 1, 2, 3. Зміна дієслів за особами та числами — *дієвідмінювання* є найхарактернішою особливістю дієслів, якою вони відрізняються від іменних частин мови із системою відмінювання.

Число. Подібно до системи імен виділялося три числових форми: *однина*, *множина*, *двоїна*, проте ця категорія не була самостійною для дієслова, а залежала від того слова, з яким дієслово поєднувалося в реченні.

Час. Система часових форм значно відрізнялася від сучасної і об'єднувала у своїй парадигмі форми теперішнього, 4—5 форм майбутнього та 4 форми минулого часу. Ця категорія може характеризувати час протікання дії/стану по відношенню до моменту мовлення (абсолютні часові форми) або до якогось іншого моменту, який береться як вихідний (відносні часові форми). Значення часу виражалося спеціальними формотворчими суфіксами і закінченнями або аналітично — за допомогою допоміжних дієслів.

Стан. Характеризує відношення між суб'єктом і об'єктом у процесі дії чи стану. Ця категорія оформляється синтаксично — сполученням дієслів і керованих слів, а також спеціальними афіксами. У старослов'янській мові функціонували дієслівні форми активного, пасивного та зворотно-середнього стану. Характерним показником зворотно-середнього стану було вживання у постпозиції до дієслова зворотного займенника *себе* у формі знахідного відмінка — *са*.

Спосіб. Ця граматична категорія об'єднувала форми дійсного, умовного та наказового (бажального) способів.

Умовний спосіб старослов'янських дієслів був представлений двома формами: *архаїчною* та *новою*.

Архаїчний умовний спосіб утворювався поєднанням активного дієприкметника минулого часу на *-л* з особовою формою допоміжного дієслова *бъти* у формі, подібній до простого аориста.

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. <i>зналъ, -о, -а вимъ</i>	<i>знали, -а, -ѣ вимъ</i>
2 ос. <i>зналъ, -о, -а би</i>	<i>знали, -а, -ѣ висте</i>
3 ос. <i>зналъ, -о, -а би</i>	<i>знали, -а, -ѣ бѣ, биша</i>

Форми двоїни пам'ятками не засвідчені, вони реконструйовані:

1 ос. <i>{дала, -ѣ, -ѣ вивѣ}</i>
2 ос. <i>{дала, -ѣ, -ѣ виста}</i>
3 ос. <i>{дала, -ѣ, -ѣ висте}</i>

Форми архаїчного умовного способу зустрічаються переважно у найдавніших старослов'янських пам'ятках: Зографському, Маріїнському, Ассеманійовому євангеліях, Синайському псалтирі. Напр.: *аште би разоумѣлъ ты* (Мар. єв.); *аште не вимъ пришьлъ* (Зогр. єв.).

Форми архаїчного умовного способу поступово витіснялися новими формами і в пізніших пам'ятках майже не зустрічалися.

Форма *нового умовного* способу утворювалася поєднанням активного дієприкметника минулого часу на *-л* та допоміжного дієслова *бъти* у формі сигматичного аориста.

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣхъ</i>	<i>знали, -а, -ѣ бѣхомъ</i>
2 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣ</i>	<i>знали, -а, -ѣ бѣсте</i>
3 ос. <i>зналъ, -о, -а бѣ</i>	<i>знали, -а, -ѣ бѣша</i>
Д в о ї н а	
1 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣховеѣ</i>	
2 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣста</i>	
3 ос. <i>знала, -ѣ, -ѣ бѣсте</i>	

Новий умовний спосіб широко представлений у старослов'янських пам'ятках. Напр.: *аште не бгыша прѣкратили са* (Остр. ев.); *аште бгы вѣдѣлѣ князь* (Супр.); *аште чадѣ авраамѣ бгысте бгыли, дѣла авраамѣ творили бгысте* (Зогр. ев.).

Наказовий спосіб об'єднував *прості* та *описові форми*. *Прості* форми були характерними для 2 та 3 особи однини і 1 та 2 особи множини і двоїни. Утворювалися вони від основи теперішнього часу додаванням суфікса наказового способу та особових закінчень. Для тематичних дієслів таким суфіксом виступали голосні *-и-*, *-ѣ-*. Особові закінчення визначалися належністю дієслова до певного класу.

За допомогою суфікса *-и-* утворювалися форми наказового способу 2 та 3 ос. одн. від дієслів *I—IV класів* і 1 та 2 ос. мн. і дв. від дієслів *III—IV класів*.

Суфікс *-ѣ-* використовувався для утворення форм 1 та 2 ос. мн. та дв. від дієслів *I* та *II класів*.

Зразок дієвідмінювання

		<i>I клас нести</i>	<i>II клас двигнѣти</i>
Однина	2 ос.	неси	двигни
	3 ос.	неси	двигни
Множина	1 ос.	несѣмъ	двигнѣмъ
	2 ос.	несѣте	двигнѣте
Двоїна	1 ос.	несѣвѣ	двигнѣвѣ
	2 ос.	несѣта	двигнѣта
		<i>III клас знати</i>	<i>IV клас хвалити</i>
Однина	2 ос.	знаи	хвали
	3 ос.	знаи	хвали
Множина	1 ос.	знаимъ	хвалимъ
	2 ос.	знаите	хвалите
Двоїна	1 ос.	знаивѣ	хваливѣ
	2 ос.	знаита	хвалита

Для дієслів *I* класу з інфінітивним закінченням *-шти* при дієвідмінюванні було характерним чергування задньоязикових зі свистячими *г—з*, *к—ц* (II палаталізація задньоязикових).

		<i>решти</i>	<i>мошти</i>	<i>пешти</i>
Однина	2 ос.	рьци	мози	пыци
	3 ос.	рьци	мози	пыци
Множина	1 ос.	рьцѣмъ	мозѣмъ	пыцѣмъ
	2 ос.	рьцѣте	мозѣте	пыцѣте
Двоїна	1 ос.	рьцѣвѣ	мозѣвѣ	пыцѣвѣ
	2 ос.	рьцѣта	мозѣта	пыцѣта

Форми наказового способу від атематичних дієслів

		<u>БЪТИ</u>	<u>ДАТИ</u>	<u>ІАСТИ</u>	<u>ВЪДЪТИ</u>
Однина	2 ос.	бѣди	даждь	гаждь	вѣждь
	3 ос.	бѣди	даждь	гаждь	вѣждь
Множина	1 ос.	бѣдѣмъ	дадимъ	гадимъ	вѣдимъ
	2 ос.	бѣдѣте	дадите	гадите	вѣдите
Двоїна	1 ос.	бѣдѣвъ	даднвъ	гаднвъ	вѣднвъ
	2 ос.	бѣдѣта	дадита	гадита	вѣдита

Для дієслів *дати*, *іасти*, *вѣдѣти* форми наказового способу мали свої особливості у чергуванні приголосних *д—жд*, що було зумовлено наявністю у праслов'янській мові колишнього суфікса *-jъ*: **dad-jъ*>*daždъ*, **jad-jъ*>*jaždъ*, **ved-jъ*>*veždъ*.

Описові форми наказового способу

Давні прості форми наказового способу 1 ос. одн. та 3 ос. мн. і дв. поступово вийшли з ужитку і замінилися описовими формами. Ці описові форми утворювалися сполученням спонукальної частки *да* та відповідної особової форми дієслова теперішнього чи простого майбутнього часу (для дієслова *бъти*). Напр.: *да оубикмъ* (Сав. кн.), *да видите* (Син. пс.). Описовий зворот скоріше має значення бажання, ніж наказу: *да придетъ цѣсарствик твое* (Зогр. єв.), *женѣ... да не оставиш* (Зб. Кл.).

Вид. Категорія виду ґрунтується на понятті внутрішньої межі дії і вказує на результативність/нерезультативність, завершеність/незавершеність, тривалість/обмеження. Значення виду виражається дієслівною основою: форми *недоконаного виду* означають дію без визначення внутрішньої межі її існування — *творити*, *пѣти*; форми *ж доконаного виду* не лише характеризують дію/стан, а й мають додаткове значення початку чи завершення — *сътворити*, *запѣти*.

ДІЄСЛІВНІ ОСНОВИ

Усі дієслівні форми, як особові, так і неособові, утворювалися від однієї з двох основ: *основи інфінітива* чи *основи теперішнього часу*.

Від *основи інфінітива* творилися: *імперфект*, *аорист*, *гієприкметники минулого часу*, *інфінітив*, *супін*.

Від *основи теперішнього часу* творилися: *форми теперішнього часу*, *наказовий спосіб*, *гієприкметники теперішнього часу*.

Основа інфінітива та основа теперішнього часу в деяких дієсловах збігалася, в деяких — ні. Дієслівна основа

встановлюється шляхом відкидання особового закінчення. *Основа інфінітива* виділяється шляхом відкидання інфінітивного закінчення -ти: нес-ти, вра-ти, зна-ти, хвали-ти. Ускладнювалося виділення інфінітивних основ у формах, які закінчувалися на -шти, -сти. Напр.: мошти, решти, пешти, вести, пести. При виділенні основ таких дієслів слід зважати на те, що звукосполучення [ʃt'], [st] є вторинними і розвинулися на місці давніх сполучень [*kt(gt)] та [*dt(tt)], які зазнали змін перед голосними переднього ряду. Основа інфінітива таких дієслів дорівнює кореню, який закінчується на задньоязиковий [g], [k] або [d], [t]. Напр.: *mog-ti, *rek-ti, *pek-ti, *ved-ti, *plet-ti.

Основа теперішнього часу виділяється відкиданням особового закінчення -теу формі 2 ос. мн. або закінчення -ши у формі 2 ос. одн.:

2 ос. мн. -те:	<u>несе-те</u> ,	<u>бере-те</u> ,	<u>знак-те</u> ,	<u>хвали-те</u>
2 ос. одн. -ши:	<u>несе-ши</u> ,	<u>бере-ши</u> ,	<u>знак-ши</u> ,	<u>хвали-ши</u>

КЛАСИ ДІЄСЛІВ

Дієслова в спільнослов'янській період поділялися на групи, які прийнято називати *к л а с а м и*, подібно до того, як іменники поділялися за давніми іменними основами. При цьому варто зауважити, що причини такого групування як дієслів, так і йменників досі залишаються остаточно не встановленими. Це зумовлено тим, що в старослов'янській мові ознаки дієслівних класів були ще невиразними, і лише порівняльно-історичний аналіз дає змогу простежити та з певною достовірністю встановити шляхи формування і подальший розвиток дієслівної системи слов'янських мов.

Переважає більшість дієслів старослов'янської мови приєднувала особові закінчення до основи за допомогою суфіксів -'е, -'о, -'пе, -'по, -'је, -'јо, -'і. Ці суфікси ще називалися *темою*, а дієслова *тема т и ч н и м и*. Без теми, тобто безпосередньо до основи, особові закінчення приєднувалися лише у чотирьох дієслів, які відповідно називалися *а т е м а т и ч н и м и*: інфінітив — бъти, дати, паст, вѣдѣти; теперішній час — къмь, дамь, памь, вѣмь.

Залежно від співвідношення дієслівних основ та певних тематичних голосних дієслова старослов'янської мови поділялися на 5 класів. Належність до певного класу визначалася за основою теперішнього часу, а основа інфінітива виступала додатковою кваліфікативною ознакою. Тематичні дієслова складали *I—IV класи*; атематичні — *V клас*.

I клас

Основа теперішнього часу з темою -є;
основа інфінітива на приголосний або на -а.

Основа тепер. часу

Основа інфінітива

нес-є-те

нес-ти

реч-є-те

рек-ти

мож-є-те

мог-ти

бер-є-те

бра-ти

II клас

Основа теперішнього часу з темою -нє;
основа інфінітива на -нж.

Основа тепер. часу

Основа інфінітива

двиг-нє-те

двиг-нж-ти

постиг-нє-те

постиг-нж-ти

клик-нє-те

клик-нж-ти

сѣх-нє-те

сѣх-нж-ти

III клас

Основа теперішнього часу з темою -к[-je]. Особливостю цієї групи дієслів було те, що -j зник після приголосних, зазнавши взаємної асиміляції попереднім пом'якшеним приголосним (див. Фонетика. Зміни приголосних у сполученні з *j).

Основа інфінітива має 4 різновиди:

- основа дорівнює кореню і закінчується на голосний;
- основа на -а;
- основа на -ѣ;
- основа на -ова.

Основа тепер. часу

Основа інфінітива

крѣ-к-те

крѣ-ти

пи-к-те

пи-ти

пиш-є-те (-ше- < -'sje-)

пис-а-ти

каж-є-те (-же- < -'zje-)

каз-а-ти

цел-ѣ-к-те

цел-ѣ-ти

коуп-оу-к-те

коуп-ова-ти

мил-оу-к-те

мил-ова-ти

IV клас

Основа теперішнього часу з темою -и. У 1 ос. одн. перед закінченням -ж завжди був давній *j, який не простежується в інших особових формах. Напр.: хвалѣж, люблѣж, хождѣж, прошѣж.

Основа інфінітива на -и, рідше на -ѣ, -а < ē.

Основа тепер. часу	Основа інфінітива
хвал-и-те	хвал-и-ти
мол-и-те	мол-и-ти
вид-и-те	вид-ѣ-ти
мын-и-те	мын-ѣ-ти
слыш-и-те	слыш-а-ти <*sluchēti
крич-и-те	крич-а-ти <*krikēti

V клас

Цей клас об'єднував 4 атематичних дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи.

Інфінітив **быти дати части вѣдѣти**

1 ос. одн. тепер. часу **къмь дамь гамь вѣмь.**

Деякі дослідники до атематичних відносять також дієслово **имати**, яке утворювало форму 1 ос. одн. за типом атематичних дієслів — **имамь**. Для такої віднесеності немає підстав, бо в решті особових форм дієслово **имати** має закінчення, подібні до тематичних дієслів, хоча приєднувалися вони до основи теперішнього часу без тематичного суфіксального елемента. Найвірогідніше кваліфікувати це дієслово як таке, що стоїть поза тематичним та атематичним дієвідмінюванням і утворює оригінальну систему особових закінчень.

Дійсний спосіб

Творення часових форм дійсного способу дієслів старослов'янської мови характеризується наявністю абсолютних та відносних часів. Така кореляція побудована на співвідношенні дії або з моментом мовлення (абсолютний), або з якимось іншим моментом, що береться як вихідний (відносний).

Форми теперішнього часу за будовою були простими, а за значенням — абсолютними.

Форми минулого та майбутнього часів було представлено простими і складеними конструкціями, а за значенням — абсолютними і відносними різновидами.

ФОРМИ ТЕПЕРІШНЬОГО ЧАСУ

Особові форми теперішнього часу дієслів старослов'янської мови мають безпосередній зв'язок із праслов'янськими формами і в системі дієвідмінювання зберігають паралелі з аналогами неслов'янських індоєвропейських мов.

Форми теперішнього часу об'єднують тематичне дієвідмінювання (I—IV класи) та атематичне (V клас). У межах тематичного виділяються дві групи: першу складають дієслова I—III класів (I дієвідміна дієслів сучасної української мови), другу — дієслова IV класу (II дієвідміна).

Особові форми теперішнього часу

Тематичне дієвідмінювання

I клас

Інфінітив нести		брати	моцти	в'язати
Однина	1 ос. несѣ	берѣ	могѣ	в'язѣмѣ
	2 ос. несеши	береши	можеши	в'язѣмѣши
	3 ос. несетѣ	беретѣ	можетѣ	в'язѣметѣ
Множина	1 ос. несемѣ	беремѣ	можемѣ	в'язѣмемѣ
	2 ос. несеѣ	берете	можете	в'язѣмете
	3 ос. несѣтъ	берѣтъ	могѣтъ	в'язѣмѣтъ
Двоїна	1 ос. несеѣѣ	беревѣ	можевѣ	в'язѣмевѣ
	2 ос. несеѣѣ	берета	можета	в'язѣмета
	3 ос. несеѣѣ	берете	можете	в'язѣмете

II клас

Інфінітив двигнѣти			
	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	двигнѣ	двигнемѣ	двигневѣ
2 ос.	двигнеши	двигнеѣ	двигнеѣѣ
3 ос.	двигнеѣ	двигнѣтъ	двигнеѣѣ

III клас

Інфінітив пити		дѣлати	желѣти	коуповати
Однина	1 ос. пияѣ	дѣлаѣ	желѣѣ	коупоуѣ
	2 ос. пиѣши	дѣлаѣши	желѣѣши	коупоуѣши
	3 ос. пиѣтъ	дѣлаѣтъ	желѣѣтъ	коупоуѣтъ
Множина	1 ос. пиѣмѣ	дѣлаѣмѣ	желѣѣмѣ	коупоуѣмѣ
	2 ос. пиѣѣ	дѣлаѣѣ	желѣѣѣ	коупоуѣѣ
	3 ос. пиѣѣтъ	дѣлаѣѣтъ	желѣѣѣтъ	коупоуѣѣтъ
Двоїна	1 ос. пиѣѣѣ	дѣлаѣѣѣ	желѣѣѣѣ	коупоуѣѣѣ
	2 ос. пиѣѣѣ	дѣлаѣѣѣ	желѣѣѣѣ	коупоуѣѣѣ
	3 ос. пиѣѣѣ	дѣлаѣѣѣ	желѣѣѣѣ	коупоуѣѣѣ

IV клас

Інфінітив носити		свѣтити	видѣти	трьпѣти
Однина	1 ос. ношѣ	свѣѣѣ	виѣѣ	трьпѣѣ
	2 ос. носиши	свѣѣѣши	виѣѣши	трьпѣѣши
	3 ос. носѣтъ	свѣѣѣтъ	виѣѣтъ	трьпѣѣтъ

Множина	1 ос.	носимъ	свѣтимъ	видимъ	тръпимъ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	тръпите
	3 ос.	носаѣтъ	свѣтаѣтъ	видаѣтъ	тръпаѣтъ
Двоїна	1 ос.	носивѣ	свѣтивѣ	видивѣ	тръпивѣ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	тръпите
	3 ос.	носите	свѣтите	видите	тръпите

З особливостей тематичного дієвідмінювання слід відзначити такі найголовніші:

— задньоязикові г, к, х у позиції перед голосним переднього ряду -е- послідовно змінюються на шиплячі ж, ч, ш: **могж** — **можеш**; **рекж** — **речеши**; **врьхж** — **врьшеши**;

— для дієслів III класу характерними були зміни приголосних, пов'язані з колишньою їх позицією перед *j: **лѣгати** — **лѣжж**, **плакати** — **плачж**, **дѣхати** — **дѣшж**, **вазати** — **важж**, **чесати** — **чешж**, **жадати** — **жаждж**, **метати** — **мештж**, **искати** — **нштж**, **гѣвати** — **гѣблж**, **капати** — **каплж**;

— у формі 3 ос. одн. і мн. замість форм на -ѣ деякі пам'ятки фіксують архаїчні закінчення -ѣ: **имѣѣ**, **молиѣѣ** (Супр.);

— закінчення 3 ос. дв. -ѣ поступово витісняється новим закінченням -ѣ, яке переважає у пізніших пам'ятках: **дѣѣѣ** **вѣдѣѣ** (Зогр. єв., Сав. кн., Остр. єв.);

— інколи в пам'ятках спостерігається випадіння у словформах закономірного -j- між голосними та їх взаємна асиміляція: **познаѣѣ** замість **познаѣѣѣ**;

— поряд із закінченнями -ѣ, -ѣ спостерігаються -ѣѣ, -ѣѣ, які утворилися під впливом наступного слова, що починається на н-. Напр.: ...**поставитѣѣ** н (Мар. єв.) замість **поставитѣѣ** н.

Атематичне дієвідмінювання

V клас

	Інфінітив	бѣти	паст	дати	вѣдѣти
Однина	1 ос.	кѣмь	памь	дамь	вѣмь
	2 ос.	кѣи	паси	даси	вѣси
	3 ос.	кѣѣтъ	пастѣ	дастѣ	вѣстѣ
Множина	1 ос.	кѣмь	памь	дамь	вѣмь
	2 ос.	кѣѣ	пастѣ	дастѣ	вѣстѣ
	3 ос.	сѣѣтъ	падаѣтъ	дадаѣтъ	вѣдаѣтъ
Двоїна	1 ос.	кѣѣѣ	паѣѣ	даѣѣ	вѣѣѣ
	2 ос.	кѣѣѣ	паѣѣ	даѣѣ	вѣѣѣ
	3 ос.	кѣѣѣ	паѣѣ	даѣѣ	вѣѣѣ

ФОРМИ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ

Форми майбутнього часу старослов'янська мова успадкувала з праслов'янської, на ґрунті якої вони сформувалися, практично не зберігши залишків індоєвропейських форм.

Старослов'янська мова мала досить розвинену систему форм майбутнього часу, які за значенням поділялися на *абсолютні* та *відносні*; за будовою — на *прості* та *складені*.

У праслов'янській мові у значенні майбутнього часу використовувалися описові конструкції. Це були сполуки, до складу яких входили інфінітив та фазові (**насьпо*, **росьпо*, **ѣто*) чи модальні (**имать*, **хосѣ*) дієслова. Такі сполучення виражали можливість, бажаність, необхідність майбутньої дії. Систематично вживані конструкції згодом перетворились на складені форми майбутнього часу внаслідок синтаксичного зближення особової форми дієслова з інфінітивом¹.

Дослідники найдавніших слов'янських пам'яток зазначають, що у старослов'янських текстах, зокрема у Савиній книзі, складений майбутній вживається тоді, коли увага акцентується на дії, яка відбудеться у далекому майбутньому².

На початковому етапі становлення аналітичних форм майбутнього часу вони мали значення можливості, необхідності, а часове значення було периферійним, але поступово часове значення виходить на перший план, а модальне ослаблюється.

Абсолютні форми — *простий майбутній* та *I майбутній*; *відносні* — *майбутній у теперішньому*, *передмайбутній*, *майбутній у минулому*.

Проста форма — *простий майбутній*; *складені* — *I майбутній*, *майбутній у теперішньому*, *передмайбутній*, *майбутній у минулому*.

Абсолютні форми

Простий майбутній час

Ця форма була головним засобом вираження майбутнього абсолютного у старослов'янській мові. Вона передавалася особовими формами дієслів теперішнього часу. Напр.: *начьнѣ*, *коуплѣ*, *возьмѣ*. Лише одне дієслово *бъти* мало специфічні форми простого майбутнього, але ці фор-

¹ Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. — К., 1966. — С. 101.

² Борогич В.В. К истории форм настоящего времени глаголов совершенного вида в древнеболгарском языке // Уч. зап. ин-та славяноведения. — М., 1951. — Т. 3. — С. 385.

ми майбутнього часу мали особові закінчення і основу теперішнього часу за типом дієслів I класу.

У старослов'янській мові дієслово **бѣти** мало таку парадигму простого майбутнього:

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	бѣдж	бѣдемъ	бѣдѣтъ
2 ос.	бѣдѣши	бѣдѣте	бѣдѣта
3 ос.	бѣдетъ	бѣдѣтъ	бѣдѣте

Різниця у значеннях між теперішнім та простим майбутнім визначалася найчастіше різницею у значеннях дієслівних основ доконаного та недоконаного виду: основи доконаного виду утворювали форми, які поступово набували значення майбутнього часу.

I майбутній час

Щодо значення цієї часової форми вчені висловлювали різні погляди: так, О. Потебня вважав, що вона виражала майбутню дію без додаткових відтінків; Г. Бірнбаум, навпаки, зазначав, що це синтаксичне сполучення, а не аналітична форма майбутнього часу, хоча й виконує функцію майбутнього; на думку А. Лескіна, описова конструкція мала значення емпатичного¹ майбутнього. У пам'ятках зустрічається дуже рідко, що дослідники пояснюють лише початком формування цієї часової форми у кирило-мефодіївську епоху.

За будовою I майбутній час — аналітична форма, яка утворювалася поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова **имати** та інфінітива.

Порядок елементів при побудові I майбутнього довільний, у реченні вони могли навіть розділитися іншими словами. Напр.: село коупихъ имамъ нѣждѣ изити и вѣдѣти е (Зогр. єв.).

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	имамъ знати	имамъ знати	имавѣ знати
2 ос.	имашн знати	иматѣ знати	имата знати
3 ос.	иматъ знати	имѣтъ знати	иматѣ знати

Допоміжне дієслово **имати** у таких сполученнях зовсім втратило своє лексичне значення і вживалося лише як показник особи і числа, інфінітив міг мати значення як доконаного, так і недоконаного виду.

На основі цієї форми утворилася складна форма майбутнього часу недоконаного виду української мови, яка сформувалася шляхом лексикалізації складових частин

¹ Емпатичний (гр. εμπατικός) — почуттєво-виразний.

аналітичної форми (інфінітив та допоміжне дієслово [и]му у постпозиції): *знатиму, ходитиму, робитиму*. Майбутній синтетичний недоконаного виду — специфічне явище української мови.

Відносні форми Майбутній у теперішньому

Аналітична часова форма, яка утворюється поєднанням особової форми теперішнього часу допоміжного дієслова *хотѣти* та інфінітива.

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос. <i>хошѣѣ врати</i>	<i>хошѣѣм врати</i>	<i>хошѣѣѣ врати</i>
2 ос. <i>хошѣѣши врати</i>	<i>хошѣѣѣ врати</i>	<i>хошѣѣѣѣ врати</i>
3 ос. <i>хошѣѣѣ врати</i>	<i>хотѣѣѣ врати</i>	<i>хошѣѣѣѣ врати</i>

Такий спосіб вираження майбутнього часу спостерігаємо не лише у слов'янських мовах, а й у румунській, албанській, що, на думку А. Мейє, є наслідуванням грецькому дієслову *εἶλω*¹.

На думку Ф. Буслаєва, це сполучення було описовою формою майбутнього часу; О. Потебня вважав її синкретичною формою і виділяв кілька значень цієї форми; П. Кузнецов наголошував на тому, що вона позначала не просто майбутню дію, а таку, яка обов'язково має відбутися. Більшість дослідників вказували на модальне забарвлення сполуки "інфінітив + *хотѣти*", пояснюючи це сильною модальністю дієслова *хотѣти*.

Щодо походження цієї форми Г. Бірнбаум зазначає, що ця аналітична форма "**choŝtŝ + інфінітив*" навряд чи мала слов'янське походження, і розвивалася під впливом іншомовних елементів, насамперед грецьких. Східнослов'янські мови таку форму майбутнього часу не зберегли, вона стала поширеною лише в окремих говірках словацької, сербсько-хорватській, болгарській, македонській мовах.

Майбутній у теперішньому засвідчений у пам'ятках мало, проте ця форма, поступово розвиваючись, перетворилася на основний засіб вираження майбутнього часу в південнослов'янських мовах.

Допоміжне дієслово *хотѣти* у таких конструкціях втратило своє пряме лексичне значення і виступає лише як показник особи та числа. Напр.: *что хошѣѣѣ ми дати и азъ вамъ прѣдаме и* (Мар. єв.).

¹ Мейє А. Общеславянский язык. — М., 1951. — С. 228.

Передмайбутній

Часова форма, яка вживалася дуже обмежено і засвідчена лише в Синайському требнику та Супрасьльському рукописі, за будовою аналітична і утворюється поєднанням особової форми простого майбутнього часу допоміжного дієслова **вѣти** та активного дієприкметника минулого часу на **-л-**. Цей дієприкметник змінюється за родами та числами, але не відмінюється за відмінками.

Вживається у складних реченнях і означає майбутню дію, яка передує іншій майбутній дії. Напр.: **аште ли вѣдетъ не доврѣ покаалъ сѧ то да не примѣтъ вѣдетъ въ свок отъчество** (Син. тр.).

Такі сполуки були поширені переважно у складнопідрядних реченнях із значенням умови, що й дало підстави дослідникам назвати їх формами умовного майбутнього. О. Потебня доводить, що ця форма може вживатися як з умовним значенням, так і без відтінку умовності, тому пізніше дослідники відмовилися від терміна "умовний майбутній".

Зразок дієвідмінювання

О д н и н а			
	чол.рід	жін.рід	сер.рід
1 ос. вѣдѣ	зналѣ	знала	знало
2 ос. вѣдеш	зналѣ	знала	знало
3 ос. вѣдетъ	зналѣ	знала	знало
М н о ж и н а			
1 ос. вѣдемъ	знали	зналы	знала
2 ос. вѣдете	знали	зналы	знала
3 ос. вѣдѣтъ	знали	зналы	знала
Д в о і н а			
1 ос. вѣдѣѣ	знала	зналѣ	зналѣ
2 ос. вѣдѣта	знала	зналѣ	зналѣ
3 ос. вѣдѣте	знала	зналѣ	зналѣ

Ця форма пізніше стала одним із головних засобів вираження майбутнього часу в мовах південних і західних слов'ян; у східних слов'ян вона збереглася нині лише у південно-західних говорах української мови: *буду робив, буду брав*.

Майбутній у минулому

Аналітична форма майбутнього часу, яка виражається сполученням особової форми імперфекта (форми минулого часу) допоміжного дієслова **хотѣти** та інфінітива. Означає майбутню дію, що характеризується з погляду минулого: **і вѣсть вѣтрѣна велнѣ. вѣлнѣ же вѣлнѣ вѣхъ сѧ въ ладнѣ. ѣко юже погрознѣти хотѣаше** (Мар. св.).

	О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
1 ос.	хотѣахъ врати	хотѣахомъ врати	хотѣаховѣ врати
2 ос.	хотѣаше врати	хотѣашете врати	хотѣашета врати
3 ос.	хотѣаше врати	хотѣахъ врати	хотѣашете врати

ФОРМИ МИНУЛОГО ЧАСУ

У старослов'янській мові функціонувало 4 форми минулого часу, які були успадковані з праслов'янської мови. Щодо походження цих форм можна відзначити лише, що одна з них — аорист — мала певні відповідники серед неслов'янських індоєвропейських мов, решта — це власне слов'янські новотвори.

Значеннєвий та структурний поділ форм минулого часу є аналогічним до поділу форм майбутнього часу: за значенням вони поділяються на *абсолютні* (аорист) та *відносні* (імперфект, перфект, плюсквамперфект); за будовою — на *прості* (аорист, імперфект) та *складені* (перфект, плюсквамперфект).

Прості форми минулого часу

Аорист

Аорист мав два різновиди: *асигматичний*, або *простий* (безсуфіксний), та *сигматичний* (суфіксальний). Аорист означав простий минулий час, який вказував, що дія в минулому тривала невеликий проміжок часу і була завершена.

Аорист простий (безсуфіксний)

Простий аорист творився від односкладних інфінітивних основ на приголосний, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення без уживання суфікса. Цей різновид аориста утворювався від закритих безсуфіксних дієслівних основ I класу, як префіксальних, так і безпрефіксних. Використання лише закритих коренів робило неможливим утворення цієї форми від дієслів з кореневим голосним -е типу *вести*, *нести*, *реци*. Утворювався простий аорист також від дієслівних основ II класу, при цьому обов'язково відкидався суфікс -нж-, а основа мала закінчуватися на приголосний. У пам'ятках зафіксовано також форми простого аориста, утворені від дієслова *ити*, основа якого виступає у формі *ид-*, та дієслова *ов-рести* (або *сь-рѣсти*), що за показником інфінітива подібне до дієслів I класу, а форми теперішнього часу утворює за зразком дієслів III класу.

Зразок дієвідмінювання

	Інфінітив	моцн	ити	обрѣсти	двигнѣти
Однина	1 ос.	могъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
	2 ос.	може	иде	обрѣте	движе
	3 ос.	може	иде	обрѣте	движе
Множина	1 ос.	могомъ	идомъ	обрѣтомъ	двигомъ
	2 ос.	можете	идете	обрѣтете	движете
	3 ос.	могъ	идъ	обрѣтъ	двигъ
Двоїна	1 ос.	моговѣ	идовѣ	обрѣтовѣ	двиговѣ
	2 ос.	можета	идета	обрѣтета	движета
	3 ос.	можете	идете	обрѣтете	движете

Дослідники вважають, що особові форми простого аориста паралельні формам одного з імперфектів давньогрецької мови та імперфекта давньоіндійської мови. Зустрічається він переважно у найдавніших пам'ятках: Маріїнському євангелії, Зографському євангелії, Збірнику Клоца, Синайському псалтирі та ін. Поступово вживання форм простого аориста обмежується, він витісняється формами сигматичного аориста, який запозичив від простого форми 2 та 3 особи однини.

Аорист сигматичний (суфіксальний)

Термін "сигматичний" утворено від назви грецької літери "сигма". Ця літера у грецькій мові передає звук [с], який виступав суфіксом при творенні цієї часової форми. Вживання грецької назви викликалося тим, що в грецькій мові аналогічний суфікс використовувався для творення одного з грецьких аористів, а також тим, що вчені висловлюють гіпотезу про спільне походження слов'янського та грецького суфіксів.

Сигматичний аорист утворювався від інфінітивної основи, до якої додається суфікс аориста **-с-**, який чергується з **-х-**, **-ш-**, та особове закінчення. Суфікс **-с-** мав такі варіанти:

- **-с-** 2 ос. мн., 2, 3 ос. дв.;
- **-х-** 1 ос. усіх чисел;
- **-ш-** 3 ос. мн.

Якщо основа закінчувалася на голосний, то суфікс приєднувався безпосередньо до основи: **моли-с-те, видѣ-с-те, зна-с-те.**

Зразок дієвідмінювання сигматичного аориста з основою на голосний

	Інфінітив	знати	молити	видѣти
Однина	1 ос.	знахъ	молихъ	видѣхъ
	2 ос.	зна	моли	видѣ
	3 ос.	зна	моли	видѣ

Множина	1 ос.	знахомъ	молихомъ	видѣхомъ
	2 ос.	знасте	молисте	видѣсте
	3 ос.	знаша	молиша	видѣша
Двоїна	1 ос.	знаховѣ	молиховѣ	видѣховѣ
	2 ос.	знаста	молиста	видѣста
	3 ос.	знасте	молисте	видѣсте

У дієслів, основа яких дорівнювала кореню (з префіксом чи без нього) і закінчувалася на голосний, у формах 2 та 3 ос. одн. аориста могло додаватися вторинне закінчення -тъ: так, паралельно могли вживатися форми *въза* і *възатъ*; *примъ* і *примтъ*.

Якщо основа інфінітива закінчувалася на приголосний, то при творенні сигматичного аориста розрізняються два його різновиди: *архаїчний* та *новий*.

Сигматичний архаїчний аорист утворювався шляхом приєднання аористичного суфікса -с- безпосередньо до основи інфінітива, тому він міг утворюватися від дієслів I класу та дієслова V класу *исти* (з *jed-ti).

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
архаїчного аориста*

	Інфінітив	вести	решти
Однина	1 ос.	вѣсъ	рѣхъ
	2 ос.	веде	рече
	3 ос.	веде	рече
Множина	1 ос.	вѣсомъ	рѣхомъ
	2 ос.	вѣсте	рѣсте
	3 ос.	вѣса	рѣша
Двоїна	1 ос.	вѣсовѣ	рѣховѣ
	2 ос.	вѣста	рѣста
	3 ос.	вѣсте	рѣсте

При утворенні сигматичного архаїчного аориста форми 2 та 3 ос. одн. за походженням були формами простого аориста і закінчувалися на -е.

Сигматичний новий аорист утворювався додаванням суфікса не безпосередньо до основи інфінітива, а за допомогою приєднувального голосного [o]. При цьому форми 2 і 3 особи однини теж утворювалися за типом простого аориста.

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
нового аориста*

	Інфінітив	решти	вести
Однина	1 ос.	рекохъ	ведохъ
	2 ос.	рече	веде
	3 ос.	рече	веде

	1 ос.	рекохомъ	ведохомъ
Множина	2 ос.	рекосте	ведосте
	3 ос.	рекоша	ведоша
Двоїна	1 ос.	рекоховѣ	ведоховѣ
	2 ос.	рекоста	ведоста
	3 ос.	рекосте	ведосте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
аориста атематичних дієслів*

	Інфінітив	БЪТИ	ВЪДѢТИ	ПСТИ	ДАТИ
Однина	1 ос.	БЪХЪ	ВЪДѢХЪ	ПСТЪ, ПХЪ	ДАХЪ
	2 ос.	БЫ, БЫСТЬ	ВЪДѢ	ПСТЪ	ДАСТЪ, ДА
	3 ос.	БЫ, БЫСТЬ	ВЪДѢ	ПСТЪ	ДАСТЪ, ДА
Множина	1 ос.	БЪХОМЪ	ВЪДѢХОМЪ	ПСОМЪ, ПХОМЪ	ДАХОМЪ
	2 ос.	БЫСТЕ	ВЪДѢСТЕ	ПСТЕ	ДАСТЕ
	3 ос.	БЫША	ВЪДѢША	ПСА, ПША	ДАША
Двоїна	1 ос.	БЪХОВѢ	ВЪДѢХОВѢ	ПСОВѢ, ПХОВѢ	ДАХОВѢ
	2 ос.	БЫСТА	ВЪДѢСТА	ПСТА	ДАСТА
	3 ос.	БЫСТЕ	ВЪДѢСТЕ	ПСТЕ	ДАСТЕ

Значення та походження форм аориста

Щодо значення аориста у спільнослов'янській та старослов'янській мовах учені висловлюють різні думки: одні вважають, що вживання аориста тісно пов'язано з вираженням завершеності дієслівної дії, тому аорист, утворений від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду має значення завершеності дії. Напр.: по немь идѣ оученици его (Асс. єв.) має значення "за ним пішли учні його".

Інші дослідники (А. Мейє, А. Лескін) висловлюють думку, що аорист означає будь-яку дію безвідносно до видової межі і тому може перекладатися із значенням завершеності та незавершеної дії.

Простий аорист у спільнослов'янській мові утворювався додаванням до основи інфінітива на приголосний поєднувальних голосних [o], [e] та дієслівних закінчень. Вживання цих голосних мало певні закономірності: [o] вживався у формах 1 ос. одн., мн. та дв., а також у 3 ос. мн.; [e] вживався у решті форм.

Наприклад, простий аорист від дієслова *могти* [moŕt'i] <*mogt'i утворювався таким чином:

1 ос. одн. — *mog-o-n > *mog-ŭ-n > *mogъ. При творенні форм голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і поступово переходив у голосний [ŭ], який на слов'янському ґрунті закономірно перетворився на [ъ], а кінцевий приголосний [n], який закривав склад, поступово втрачався.

2 ос. одн. — *mog-e-s> *može.

3 ос. одн. — *mog-e-t> *mož'e. Задньоязиковий [g] перед голосним переднього ряду змінювався на [ž], а кінцеві приголосні [s, t] за законом відкритого складу втрачалися.

1 ос. мн. — *mog-o-mos> *mog-o-mūs> *mogotъ. Голосний [o] зазнавав посилення лабіалізації і переходив у голосний [ū], який на слов'янському ґрунті давав [ъ], а кінцевий приголосний, який закривав склад, втрачався.

2 ос. мн. — *mog-e-te> *mož'ete.

3 ос. мн. — *mog-o-nt> *mogot> *mogq. Дифтонгічне сполучення [on] перед наступним приголосним закривало склад, і тому воно закономірно монофтонгізувалося, утворивши носовий голосний [o], а кінцевий приголосний втратився.

1 ос. дв. — *mog-o-ve> *mogove.

2 ос. дв. — *mog-e-ta> *mož'eta.

3 ос. дв. — *mog-e-te> *mož'ete.

Сигматичний аорист в спільнослов'янській мові утворювався шляхом приєднання до інфінітивної основи аористичного суфікса *-s-* та особового закінчення. Для приєднання особових закінчень у формах 1 ос. одн., мн. та дв. використовувався приєднувальний голосний [o]. Якщо основа інфінітива закінчувалася на індоєвропейські [i], [ъ], [r], [k], то суфікс *-s-* після цих звуків у праслов'янській мові змінювався на *-ch-*, крім тих випадків, коли він входив до складу сполучень *št*. Під впливом таких форм у праслов'янській мові суфікс *-ch-* почав вживатися також в аористичних утвореннях від інфінітивних основ на *-ъ*, *-а*.

1 ос. одн. — *moli-s-on> *molichъn> *molichъ

2 ос. одн. — *moli-s-s> *moli

3 ос. одн. — *moli-s-t> *moli

1 ос. мн. — *moli-s-o-mos> *molichomъs> *molichomъ

2 ос. мн. — *moli-s-te> *moliste

3 ос. мн. — *moli-s-nt>*molichint>*molichet>*moliš'ę

1 ос. дв. — *moli-s-o-ve> *molichove

2 ос. дв. — *moli-s-ta> *molista

3 ос. дв. — *moli-s-te> *moliste

Форми сигматичного аориста, які поступово витіснили простий аорист, не зустрічаються у найдавніших пам'ятках: Синайському псалтирі, Збірнику Клоца, Маріїнському євангелії, але фіксуються у Синайському требнику, Асеманійовому євангелії і вживаються паралельно зі старими у Зографському євангелії. Якщо в давньоболгарській мові під впливом давньомакедонської традиції форми простого аориста ще досить поширені, то руські церковно-

слов'янські пам'ятки фіксують лише нові форми. Так, в Остромировому євангелії архаїчні форми трапляються лише у вигляді перекручень чи неправильних вживань, напр.: 3 ос. одн. **приде** замість 3 ос. мн. **придѣ** (Мар. єв.), (**придоша** Зоґр. єв., Сав. кн.) та 2 ос. мн. **възможете** як форма майбутнього часу. Якщо ж у тексті церковнослов'янської пам'ятки руської редакції зустрічаються форми асигматичного аориста (напр., в перекладі Хроніки Амартола), то це свідчить про давньомакедонське або частіше західнослов'янське походження тексту. Справа в тому, що західні пам'ятки досить послідовно вживають старі форми: так, у сербському Мирославовому євангелії др. пол. XII ст. вони збереглися краще, ніж у Зоґрафському євангелії, тому наявність архаїчних форм підтверджує швидше не давній характер пам'ятки, а її західнослов'янське походження.

Імперфект

Імперфект у старослов'янській мові мав значення минулого часу з відтінком тривалості чи повторюваності дії і утворювався, як правило, від дієслів недоконаного виду, хоча пам'ятки фіксують поодинокі приклади імперфекта від дієслів доконаного виду. Напр.: форма **дадѣаше** (Супр.) утворена від дієслова доконаного виду **дати**.

Перекладати форми імперфекта слід дієсловами недоконаного виду.

Утворювався імперфект від основи інфінітива, до якої додавався суфікс **-ѣахъ**, **-ахъ** та особове закінчення. У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

1. Суфікс **-ахъ** приєднувався до інфінітивних основ на **-а**, **-ѣ**. Така основа могла бути у дієслів:

— *I* класу: **вьра-ти** — **вьраахъ**;

— *III* класу: **зна-ти** — **знаахъ**; **грѣ-ти** — **грѣахъ**;

— *IV* класу: **горѣ-ти** — **горѣахъ**; **крича-ти** — **кричаахъ**.

2. Суфікс **-ѣахъ** приєднувався до таких інфінітивних основ:

— основ на приголосний дієслів *I* класу: **нес-ти** — **несѣахъ**. Якщо при цьому в інфінітиві було сполучення [cm], яке утворилося з [*dt(*tt)], то при творенні форм імперфекта зубний приголосний відновлювався: **вє-ти** < *vedti — імперфект — **ведѣахъ**. Якщо давня інфінітивна основа закінчувалася на задньоязиковий приголосний [*g, *k], який у формах старослов'янських дієслів був затемненим, то він відновлювався. Проте зазнаючи впливу наступного голосного переднього ряду **-ѣ**, який входив до складу суфікса, задньоязикові в результаті дії закону *I* палаталізації змінилися відповідно **g > ж**; **k > ч**, а голосний

[ѣ] після новоутвореного шиплячого змінювався на [а]. Суфікс імперфекта у таких дієсловах виступає у вигляді -аахъ: рѣшти<*rek-ti — рѣчаахъ; мошти<*mog-ti — можаахъ.

— основ дієслів II класу. При цьому носовий голосний основи -ж втрачався, а суфікс імперфекта приєднувався безпосередньо до приголосного [н]: клинѣти — клинѣахъ.

— основ на -и дієслів IV класу. Суфікс імперфекта у таких дієслів виступав у формі -аахъ: хвалити — хвалаахъ; ловити — ловааахъ; свѣтити — свѣщаахъ.

— за допомогою суфікса -ѣахъ утворювався імперфект від атематичного дієслова пастити: пастити<*jadti — паѣахъ. Особливим способом утворювався імперфект від односкладних інфінітивних основ на голосний -ы-, -и-, -оу- типу крыти, чоутти, пити. Суфікс імперфекта виступав у формі -аахъ: крѣпаахъ, чоупаахъ, пипаахъ. Якщо ж в основі інфінітива були неповноголосні сполучення -ра-, -ла-, -лѣ-, то імперфект утворювався не від основи інфінітива, а від основи теперішнього часу, до якої додавався суфікс -аахъ.

Основа інфінітива	Основа тепер. часу	Імперфект
клати	колетѣ	колаахъ
млѣти	мелетѣ	мелпаахъ
брати	боретѣ	бораахъ

Подібним способом утворювався імперфект зід дієслова пѣти — попаахъ.

Дієслово бѣти в значенні імперфекта мало два ряди форм: I форма була за значенням і за будовою імперфектом, II форма була за значенням імперфектом, а за будовою — сигматичним аористом.

		I форма	II форма
Однина	1 ос.	бѣахъ	бѣхъ
	2 ос.	бѣашѣ	бѣ
	3 ос.	бѣашѣ	бѣ
Множина	1 ос.	бѣахомъ	бѣхомъ
	2 ос.	бѣашетѣ	бѣстѣ
	3 ос.	бѣахѣ	бѣшѣ
Двоїна	1 ос.	бѣаховѣ	бѣховѣ
	2 ос.	бѣашета	бѣста
	3 ос.	бѣашетѣ	бѣстѣ

Зразок дієвідмінювання імперфекта

I клас

	Інфінітив нести	пѣти	моути	брати
Однина	1 ос. нестѣахъ	печааахъ	можааахъ	бърааахъ
	2 ос. нестѣашѣ	печаашѣ	можаашѣ	бъраашѣ
	3 ос. нестѣашѣ	печаашѣ	можаашѣ	бъраашѣ

Множина	1 ос.	несѣахомъ	печааахомъ	можаахомъ	бъраахомъ
	2 ос.	несѣашете	печааашете	можааашете	бърааашете
	3 ос.	несѣахъ	печааахъ	можааахъ	бърааахъ
Двоїна	1 ос.	несѣаховѣ	печаааховѣ	можаааховѣ	бъраааховѣ
	2 ос.	несѣашета	печааашета	можааашета	бърааашета
	3 ос.	несѣашете	печааашете	можааашете	бърааашете

II клас

	Инфінітив	сѣхнѣти	тонѣти
Однина	1 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
	2 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
	3 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
Множина	1 ос.	сѣхнѣахомъ	тонѣахомъ
	2 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете
	3 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
Двоїна	1 ос.	сѣхнѣаховѣ	тонѣаховѣ
	2 ос.	сѣхнѣашета	тонѣашета
	3 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете

III клас

	Инфінітив	крыти	пити	чоути	пѣти
Однина	1 ос.	крытаахъ	питаахъ	чоутаахъ	потаахъ
	2 ос.	крытааше	питааше	чоутааше	потааше
	3 ос.	крытааше	питааше	чоутааше	потааше
Множина	1 ос.	крытаахомъ	питаахомъ	чоутаахомъ	потаахомъ
	2 ос.	крытаашете	питаашете	чоутаашете	потаашете
	3 ос.	крытаахъ	питаахъ	чоутаахъ	потаахъ
Двоїна	1 ос.	крытааховѣ	питааховѣ	чоутааховѣ	потааховѣ
	2 ос.	крытаашета	питаашета	чоутаашета	потаашета
	3 ос.	крытаашете	питаашете	чоутаашете	потаашете

IV клас

	Инфінітив	хвалити	носити	лазити
Однина	1 ос.	хвалтаахъ	ноштаахъ	лажаахъ
	2 ос.	хвалтааше	ноштааше	лажааше
	3 ос.	хвалтааше	ноштааше	лажааше
Множина	1 ос.	хвалтаахомъ	ноштаахомъ	лажаахомъ
	2 ос.	хвалтаашете	ноштаашете	лажаашете
	3 ос.	хвалтаахъ	ноштаахъ	лажаахъ
Двоїна	1 ос.	хвалтааховѣ	ноштааховѣ	лажааховѣ
	2 ос.	хвалтаашета	ноштаашета	лажаашета
	3 ос.	хвалтаашете	ноштаашете	лажаашете

	Інфінітив	пасти	в'ѣдѣти	дати
Однина	1 ос.	падѣахъ	в'ѣдѣахъ	дадѣахъ
	2 ос.	падѣаше	в'ѣдѣаше	дадѣаше
	3 ос.	падѣаше	в'ѣдѣаше	дадѣаше
Множина	1 ос.	падѣахомъ	в'ѣдѣахомъ	дадѣахомъ
	2 ос.	падѣашете	в'ѣдѣашете	дадѣашете
	3 ос.	падѣахж	в'ѣдѣахж	дадѣахж
Двоїна	1 ос.	падѣаховѣ	в'ѣдѣаховѣ	дадѣаховѣ
	2 ос.	падѣашета	в'ѣдѣашета	дадѣашета
	3 ос.	падѣашете	в'ѣдѣашете	дадѣашете

У старослов'янських пам'ятках XI ст. зафіксовано ряд змін, що спостерігалися при творенні імперфекта.

1. Дедалі більшого поширення набуває творення імперфекта не від основи інфінітива, а від основи теперішнього часу. Напр.: **зѣвати**—**зѣвааше** (Мар. єв.), але зустрічаються форми **зовѣаше**, **зовѣахж** (Супр.), утворені від основи **зове**те.

2. У формах 2 ос. мн. та 2, 3 ос. дв. поряд з традиційними закінченнями імперфекта починають вживатися закінчення **-аше**, **-аша**, які утворилися під впливом форм сигматичного аориста. Напр.: 2 ос. мн. **помышлѣашете** (Зогр. єв.), але **помышлѣаше** (Асс. єв., Остр. єв.); 2 ос. дв. **искашета** (Мар. єв., Зогр. єв.), але **искашта** (Сав. кн.); 3 ос. дв. **вѣпиѣшете** (Мар. єв.), але **вѣпиѣаше** (Асс. єв.), **вѣпиаша** (Сав. кн.).

3. У результаті фонетичних процесів асиміляції та стягнення голосних починають вживатися стягнені форми імперфекта. Напр.: **слоужити** — **слоужааше** (Мар. єв., Зогр. єв.), але **слоужаше** (Сав. кн.); **вѣпрашааше** (Зогр. єв., Мар. єв.), але **вѣпрашаше** (Мар. єв., Сав. кн.); **исхождааше** (Зогр. єв., Мар. єв.), але **исхождаше** (Сав. кн.). Нестягнені форми імперфекта переважають у Зографському, Маріїнському, Остромировому євангеліях, а стягнені частіше зустрічаються в Супрасльському рукописі і особливо у Савиній книзі.

Слов'янський імперфект не має аналогів у інших індоєвропейських мовах, оскільки ця часова форма утворилася після розпаду індоєвропейської мови-основи і належить до власне праслов'янських утворень.

Складені форми минулого часу

Для творення аналітичних форм минулого часу у спільнослов'янській мові використовувалися специфічні морфологічні одиниці, які пізніше отримали назву "невідміню-

вані активні дієприкметники минулого часу на -л-". Ці дієприкметники утворювалися від основи інфінітива, до якої додавався суфікс -л- та граматичний показник роду і числа.

	Інфінітив	БЪРАТИ	ДАТИ
Однина	чол. рід	БЪралъ	далъ
	сер. рід	БЪрало	дало
	жін. рід	БЪрала	дала
Множина	чол. рід	БЪрали	дали
	сер. рід	БЪрала	дала
	жін. рід	БЪралы	далы
Двоїна	чол. рід	БЪрала	дала
	сер. рід	БЪралѣ	далѣ
	жін. рід	БЪралѣ	далѣ

Вчені висловлюють думку про те, що ці дієприкметники в давній період змінювалися за відмінками, але сфера їх вживання була обмежена використанням складового елемента аналітичних форм минулого часу, тому, втративши можливість самостійного вживання, вони поступово втратили систему відмінювання. В іменній формі вони збереглися в болгарській мові, де досить часто вживаються: *недоля* — набридлий, *ослабнал* — ослаблий.

Перфект

Перфект (передтеперішній) означає минулу дію, яка своїм результатом пов'язана з теперішнім. Значення старослов'янського перфекта не зовсім точно відповідає своїй назві, бо воно не пов'язане із поняттям доконаного виду, адже латинська назва *perfectum* буквально означає доканий, завершений, зроблений.

Утворювався перфект поєднанням особової форми теперішнього часу дієслова *бъти* та активного дієприкметника минулого часу на -л-. Категорії роду і числа дієприкметника при цьому зумовлюються аналогічними граматичними категоріями іменника, до якого належить це часове утворення.

Утворення форм перфекта

		чол. рід	сер. рід	жін. рід
Однина	1 ос.	далъ ксмъ	дало ксмъ	дала ксмъ
	2 ос.	далъ кси	дало кси	дала кси
	3 ос.	далъ ксть	дало ксть	дала ксть
Множина	1 ос.	дали ксмъ	дала ксмъ	далы ксмъ
	2 ос.	дали ксте	дала ксте	далы ксте
	3 ос.	дали сжтъ	дала сжтъ	далы сжтъ

	1 ос.	дала ксѣѣ	далѣ ксѣѣ	далѣ ксѣѣ
Двоїна	2 ос.	дала кста	далѣ кста	далѣ кста
	3 ос.	дала ксте	далѣ ксте	далѣ ксте

Порядок складових частин у перфекта довільний, хоча частіше допоміжне дієслово стоїть після дієприкметника. Напр.: **мынѣ николиже не далѣ еси козылате** (Мар. єв.); **чѣто кси сътворилѣ** (Зогр. єв.). Зрідка між ними може стояти інше слово. Напр.: **сътворилѣ ѿ еси** (Зогр. єв.).

Допоміжне дієслово у формах перфекта опускається дуже рідко і лише у 3 ос. одн.: такі усічені форми фіксуються тільки в Супрасльському рукописі та Зографському євангелії. Напр.: **чюдо сътворилѣ зраштинимъ; чисма же наплънилѣ; и печаль...оутѣшилѣ** (Супр.); **бѣдетъ бо тѣгда скръбъ...ѣкаже не бѣла** (Зогр. єв.).

Подальша доля перфекта у слов'ян різна: у східнослов'янських та західнослов'янських мовах він став головним засобом вираження минулого часу, хоча й зазнавав постійних змін: так, в українській мові втрачено допоміжне дієслово, а вказівка на особу здійснювалася приєднанням особового займенника, при цьому суфікс **-л-** змінився на **-в-**.

<u>старосл. мова</u>	<u>укр. мова</u>	<u>рос. мова</u>
хвалилѣ ксмѣ	я хвалив	я хвалил
хвалилѣ кси	ти хвалив	ты хвалил
хвалилѣ кстѣ	він хвалив	он хвалил

У російській мові перфект став єдиним засобом вираження минулого часу, хоча дієприкметник сприймається як часова форма дієслова; у польській мові до дієприкметника стала додаватися усічена особова форма допоміжного дієслова: *dal jesm>dalem; dal jes>dales; dali jesmy>dalismy; dali jescie>daliscie*, а у формах 3 ос. одн. та мн. допоміжне дієслово зовсім зникло: *dal, dali*. У болгарській та сербській мовах збереглася досить складна система форм минулого часу, але в сербській мові перфект є основним засобом вираження минулого часу.

Плюсквамперфект

Відносна часова форма, яка означала давноминулу дію, тобто таку, яка передувала іншій минулій дії. За будовою аналітична: творилася поєднанням активного дієприкметника минулого часу на **-л-** та особової форми допоміжного дієслова **бѣти** в імперфекті. Напр.: **гла ки нїсѣ даждѣ ми пити оученици бо кго ошьли бѣахѣ въ градѣ** (Остр. єв.) — (Сказав їй Ісус: "Дай мені пити", бо його учні пішли (ще раніше) в місто).

	Інфінітив нести	хвалити
Однина	1 ос. неслѣ, -о, -а бѣахѣ	хвалилѣ, -о, -а бѣахѣ
	2 ос. неслѣ, -о, -а бѣаше	хвалилѣ, -о, -а бѣаше
	3 ос. неслѣ, -о, -а бѣаше	хвалилѣ, -о, -а бѣаше
Множина	1 ос. несли, -а, -ѣ бѣахомѣ	хвалили, -а, -ѣ бѣахомѣ
	2 ос. несли, -а, -ѣ бѣашете	хвалили, -а, -ѣ бѣашете
	3 ос. несли, -а, -ѣ бѣахѣ	хвалили, -а, -ѣ бѣахѣ
Двоїна	1 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ
	2 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣашета	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашета
	3 ос. несла, -ѣ, -ѣ бѣашете	хвалила, -ѣ, -ѣ бѣашете

Доля плюсквамперфекта в сучасних слов'янських мовах різна: він зберігся у мовах південних та західних слов'ян, а в українській фіксуються лише окремі залишки типу *знав був, ходив був*.

ІМЕННІ (НЕОСОБОВІ) ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ

Іменними, або неособовими, формами називаються утворення від дієслівних основ, які, зберігаючи окремі дієслівні граматичні категорії (виду, стану та обмежено часу), характеризуються показниками іменних частин мови. Серед них виділяють *невідмінювані форми* (інфінітив, супін); *відмінювані* (дієприкметник) та *скам'яніла дієприкметникова форма* (дієприслівник).

Інфінітив

Характерною ознакою старослов'янського інфінітива був суфікс *-ти*, який приєднувався до інфінітивної основи. Цей давній суфікс інфінітива **-ti* вважають залишком одного з вимерлих у спільнослов'янській мові відмінкових закінчень. За походженням інфінітив був віддієслівним іменем і в минулому поєднував показники дієслова та імені, тобто означав водночас і предметне поняття, і процес. Про зв'язок інфінітива з іменами свідчить функціонування його в багатьох мовах як іменника. У старогрецькій мові інфінітив, вжитий з артиклем середнього роду *το*, набував значення іменника середнього роду; аналогічно в сучасній німецькій мові — інфінітив у поєднанні з артиклем середнього роду *das* має значення іменника середнього роду (*das Lesen* — читання); у латинській мові збереглося навіть відмінювання інфінітива.

При утворенні інфінітива від основ на голосний перед суфіксом **-ti* фонетичні зміни не відбувалися: *бра-ти, ходи-ти, минж-ти*. Якщо ж суфікс приєднувався до основи на приголосний, то відбувалися різні фонетичні зміни. Ці

зміни відбулися ще на праслов'янському ґрунті, і тому для виділення основи інфінітива слід реконструювати її первинний вигляд. При цьому треба зважати на такі зміни.

1. Давні кінцеві приголосні основи [b], [p], [v] зникли, а [d], [t], [z] змінилися в [s]: *гревж* — *грети* < *grebti; *тепж* (бити) — *тети* < *tepti; *плетж* — *плетти* < *plesti < *pletti; *падж* — *пасти* < *padti. 2. Давні приголосні [g], [k], [ch] перед суфіксальним [-t] змінилися на сполучення [ʃt]: *mogti > *моци*; *rekti > *реци*; *vьrchti > *врѣци*.

За морфологічною будовою інфінітивів поділяється на дві групи:

1) інфінітив, основа якого дорівнює кореню: *бра-ти*, *зна-ти*, *спа-ти*, *рас-ти*;

2) інфінітив, основа якого ускладнена суфіксом:

-нж-: *клик-нж-ти*, *сх-нж-ти*, *гас-нж-ти*;

-ѣ-: *вид-ѣ-ти*, *стар-ѣ-ти*, *сед-ѣ-ти*, *гор-ѣ-ти*;

-и-: *твор-и-ти*, *вод-и-ти*, *плод-и-ти*, *ход-и-ти*;

-а-: *дрьж-а-ти*, *крич-а-ти*, *бѣж-а-ти*, *лѣг-а-ти*;

-ва-, -ова-, -ева-: *оуби-ва-ти*, *мил-ова-ти*, *врач-ева-ти*.

Інфінітив передає загальну назву дії без чіткої її характеристики та додаткових ознак.

В індоєвропейській мові інфінітив відмінювався за зразком *-ї основ, однак поступово втратив систему відмінювання і перетворився на незмінювану форму. Закінчення *-ti більшість учених вважає за скам'янілу форму давального відмінка однини.

Супін

До неособових дієслівних форм належав також супін, що був скам'янілою іменною формою знахідного відмінка однини з основою на *-ї. Показником супіна було закінчення -тъ, яке походило з індоєвропейського суфікса *-tū. Це закінчення приєднувалося до основи інфінітива: *нести* — *несть*; *видѣ-ти* — *видѣтъ*; *лови-ти* — *ловить*.

Супін мав значення знахідного мети, тому вживався при дієсловах руху. Напр.: *приде жена отъ самарина почрѣтъ воды* (Остр. єв.); *иже иде коупно утро наватъ дѣлатель виноградоу свомоу* (Мар. єв., Асс. єв., Сав. кн.).

Іншою характерною особливістю вживання супіна в реченні було те, що він потребував після себе додатка у формі родового відмінка. Напр.: *идж рѣбѣ ловить* (Сав. кн., Зогр. єв., Мар. єв.); *пришелъ еси сѣмо прѣжде врѣмене мжчить насѣ* (Мар. єв., Зогр. єв., Асс. єв.).

При творенні супіна від основ, які закінчувалися на задньоязикові г, к замість форм *ретъ* (*ректъ*), *жетъ* (*жегтъ*) під впливом інфінітива утворюються форми

рештъ, жештъ (інфінітив решти, жести). Напр.: огнь придѣ въврѣштъ въ землѣ (Мар. єв.).

Форми супіна в старослов'янській мові починали вже занепадати, їх поступово витісняв інфінітив. Сучасні слов'янські мови, за винятком словенської та нижньолужицької, втратили супін.

Дієприкметник

У спільнослов'янській мові функціонували дієприкметники, тобто віддієслівні прикметники, які творилися за допомогою особливих суфіксів. Оскільки вони утворювалися від дієслівних основ, то й зберігали ту саму категорію виду; крім того, вони мали дієслівні категорії стану та обмежено — категорії часу. З прикметником їх об'єднували спільні граматичні категорії роду, числа й відмінка, які залежали від іменника, з яким вони поєднувалися в реченні.

За окремими морфологічними показниками та синтаксичними особливостями дієприкметники поділяються на дві основні групи: *активні* та *пасивні*.

Активні дієприкметники

Ця група дієприкметників була характерною для спільнослов'янської мови, починаючи з раннього її періоду. Вони мають своє продовження в усіх сучасних слов'янських мовах і бувають дієприкметниками теперішнього та минулого часу. Характерною особливістю уживання їх у старослов'янській мові є те, що вони не пов'язувались за значенням з вираженням теперішнього чи минулого часу і зберігали ці назви лише за традицією.

Активні дієприкметники теперішнього часу

Активні дієприкметники теперішнього часу в спільнослов'янській мові творилися за допомогою суфіксів **-atj-*, **-jatj-*, **-etj-*. Оскільки сполучення [*tj] дало різні рефлексії в окремих слов'янських мовах, в старослов'янській мові ці суфікси представлено у вигляді *-жшт-*, *-лшт-*; у східнослов'янських мовах — *-уч-*, *-юч-*, *-ач-*, *-яч-*; в польській мові — *-ас-*, *-јас-*.

Ці дієприкметники старослов'янської мови утворювалися від дієслівної основи теперішнього часу додаванням суфіксів *-жшт-* (для дієслів I, II, III, V класів) та *-лшт-* (для дієслів IV класу). Напр.: *Море же вѣтроу велкоу дыхающе вьстааше* (Остр. єв.); *Мимоходаше хоуѣхоу ко покрывающе главами своими и глаголюще* (Остр. єв.).

Вживання цих суфіксів визначалося приналежністю дієслова до певного класу: дієприкметник утворювався

приєднанням суфікса до основ теперішнього часу в тому вигляді, який вони мали у 3 ос. мн.: **бер~~ж~~ть** — **бер~~ж~~шт-**, **нес~~ж~~ть** — **нес~~ж~~шт-**; **хвал~~а~~ть** — **хвал~~а~~шт-**, **нос~~а~~ть** — **нос~~а~~шт-**.
Порушення цієї закономірності спостерігаємо лише в атематичних дієсловах **дати**, **паст**, **в'єд'єти**, у яких форма 3 ос. **да~~д~~атъ**, **па~~д~~атъ**, **в'єд~~а~~атъ**, а дієприкметники творяться за допомогою суфікса **-жшт-**: **да~~д~~жшт-**, **па~~д~~жшт-**, **в'єд~~а~~жшт-**.

Активні дієприкметники теперішнього часу мають коротку та повну форми і відмінюються за м'яким варіантом коротких та повних прикметників, маючи певні особливості.

Короткі дієприкметники:

— у називному відмінку однини дієприкметники чоловічого та середнього родів не мають суфіксів **-жшт-**, **-шт-**, а закінчуються на **-ы** (утворені від основ дієслів I, II, V класів) та **-а** (утворені від основ дієслів III, IV класів). Напр.: **несы**, **двигы**, **знаа**, **молла**;

— дієприкметники жіночого роду в називному відмінку однини після суфіксів **-жшт-**, **-шт-** мають закінчення **-и**. Напр.: **несжшти**, **знаажшти**, **моллашти**.

Творення дієприкметників

Дієприкметники, утворені від основ I, II, V класів

Інфінітив	Форма 3 ос. мн. тепер. часу	Дієприкм. чолов. та сер. роду	Дієприкм. жін. роду
<i>I клас</i>			
нести	нес-жтъ	несы	несжшти
вести	вед-жтъ	веды	веджшти
печи	пек-жтъ	пекы	пекжшти
грети	греб-жтъ	гребы	гребжшти
<i>II клас</i>			
с'єхнѣти	с'єхн-жтъ	с'єхны	с'єхнжщи
г'єбенѣти	г'єбен-жтъ	г'єбены	г'єбенжщи
<i>V клас</i>			
б'єти	с-жтъ	сы	сжщи
пасти	па д -штъ	пады	паджщи
в'єд'єти	в'єд-штъ	веды	веджщи
дати	да д -штъ	дады	даджщи

Дієприкметники, утворені від основ III, IV класів

<i>III клас</i>			
кр'єти	кр'є-жтъ	кр'єа	кр'єжщи
пити	пи-жтъ	пиа	пижщи
метати	меци-жтъ	меца	мецжщи
плакати	плач-жтъ	плача	плачжщи

IV клас

просити	прос-аТЬ	проса	просащи
оучити	оуч-аТЬ	оуча	оучащи
видѣти	вид-аТЬ	вида	видащи
слышати	слыш-аТЬ	слыша	слышащи

*Вігмінювання коротких дієприкметників
теперішнього часу*

I клас. Інфінітив нести

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. несты	несы	несѣши	несѣще	несѣща	несѣща
Р.	несѣща	несѣща	несѣщѣ		
Д.	несѣщоу	несѣщи	несѣщемъ		несѣщамъ
З.	несѣшь	несѣще	несѣща	несѣща	несѣща
О.	несѣщемъ	несѣщеѣ	несѣщи		несѣщами
М.	несѣщи	несѣщи	несѣщихъ		несѣщахъ
Д в о ї н а					
	чол.		сер.		жін.
Н.—З.	несѣща		несѣщи		несѣщи
Р.—М.			несѣщоу		
Д.—О.	несѣщема		несѣщама		

II клас. Інфінітив съхнѣти

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	сѣхнѣты	сѣхнѣши	сѣхнѣще	сѣхнѣща	сѣхнѣща
Р.	сѣхнѣща	сѣхнѣща	сѣхнѣщѣ		
Д.	сѣхнѣщоу	сѣхнѣщи	сѣхнѣщемъ сѣхнѣщамъ		
З.	сѣхнѣшь сѣхнѣще	сѣхнѣща	сѣхнѣща	сѣхнѣща	сѣхнѣща
О.	сѣхнѣщемъ	сѣхнѣщеѣ	сѣхнѣщи сѣхнѣщами		
М.	сѣхнѣщи	сѣхнѣщи	сѣхнѣщихъ сѣхнѣщахъ		
Д в о ї н а					
	чол.	сер.	жін.		
Н.—З.	сѣхнѣща	сѣхнѣщи	сѣхнѣщи		
Р.—М.		сѣхнѣщоу			
Д.—О.	сѣхнѣщеѣма		сѣхнѣщаѣма		

V клас. Інфінітив бѣти

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н. бѣти	бѣты	бѣши	бѣще	бѣща	бѣща
Р.	бѣща	бѣща	бѣщѣ		
Д.	бѣщоу	бѣщи	бѣщемъ		
З.	бѣшь	бѣще	бѣща	бѣща	бѣща

О.	сжцѣмь	сжцѣѣж	сжци	сжцами
М.	сжци		сжцихъ	сжцахъ
Двоїна				
	чол.	сер.	жін.	
Н.—З.	сжца	сжци	сжци	
Р.—М.		сжцоу		
Д.—О.	сжцѣма		сжцтама	

III клас. Інфінітив знати

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	знаѣ	знаѣ	знаѣци	знаѣще	знаѣца	знаѣца
Р.	знаѣца		знаѣца		знаѣць	
Д.	знаѣцоу		знаѣци	знаѣцѣмъ		знаѣцамъ
З.	знаѣць	знаѣще	знаѣцѣж	знаѣца	знаѣца	знаѣца
О.	знаѣцѣмь		знаѣцѣѣж	знаѣци		знаѣцами
М.	знаѣци			знаѣцихъ		знаѣцахъ
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	знаѣца	знаѣци	знаѣци			
Р.—М.		знаѣцоу				
Д.—О.	знаѣцѣма		знаѣцама			

IV клас. Інфінітив хвалити

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	хвала	хвала	хвалаци	хвалаще	хвалаца	хвалаца
Р.	хвалаца		хвалаца		хвалаць	
Д.	хвалацоу		хвалаци	хвалацѣмъ		хвалацамъ
З.	хвалаць	хвалаще	хвалацѣж	хвалаца	хвалаца	хвалаца
О.	хвалацѣмь	хвалацѣѣж		хвалаци		хвалацами
М.	хвалаци			хвалацихъ		хвалацахъ
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	хвалаца	хвалаци	хвалаци			
Р.—М.		хвалацоу				
Д.—О.	хвалацѣма		хвалацама			

Повні дієприкметники:

Паралельно з короткими формами у старослов'янській мові вживали повні (членні) форми активних дієприкметників теперішнього часу, які утворювалися додаванням до коротких вказівних займенників **и(же)**, **а(же)**, **к(же)**. Повні форми творилися за тим же самим принципом, що й прикметники, єдиною відмінністю при цьому було те, що дієприкметники при творенні форми називного від-

мінка однини середнього роду приєднували займенник не до форми називного, а до форми знахідного відмінка. Напр.: коротка форма наз. відм. середнього роду *несъ*, *съхны*, а повна форма *несжщек*, *съхжщек*.

Вігмінювання повних дієприкметників

О д н и н а		
чол.	сер.	жін.
Н. <i>несъи</i>	<i>несжщек</i>	<i>несжщиа</i>
Р. <i>несжщакго</i>		<i>несжщамъ</i>
Д. <i>несжщюкмоу</i>		<i>несжщии</i>
З. <i>несжщии</i>	<i>несжщек</i>	<i>несжщжж</i>
О. <i>несжщииь</i>		<i>несжщей</i>
М. <i>несжщикмь</i>		<i>несжщии</i>
М н о ж и н а		
чол.	сер.	жін.
Н. <i>несжщии</i>	<i>несжщиа</i>	<i>несжщамъ</i>
Р.	<i>несжщиихъ</i>	
Д.	<i>несжщииь</i>	
З. <i>несжщамъ</i>	<i>несжщиа</i>	<i>несжщамъ</i>
О.	<i>несжщиими</i>	
М.	<i>несжщиихъ</i>	
Д в о ї н а		
чол.	сер.	жін.
Н.—З. <i>несжщиа</i>	<i>несжщии</i>	<i>несжщии</i>
Р.—М.	<i>несжщюю</i>	
Д.—О.	<i>несжщиима</i>	

Активні дієприкметники минулого часу

Серед активних дієприкметників минулого часу розрізняють дві групи: *вігмінювані* та *невігмінювані*.

Вігмінювані утворювалися від основи інфінітива приєднанням суфіксів *-ъш*, *-въш*, *-ьш* та відповідних відмінкових закінчень. Вживання цих суфіксів мало певні закономірності:

— суфікс *-ъш*- приєднувався до інфінітивної основи на приголосний: *нес-ти* — *несъши*, *вес-ти* — *ведъши*;

— суфікс *-въш*- приєднувався до інфінітивної основи на голосний: *ви-ти* — *бивъши*, *видѣ-ти* — *видѣвъши*, *хвали-ти* — *хваливъши*;

— суфікс *-ьш*- вживався лише для творення дієприкметників від дієслів IV класу, основа інфінітива яких закінчувалася на *-и*, напр.: *ходи-ти*, *хвали-ти*. При використанні цього суфікса голосний *[-и]* в основі інфінітива змінювався перед *[ь]* на *[j]*, зумовлюючи цим самим відповідні зміни попереднього приголосного: *хвали-ти* + *-ьш* = *хвальши*; *ходи-ти* + *-ьш* = *ходъши*. Від цих дієслівних основ

паралельно могли утворюватися дієприкметники за допомогою суфікса -въш: *хвальши* — *хваливъши*, *ходъши* — *ходивъши*.

У називному відмінку однини чоловічого та середнього роду до основи інфінітива може приєднуватися суфікс в усіченому вигляді з втратою приголосного [ш]: *несъ*, *двигъ*, *знавъ*; у цьому ж відмінку жіночого роду до дієприкметникового суфікса додається закінчення -и: *несъши*, *знавъши*, *двигъши*.

Творення активних дієприкметників минулого часу

інфінітив	дієприкм. чол. роду	дієприкм. сер. роду	дієприкм. жін. роду
нести	несъ	несъ	несъши
плати	плетъ	плетъ	плетъши
печи	пекъ	пекъ	пекъши
реци	рекъ	рекъ	рекъши
брати	бравъ	бравъ	бравъши
двигати	двигъ	двигъ	двигъши
минати	минавъ	минавъ	минавъши
пити	пивъ	пивъ	пивъши
знати	знавъ	знавъ	знавъши
копувати	копувавъ	копувавъ	копувавъши
слышати	слышавъ	слышавъ	слышавъши
носити	носивъ	носивъ	носивъши
быти	бывъ	бывъ	бывъши

Активні дієприкметники минулого часу мали коротку і повну форми. При творенні повної форми спостерігаємо таке ж саме відхилення від прикметників, як і в дієприкметників теперішнього часу: форма називного відм. середнього роду приєднує займенниковий елемент до форми знахідного, а не називного відмінка: коротка форма — *несъ*; повна форма — *несъше* (а не *несы*).

Вігмінювання коротких форм активних дієприкметників минулого часу

	О д н и н а			М н о ж и н а		
	чол.	сер.	жін.	чол.	сер.	жін.
Н.	несъ	несъ	несъши	несъше	несъша	несъша
Р.	несъша		несъша		несъшъ	
Д.	несъшоу		несъши	несъшемъ	несъшамъ	
З.	несъшь	несъше	несъшъ	несъша	несъша	несъша
О.	несъшемъ		несъшея	несъши		несъшами
М.		несъши		несъшихъ		несъшахъ

Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н.—З. несьша	несьши	несьши
Р.—М.	несьшоу	
Д.—О.	несьшема	несьшама

*Вігмінювання повних форм
активних дієприкметників минулого часу*

Однина		
чол.	сер.	жін.
Н. несьин	несьшек	несьшина
Р.	несьшакого	несьшала
Д.	несьшоукмоу	несьшини
З. несьшини	несьшек	несьшаж
О.	несьшинимь	несьшеж
М.	несьшинимь	несьшини
Множина		
чол.	сер.	жін.
Н. несьшен	несьшама	несьшала
Р.	несьшинихъ	
Д.	несьшинимъ	
З. несьшала	несьшама	несьшала
О.	несьшиними	
М.	несьшинихъ	
Двоїна		
чол.	сер.	жін.
Н.—З. несьшама	несьшини	несьшини
Р.—М.	несьшоую	
Д.—О.	несьшинима	

Невідмінювані активні дієприкметники минулого часу на -л складають специфічну групу дієприкметників, що утворились від основи інфінітива за допомогою суфікса -л-. Самостійно вони не вживалися, проте входили до складу аналітичних часових форм у супроводі особових форм дієслова. Напр.: *мынѣ николиже не даде еси козылѣте* (Зогр. єв.); *иже и вѣхухъ видѣли* (Мар. єв.). Ці дієприкметники не змінювались за відмінками, проте мали категорії роду та числа, виражені за допомогою граматичних показників.

	Однина	Множина	Двоїна
чол. рід	зна-л-ъ	зна-л-и	зна-л-а
сер. рід	зна-л-о	зна-л-а	зна-л-ѣ
жін. рід	зна-л-а	зна-л-ы	зна-л-ѣ

Пасивні дієприкметники

Пасивні дієприкметники теперішнього часу

Пасивні дієприкметники не відігравали такої значної ролі в старослов'янській граматичній системі, як активні, і в пам'ятках зафіксовані досить рідко.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфікса *-м-* та граматичних показників роду, числа, відмінка. Напр.:

	Інфінітив	Тепер.час	Дієприкметник
III клас	— знати	— знакши	— знакмъ
	дѣлати	— дѣлакши	— дѣлакмъ
	коуповати	— коупоукши	— коупоукмъ
IV клас	— хвалити	— хвалиши	— хвалимъ
	видѣти	— видиши	— видимъ
	слышати	— слышиши	— слышимъ

Дієприкметники, утворені від дієслівних основ II класу, в пам'ятках практично не засвідчені, тому про них не йтиметься.

У дієслів I класу суфікс *-м-* додається до основи теперішнього часу у формі 3 ос. мн. без закінчення *-жть* + тематичний голосний *-о-*: вести — вед-жть — ведомъ; нести — нес-жть — несомъ.

Від дієслів V класу в старослов'янських пам'ятках засвідчені дієприкметники, утворені від слів вѣдѣти, ясти: вѣдомъ, вѣдомъин, ядомъ, ядомъин.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за зразком твердого варіанта відмінювання коротких та повних прикметників (див. *Відмінювання прикметників*).

Пасивні дієприкметники минулого часу

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися від основи інфінітива за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-*, *-т-* та граматичних показників роду, числа, відмінка. У вживанні цих суфіксів були певні закономірності:

— суфікс *-н-* приєднувався до інфінітивних основ на *-а*, *-ѣ*: дѣла-ти — дѣланъ, зна-ти — знанъ, видѣти — видѣнъ;

— суфікс *-ен-* приєднувався до інфінітивних кореневих основ на приголосний: плес-ти — плетенъ, реш-ти — реченъ. За допомогою цього суфікса утворювалися дієприкметники від дієслів II класу, якщо перед суфіксом інфінітивної основи *-нж-* стояв приголосний: двигнѣти — движенъ, истрѣгнѣти — истрѣженъ. Цей же суфікс використовувався для творення дієприкметників від дієслів IV класу з інфінітивною основою на *-и*: любѣти — любленъ, просѣти —

прошенъ. При цьому кінцевий голосний інфінітивної основи [u] у позиції перед наступним голосним змінювався на [i(j)], який асимілювався попереднім приголосним, пом'якшуючи його.

Суфікс -ен- входив також до складу дієприкметників, утворених від інфінітивних основ на -ы-: **покры-ти — покръ-венъ, забы-ти — забъ-венъ**. Замість кінцевого інфінітивної основи -ы- у дієприкметниках вживається сполучення -ъв-.

— суфікс -т- слугував творенню дієприкметників від інфінітивних основ, які закінчувалися на неповноголосні сполучення -ръ- або на голосний кореня -а-, -и-, -ѣ-, -оу-: **пожръ-ти — пожръ-тъ, простръ-ти — простръ-тъ, начати — начатъ, вѣти — вѣтъ, пѣти — пѣтъ, обоути — обоу-тъ**.

Пасивні дієприкметники минулого часу вживалися в *короткій* та *повній* формах і відмінювалися за зразком коротких та повних прикметників, тобто дієприкметники чоловічого та середнього роду мали відмінкові закінчення іменників *-ѡ основ (типу *равъ, село*), а жіночого роду — *-а основ (типу *страна*). *Повна форма* утворювалася додаванням до короткої відповідних вказівних займенників **и(же), ѡ(же), к(же)**: **обоу-тъ — обоу-тъи, обоу-то — обоу-ток, обоу-та — обоу-таѡ**.

Дієприслівник

Дієприслівники старослов'янської мови — це застигли форми активних дієприкметників, які в певних позиціях втратили здатність відмінюватися і перетворилися у скам'янілі форми на **-ѡшѣ, -ашѣ, -ъшѣ, -въшѣ**. Щодо відмінкової форми дієприкметника, яка перейшла в дієприслівник, вчені висловлюють різні думки. А.Вайан вважає, що це форма називного відмінка множини чоловічого роду, інші вчені схиляються до думки, що це форма знахідного відмінка однини середнього роду.

У давніх старослов'янських пам'ятках дієприслівники зустрічаються дуже рідко. Напр.: **повели ми древле шедъше погрети отца моего** (Мар. єв.); **неже дъвѣ нозѣ имже вѣвръженоу бѣти вѣ геонѣ** (Мар. єв.); **ѣко народоу дивити сѧ, видашѧ немѣмъ глаголюшѧ** (Зогр. єв.).

У пам'ятках церковнослов'янської редакції дієприслівники зустрічаються значно частіше, проте це припадає на період, коли виразною стає тенденція до втрати дієприкметниками теперішнього часу системи відмінювання, і тому в тексті практично неможливо відрізнити дієприкметники від дієприслівників.

Дієприслівник **рекъше** вживається у значенні "тобто" паралельно із сполученням **си речъ**. Напр.: **отъ ада до Моу-сѧ рекъше до закона** (Супр.).

НЕВІДМІНЮВАНІ ЧАСТИНИ МОВИ

До невідмінюваних частин мови належать прислівник, прийменник, сполучник, частка, в'гук.

ПРИСЛІВНИК

Прислівники досить широко представлено в усіх старослов'янських пам'ятках. Переважна більшість їх є застиглою формою іменних частин мови тоді, коли вони виконують функцію обставин у реченні. Вже на ранньому етапі розвитку старослов'янської мови виділялася група слів, що їх можна було кваліфікувати як прислівники, а не іменні частини мови, вжиті у значенні прислівників. До цих найдавніших (первинних) належать *авик*, *еште*, *юже*, *нънѣ*, *къдѣва* та ін.

За етимологічним походженням прислівники старослов'янської мови становлять:

- скам'янілі форми неспрефіксованих чи спрефіксованих непрямих відмінків імен (відіменні прислівники);
- займенникові основи, ускладнені суфіксами;
- одиниці нез'ясованого походження.

ВІДІМЕННІ ПРИСЛІВНИКИ

За походженням це група слів, які втратили здатність змінюватися за відмінками, але в них чітко простежується зв'язок з тими формами імен, від яких вони відділилися.

Старослов'янські пам'ятки фіксують приклади відіменних прислівників, утворених з форм усіх непрямих відмінків однини, орудного і місцевого відмінків двоїни та орудного відмінка множини іменників, прикметників, дуже рідко числівників та займенників.

Прислівники на -ѣ. За походженням це форми місцевого відмінка однини іменників та прикметників з основами на -ā, -ō:

— іменників: *горѣ* — *угорі* (іменник *гора*); *долѣ* — *унизу* (*долъ*); *зимѣ* — *узимку* (*зима*); *кромѣ* — *крім, окрім* (*кромма* — *край, кінець*); *оутрѣ* — *ранком* (*оутро*); *годѣ* — *вчасно, впору* (*годъ*); *вънѣ* — *зовні* (*вънъ*) та ін. За винятком прислівника *вънѣ*, який засвідчений також у формах *вънъ*, *въноу*, ці прислівники не мають варіативних форм;

— прикметників: *бѣстрѣ* — *швидко*; *горьцѣ* — *гірко*; *достойнѣ* — *достойно, гідно*; *зълѣ* — *погано*; *кротьцѣ* — *лагідно*; *различьнѣ* — *по-різному*; *сладьцѣ* — *солодко*; *тажьцѣ* — *тяжко* та ін.

У пам'ятках зустрічаються також форми на -ѣ, які складаються з іменників чи прикметників у сполученні з прийменниками: **въ скорѣ** — *скоро, швидко*; **на въсоцѣ** — *угорі*; **на длѣзѣ** — *довго*; **по срѣдѣ** — *посередині* та ін.

Прислівники на -о. Це форми знахідного відмінка однини коротких прикметників середнього роду твердої групи. Окремі з них відомі лише у формі на -о, напр.: **весело** — *весело*; **сѣло** — *дуже*; **мало** — *мало*; **прѣмо** — *прямо*; інші мають варіативні форми на -ѣ: **бѣстро** — **бѣстрѣ**, **горько** — **горьцѣ**, **достойно** — **достойнѣ**, **кротько** — **кротьцѣ**, **различьно** — **различьнѣ** та ін.

Прислівники на -є, -к. Це можуть бути форми:

— знахідного відмінка однини середнього роду повних прикметників: **прокок** — *зрештою* (від прикм. **прокъ** — *останній, інший*); **прѣвок** — *раніше, перше*; **тоуник** — *гарма, гаремно*;

— знахідного відмінка однини середнього роду коротких чи повних прикметників вищого ступеня порівняння: **воле** — *більше*; **вѣше** — *вище*; **сѣ вѣше** — *зверху*; **вѣште** — *більше*; **горе** — *гірше*; **гѣбѣ** — *глибше*; **коньчѣнк** — *нарешті*; **мѣножанше** — *більше*; **паче** — *ліпше, більше*; **поздѣк** — *пізніше*; **послѣжде** — *пізніше*; **прѣжде** — *раніше, перш*; **прѣвѣк** — *перш, раніше*; **скорѣк** — *скоріше, раніше*; **оуке** — *краще*.

До цієї групи належить також кілька одиниць, точне походження яких встановити не вдалося:

авѣк, авик — *зараз, уже*;

веспрѣмене — *безнастанно, безперестанку*;

вѣтъште — *гаремно, марно*;

гѣбѣче — *глибоко*;

далече — *здаля*;

сѣвѣк — *зовні*;

кѣначе, кѣдиначе — *ще, за одним*;

оваче — *однак*;

таче — *потім*.

Прислівники на -ѣ. Найвірогідніше, що за походженням це форми знахідного відмінка однини іменників та прикметників чоловічого роду з основою на -ѣ: **близѣ** — *близько, поблизу*; **вѣнѣ** — *геть*; **вѣнезапѣ** — *раптом, несподівано*; **вѣслѣдѣ** — *услід, слідом*; **низѣ** — *униз, дотолу*; **окрѣжѣ** — *навколо, кругом*; **подлѣжѣ** — *уздовж*; **противѣ** — *навпроти*.

Прислівники на -ѣ. Походження цієї групи прислівників точно не встановлено, це можуть бути форми:

— знахідного відмінка однини іменників *-ї основ та співзвучних з ними прикметників: **близѣ** — *близько*; **вѣиспрѣ** —

угору; вѣнезапъ — раптом, несподівано; вѣнжтръ — усередину; вѣсесрьдъ — від щирого серця, сердечно; вѣспать — назад; из(д)радъ — незвичайно, надзвичайно; изжтръ — зсередини; иностанъ — постійно; искръ — близько; исплънь — повно; окръсть — навкруги; осовъ — особливо; отврнь — навпроти; отънждъ — зовсім; очивистъ — очевидно, явно; послѣдъ — нарешті, потім, напоследок; правъ — дійсно, справді; прѣмъ — прямо; прѣпростъ — дуже просто; различъ — по-різному; свободъ — вільно; стръмъ — прямо; стръмьглавъ — стрімголов; соугоуъ — удвічі, подвійно; сжпротивъ — проти, навпроти; оудовъ — легко, зручно; жтръ — усередині;

— знахідного відмінка однини іменників *-jo основ: на прѣжде — наперед, нагалі.

Прислівники на -и. Цю групу складають форми:

— родового відмінка однини іменників -ї основ: веспрѣстани — безперестанку; искони — спочатку, віддавна; съ задн — ззаду; ради — заради, для;

— місцевого відмінка однини іменників *-ї основ: лани — торік; послѣди — після; прѣди — поперед;

— знахідного відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на *-jo основ: вѣскран — уздовж краю, до краю;

— слова невстановленого походження: таи, отаи — таємно; спъти — даремно, марно.

Прислівники на -а, -та. До цієї групи належать:

— форми родового відмінка однини іменників чоловічого роду з основою на *-ѡ, *-jo: вѣчера — вчора; изъдавна — здавна; испрѣва — спершу дома — вдома; съ зажда — позад;

— слова невстановленого походження: дѣла — заради, для; кдѣва — ледве.

Прислівники на -оу. Цю групу складали форми:

— давального відмінка однини іменників з основами на *-ѡ: вѣноу — геть; долоу — униз; зѣлоу — дуже;

— місцевого відмінка однини іменників з основами на *-и: врѣхоу — угорі;

— місцевого відмінка двоїни: междоу — між, поміж; по срѣдоу — посередині;

— слова невстановленого утворення: нънѣчоу — нині, зараз.

Прислівники на -ты. Найвірогідніше, це форми орудного відмінка множини іменників чоловічого або середнього роду з основою на *-ѡ. Відомі вони звичайно як такі, що утворилися від прикметників на -ьскъ, напр.: вражьскы — по-ворожому, вороже; мжжьскы — мужньо; рабьскы — по-рабському; гречьскы — по-грецькому; словѣньскы — по-

слов'янському; **всьѣчьскы** — *усіако*. Від інших прикметників зафіксовані лише окремі форми: **малы** — *мало*; **пакы** — *знов*; **правы** — *справедливо*; **прѣкы** — *усупереч*. Від займенникової основи утворився прислівник **акы**, що вживається як сполучник підрядності.

Прислівники на -ми. За показниками це форми орудного відмінка множини ***-ī** та ***-ū** основ, хоча самі ці основи можна встановити не в усіх випадках: **вельми** — *дуже* (від зниклого прикметника **velь*), **мъногъми** — *дуже*. Такі прислівники утворено також від прикметників вищого ступеня: **большьми** — *більше*; **мъньшьми** — *менше* (від прикметників **больн**, **мъньн**).

Прислівники на -ма. За походженням це форми орудного відмінка двоїни, які творилися за допомогою таких основ:

— ***-ī** основ: **рад'ма** — *заради, для* (в Супр. **радъма**, **радъма**);

— ***-ū** основ: **полъма** — *пополам, навпіл*.

До них належали також кілька прислівників невстановленого походження: **дѣльма** — *для, заради*; **ноудъма** — *насилно*; **тъкъма** — *лише, тільки*; **бъхъма** — *цілком, зовсім*.

Прислівники на -мо. Обмежена група прислівників, походження яких точно не встановлене: **мимо** — *повз*; **тъкъмо** — *тільки*. Вчені висловлюють думку, що це форми знахідного відмінка однини пасивних дієприкметників середнього роду від дієслівних коренів **ми-**, **тък-** (пор. **минъти** — *минути*, **тък-нъти** — *ткнути*).

Прислівники на -мь. До цієї групи належав лише один прислівник **бъхъмь** — *цілком, зовсім*, який за походженням є формою орудного відмінка однини.

Прислівники на -ѣ. За походженням це форми орудного відмінка однини іменників жіночого роду:

— ***-ī** основ: **бъшьѣ** — *цілком, зовсім* (пор. **бъхъмь**); **тъчьѣ** — *тільки* (пор. **тъкъмо**);

— ***-ā** основ: **къдноѣ** — *одного разу*; **двоицеѣ**, **вѣторицеѣ** — *у другий раз, удруге*; **третинцеѣ**, **седмицеѣ**, **сѣторицеѣ**.

Прислівники на -ѣ. Це форми знахідного відмінка однини іменників ***-ā** основ: **вънезапѣ** — *раптом, несподівано*; **противѣ** — *проти, навпроти*; **вънѣ** — *завжди, раз по раз*.

Прислівники на -ови. До цієї групи належить лише один прислівник **домови** — *додому*, який є формою давального відмінка однини іменника ***-ū** основ **домъ**.

ВІДЗАЙМЕННИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

Окрему групу складають прислівники, утворені від займенникових коренів чи основ **тъ, кѣи, н<’їѣ, инѣ, овѣ, онѣ, съ, вьсь**, як правило, за допомогою різноманітних суфіксів. Вибір тих чи інших суфіксів визначався питанням, на яке відповідає прислівник. За значенням вони поділялися на такі групи:

- місця;
- часу;
- способу дії;
- міри, ступеня дії.

Прислівники м і с ц я

— Питання **де ?** суфікс **-де**: **кѣде** — *де*; **нде, ндеже** — *де*; **донде, дондеже, донѣдеже** — *доки, поки, аж доки*; **инѣде** — *деінде*; **овѣде** — *тут*; **онѣде** — *там*; **сьде** — *тут*; **вьсьде** — *скрізь, усюди*. Лише займенник **тъ** не приєднує суфікс **-де**, а виступає у формі **тоу** — *тут*.

— Питання **куди ?** суфікс **-амо**: **тамо** — *туди*; **камо** — *куди*; **амо** — *куди*; **инамо** — *куди інде*; **оамо** — *сюди*; **онамо** — *туди*; **сѣмо** — *сюди*; **вьсѣмо** — *усюди, в усі сторони*.

— Питання **звідки ?** суфікс **-ждоу, -ждѣ**: **тждоу, тждѣ, кждоу, кждѣ, ѣждоу, ѣждоуже** — *звідки, звідкіля*; **инждоу** — *з якого-небудь іншого місця*; **овждоу** — *сюди, звідси*; **сждоу, сждѣ** — *сюди*; **вьсждоу, вьсждѣ** — *звигусіль*.

За цим зразком будувалися зрощення з прийменниками чи префіксами: **обождоу** — *з обох боків*; **вънѣждоу** — *іззовні*; **извънждоу** — *іззовні*; **жтрѣждоу** — *зсередини*; **отѣкждоу** — *звідки*.

Прислівники ч а с у

— Питання **коли ?** суфікс **-гда**: **тѣгда, тогда** — *тоді*; **кѣгда, когда** — *коли*; **кгда** — *коли*; **вънегда** — *коли, у той час як*; **инѣгда, иногда** — *іноді, інколи*; **овѣгда, овогда** — *цього часу, тоді, потім*; **вьсѣгда, вьсєгда** — *завжди, повсякчас*.

Прислівники способу дії

— Питання **як ?** суфікс **-ако**: **тако** — *так*; **како** — *як*; **іако, іакоже** — *як*; **інако** — *інакше*; **вьіако, вьсѣко** — *всяко, всіляко*; **оако, онако** — *так, наскільки*.

За походженням прислівники на **-ако** є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду, утворених від прикметникових займенників з суфіксом **-ак**.

Прислівники міри і ступеня дії

— Питання **наскільки ? якою мірою ?** суфікси **-ль, -ли, -лѣ, -льми, -льма**: **толь, толи, толѣ, тольми,**

тольма — *стільки, такою мірою*; **коль, коан, колѣ, кольми** — *скільки, настільки, як*. Прислівник **кольма** у старослов'янських пам'ятках не зафіксовано, проте він трапляється у пізніших церковнослов'янських пам'ятках. Крім значення міри чи ступеня прислівники **коли, колѣ** могли мати також часове значення: *коли, колись, коли-небудь*; **кль, кли, клѣ, кльми, кльма** — *скільки, наскільки*; **сели, селѣ** — *настільки*.

Від займенника утворювався прислівник **всьма** — *зовсім, загалом*, який за значенням належить до прислівників способу дії.

Прислівники міри і ступеня у сполученнях з прийменниками можуть уживатись як обставина часу: **до колѣ** — *доки? як довго? отъ сели, отъ селѣ* — *відтепер, віднині*; **отъ нелиже, отъ нелѣже** — *відколи*; **до нели же, до нелѣже** — *доки, поки, аж доки*.

Прислівник **коли** у сполученні з часткою **-жьдо**, тобто **колижьдо**, служить для узагальнення змісту попереднього відносного займенника: **иже** — *який, котрий*; **иже колижьдо** — *який-небудь, будь-який*.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

ПРИЙМЕННИК

Прийменники старослов'янської мови — широко вживаний клас слів, що послідовно представлений у всіх пам'ятках. За походженням прийменники поділяються на дві групи: перша — це запозичення з індоєвропейської мови, які зазнали певної трансформації на слов'янському мовному ґрунті (*первісні*); друга — праслов'янські новотвори найчастіше прислівникового походження (*похідні*, або *нові*). Усі прийменники вживалися для граматичного оформлення смислових відношень між підпорядкованими і підпорядковуючими словами у реченні, тому роль їх була подібною до ролі відмінкових флексій. Різниця полягала в тому, що прийменники не зросталися з іменними основами як флексії; стояли перед підпорядкованими словами, а не після них (за винятком прийменників **дѣла, ради**, які могли перебувати у постпозиції). Майже всі первісні прийменники могли виступати префіксами іменників чи дієслів; похідні прийменники у цій ролі не зафіксовано.

ПЕРВІСНІ ПРИЙМЕННИКИ

До цієї групи належать такі прийменники: **безъ, въ, вѣзъ, до, за, изъ, къ, на, надъ, о, обѣ, отъ, по, подъ, при, прѣдъ, съ, оу**. Класифікують їх за особливостями поєднання з певними формами слів: окремі з них могли сполучатися у реченні з однією відмінковою формою, інші — з двома чи більше.

Прийменники, які сполучалися з однією відмінковою формою:

— з роговим відмінком:

безъ: **подобнь кстѣ члѣкоу съзѣдавѣшу храмѣнѣ безъ основаньѣ** (Зогр. єв.) — подібний до людини, яка збудувала будинок без фундаменту;

до: **печальна доуша моя кстѣ до сѣмрѣти** (Супр.) — замучена душа моя аж до смерті;

изъ: **і изведе и вѣнѣ изъ вѣси** (Зогр.єв.) — і вивів його геть з села;

отъ: **бѣжаша отъ гроба** (Зогр. єв.) — побігли від гробу;

оу: **азъ ѣже видѣхъ оу отьца мого глѣж** (Зогр. єв.) — я кажу про те, що бачив у батька свого;

— з давальним відмінком:

къ: **и пришьдѣ къ оученикомъ** (Зогр. єв.) — і прийшов до учнів;

— із знахідним відмінком:

вѣзъ: **благодѣтъ вѣзъ благодарѣтъ** (Зогр. єв.) — добро за добро;

— з місцевим відмінком:

при: **і обрѣтосте жрѣвѣць привѣзанѣ при двѣрехъ** (Зогр. єв.) — і знайдете коня, прив'язаного при воротах.

Прийменники, які сполучалися з двома відмінковими формами:

— із знахідним та орудним відмінками:

надъ: **понмѣше же ко воини ведоша надъ борѣгъ рѣкы** (Супр.) — схопивши його, воїни повели над берег річки; **къто ма постави сѣдѣнѣ надъ вами** (Зогр. єв.) — хто мене призначив суддею над вами;

подъ: **нѣсмъ во достоінѣ да подъ кровѣ моі вьнидешѣ** (Зогр. єв.) — недостойний, щоб ти під мій дах зайшов; **іво аз чѣкъ ксмъ подъ владѣкоуѣ, імъы подѣ собою воінъы** (Зогр. єв.) — бо я людина під владикою (підвладна) і маю під собою воїнів;

прѣдъ: **повелѣша привести прѣдъ лица нхъ свѣтааго** (Супр.) — повеліли привести святого перед їх лица; **тъгда вѣдетъ ти слава прѣдъ всѣми** (Зогр. єв.) — тоді буде слава тобі перед усіма;

— із *знахідним та місцевим відмінками*:

вѣ: і **вѣниде кѣ нимѣ вѣ корабель** (Зогр. єв.) — і увійшов до них у корабель; **ни повѣждѣ никомоу же вѣ вьси** (Зогр. єв.) — не розкажуй нікому в селі;

на: і **въведе ѿ на горѣ вьсокаѣ** (Зогр. єв.) — і вивів їх на гору високу; і **начасѣ приносити на одрѣхѣ болаштѣмѣ** (Зогр. єв.) — і почали приносити на ношах хворих;

о: **да не прѣтъкнешѣ о каменѣ ногы твоѣѣ** (Зогр. єв.) — щоб не спіткнув об камінь ноги твоєї; і **мнози слышавѣше дивлѣхѣ сѣ о оученні его** (Зогр. єв.) — багато хто слухав і дивувався його вченню;

обѣ: і **прѣѣдоша на землѣ генисаретскѣ, ѣже єсть обѣ онѣ полѣ галилеѣ** (Зогр. єв.) — і переїхали на землю генісаретську, що на тім боці Галілеї.

Прийменники, які сполучалися з трьома відмінковими формами:

— з *родовим, знахідним та орудним відмінками*:

за: і **прискръвьнѣ вѣсть црь за клятвы** (Зогр. єв.) — і засмутився цар через клятву; **дѣшѣ моѣ за тебѣ положѣ** (Зогр. єв.) — душу мою за тебе віддам; **иди за мною** (Зогр. єв.) — іди за мною;

сѣ: **сходаштемѣ же имѣ сѣ горы** (Зогр. єв.) — коли вони сходили з гори; **языкъ висѣаше изѣ оустѣ кго сѣ лакѣтъ єдинѣ** (Зогр. єв.) — з його уст звисав язик з один лікоть довжиною; і **иде сѣ нимѣ** (Зогр. єв.) — і пішов з ним; **сѣ радостнѣ прнемѣжѣ слово** (Зогр. єв.) — з радістю сприймають слово;

— з *давальним, знахідним та місцевим відмінками*:

по: і **иде по вьсемоу градоу проповѣдаѣ** (Зогр. єв.) — і пішов по всьому місту, розповідаючи; **привѣзати по чѣтъ чоти коли** (Зогр. єв.) — прив'язати по чотири коли; і **по немѣ идѣаше народѣ мъногѣ** (Зогр. єв.) — і вслід за ним ішло багато народу.

ПОХІДНІ ПРИЙМЕННИКИ

До цієї групи належать прийменники **влизѣ, врьхоу, вѣнѣ, вѣнѣ, вѣ слѣдѣ, дѣла (дѣльма), искрь, кромѣ, междоу, мимо, окръжѣ, окръстѣ, подлѣгѣ, послѣдѣ (послѣжде), по срѣдѣ, противѣ, прѣжде, прѣмо, ради, радѣма, развѣ, свѣнк, сквозѣ та ін.** За походженням вони є відіменними прислівниками, які переосмислились і набули особливостей прийменників. Більшість з них слугувала для вираження просторових відношень.

Основна частина таких прислівників сполучалася з формами родового відмінка іменників, деякі — з формами давального, знахідного чи орудного відмінків:

— з *родовим відмінком*:

близъ: близъ мѣста ідеже **ѣша хлѣбы** (Зогр. єв.) — поблизу місця, де вони їли хліб;

вѣнѣ: и вѣаста лежашти тѣлесѣ стобѹю вѣнѣ града (Супр.) — і лежали тіла двох святих поза містом;

вѣнѣ: ишедъшема же има вѣнѣ града стѣѣи пауль оумоли сѣчыѣж ѣко да иѹлианиѣ прѣжде ко оустѣк'нжтъ (Супр.) — коли вони вийшли поза місто, святий Павло попросив ката першою стратити Юліану;

дѣла: ослоушання дѣла вашего (Супр.) — через вашу неслухняність;

дѣла: немошти дѣла женьскы (Супр.) — заради жіночої слабості; **радоуѣ сѧ васѣ дѣла** (Супр.) — радуюся завдяки вам;

искрь: приде же въ градъ самарьскъ...искрь вьси (Зогр. єв.) — прийшов він в місто самарейське, що поблизу села;

кромѣ: і молѣаше і много да не постылетъ ихъ кромѣ страны (Зогр. єв.) — і просили дуже, щоб не вислав їх з країни;

окржѣ: прихаждаахъ же звѣрик и пьси и пѣтиѣж небесныѣ и сѣдѣахъ окржѣ тѣлесоу кю (Супр.) — приходили звірі, і собаки, і птахи небесні і сиділи навколо двох їх тіл;

послѣдъ: послѣдъ же в'сьхъ і жена оумрѣтъ (Зогр.єв.) — після всіх померла і жінка;

прѣжде: инъ прѣжде мене вѣлазитъ (Зогр. єв.) — інший раніше за мене влазить;

ради: народа ради стояшѣаего окрьстѣ рѣхъ (Зогр. єв.) — ради народу, що стояв навколо, він сказав;

радѣма: і того рад'ма дѣла дастъ кюсѧ (Супр.) — і ради тієї справи він дав молоду тварину;

развѣ: і нѣстъ іного развѣ ко (Зогр. єв.) — і нема іншого, крім нього;

свѣник: и отъведъ Паула свѣне сѣднішта призъвавъ и оумлианиѣ рече къ неи (Супр.) — і відвівши Павла поза місце суду, позвав Юліану і сказав до неї;

— з *давальним відмінком*:

противѣ: не смѣжанте очию си противѣ истинѣ (Супр.) — не закривайте очі собі перед істиною; **і изидѣ противѣ емоу** (Зогр. єв.) — і вийшли навпроти нього;

прѣмо: ідѣта въ вьсѣ, ѣже естъ прѣмо вама (Зогр. єв.) — ідіть обидва в село, яке перед вами; **видѣвѣ же сѣтъникъ стоѣи прѣмо кмоу...рече** (Зогр. єв.) — сотник, який стояв проти нього, побачивши, ...сказав;

— із знахідним відмінком:

подлѣгъ: ишедѣ же на походѣ подлѣгъ рѣкѣ оузьрѣ изда-
лече плѣкѣ великѣ народа (Супр.) — вийшовши на прогу-
лянку вздовж річки, він побачив здалека великий натовп
народу;

ск(в)озѣ: прондохомѣ сквозѣ огонь и вода (Супр.) — прой-
шли крізь вогонь і воду; проходяаше сквозѣ градѣ и в'си
(Зогр. єв.) — проходив через міста і села;

— з орудним відмінком:

между: мирѣ имѣите между собою (Зогр. єв.) — майте
мир між собою; между нами і вами пропасть вельѣ оутверди
сѧ (Зогр. єв.) — між нами і вами виникла велика безодня.

СПОЛУЧНИК І СПОЛУЧНЕ СЛОВО

За походженням та морфологічною будовою сполучни-
ки старослов'янської мови поділяються на прості, складні,
складені і похідні.

Прості сполучники за походженням є найдавніши-
ми і складають групу морфологічно нечленованих одиниць,
які втратили зв'язок з тими словами, від яких походять. До
них належать сполучники **а, во, да, и, ли, нѣ, та, ти, то, цѣ**.

Серед них **во** (бо, тому що) та **цѣ** (хоч, не дивлячись на
те що, незважаючи на те що) оформляють тільки підрядні
зв'язки. Сполучник **цѣ** завжди стоїть перед підрядним
реченням або зворотом з давальним самостійним: **и не
видѣаше тѣ сѣшта кгоже хотѣаше прѣдати цѣ свѣштамѣ
сѣштамѣ и свѣтоу толикоу** (Супр.) — і не бачив (Іуда), що
там був той, якого він хотів зрадити, дарма що були свічки
і стільки світла.

Сполучник **во** входить до складу підрядного речення і
посідає в ньому найчастіше друге місце: **корабѣ же бѣ по
срѣдѣ морѣ, вьлаѣ сѧ вѣнами бѣ во противнѣ вѣтрѣ** (Зогр.
єв.) — корабель був серед моря і заливався хвилями, бо
був зустрічний вітер. Окремі вчені вважають, що сполуч-
ник **во** у поєднанні із заперечними частками **не, ни** утво-
рював нові сполучники **нево, нибо**. Однак, найвірогідніше,
це були не окремі сполучники, а друга позиція сполучни-
ка **во** у підрядному реченні після заперечення: **печальнѣ
къмѣ отче не во хотѣхѣ, давѣ кѣто оувѣдѣлѣ тиннѣ сѣмѣ**
(Супр.) — я засмучений, отче, бо не хотів, щоб хтось дові-
дався про цю таємницю; **да не видѣтѣ тако стар'ца лежаш-
та... на земли, ни во дѣскы бѣаше подѣ нимѣ, ни во рогозиннѣ**
(Супр.) — не побачили діда, що лежав просто на землі, бо
не було під ним ні дошки, ні рогожки.

Підрядні зв'язки міг також оформляти сполучник **а**, якщо він поєднував з головним підрядне умовне речення з винесеною наперед часткою умовності **бѣ, би**. У цьому випадку сполучення **а бѣ, а би** мало значення "якби", "якщо б". Напр.: **а бѣ вѣлъ сѣде не бѣ оумрьлъ ми братѣ** (Супр.) — якби ти був тут, то не помер би мій брат.

Подібну синтаксичну функцію міг виконувати також сполучник **то**, займаючи позицію на початку головного речення і будучи відповідником до сполучників попередніх підрядних речень: **аште сѣ не вѣлъ злодѣи, то не вѣхомъ ти его прѣдали** (Супр.) — якби цей не був злочинцем, то ми не передали б його тобі.

Підрядні відношення виражав і сполучник **да**: **нѣсмь достоннѣ да вѣ домѣ мои вѣнидеши** (Зогр. єв.) — недостойний, щоб у мій дім ти увійшов; **тѣмъ же и веде и на видѣнии, да обокмоу еждета сѣвѣдѣтеля** (Супр.) — тому й повів їх на споглядання, щоб вони обидва свідками були.

Єднальні відношення між частинами складносурядного речення найчастіше виражали сполучники **и, ти**: **правѣда и мирѣ обловѣзасте сѣ** (Супр.) — правда і мир поцілувалися; **тѣчѣж а бѣ кѣ послушѣлъ ти оугодник кѣ сѣтвориѣлъ** (Супр.) — аби тільки її послухався і задовольнив її бажання. Цю ж функцію могли виконувати і сполучники **а, да, то**: **да испѣтаетѣ заемодавѣцѣ вѣсѣ, еліко сѣтъ его, а расхѣтѣтъ тоужди троудѣ его** (Супр.) — нехай забере позикодавець все, що йому належить, і нехай украдуть чужинці добро того.

Протиставні відношення оформляли сполучники **а, нѣ**, зрідка **и, ти**: **единѣ бѣ дльжнѣ патѣж сѣтъ динарѣ, а друугѣ патѣж десѣтъ** (Зогр. єв.) — один був винен п'ятсот динарів, а другий — п'ятдесят; **не ножемъ, нѣ вѣроуж** (Супр.) — не ножем, а вірою; **слоужи ми, донѣдеже тѣмъ і пыж, і по томѣ тѣси и пѣши тѣ** (Зогр. єв.) — служи мені, доки я їм і п'ю, а потім будеш їсти і пити ти; **прѣжде вѣкни, ти тѣгда оучи** (Супр.) — спочатку навчися, а потім учи.

Сполучник **та** (і, далі, потім) самостійно у текстах пам'яток не вживався; як правило, він супроводжувався часткою **же**: **пог'наша вѣслѣдѣ вокводѣ ѣти кѣи и оубити, та же не постѣгѣше вѣзвратиша сѣ** (Супр.) — погналися за воеводою, щоб схопити його і вбити, однак, не догнавши його, повернулися.

Сполучник **то** (і, отже, таким чином) був еквівалентом сполучника **та** (**таже**), особливо якщо сполучався з часткою **же**: **вѣпрашати хотѣаше, тоже млѣчати кмоу ноужда вѣаше** (Супр.) — хотів спитати і змушений був мовчати.

Роль сполучників могли виконувати частки **же** (а, але, однак) та **ни** (ні): **ови оубо вѣжаахъ въ горы, ови же на селѣхъ сжште таахъ са** (Супр.) — одні тікали в гори, а інші, перебуваючи на полях, ховалися; **въ вѣск'рѣшеннѣ бо ни женатъ са ни посагаютъ** (Зогр. єв.) — на тім світі ні женяться, ні виходять заміж.

Складні сполучники утворювалися за допомогою зрощення простих сполучників, сполучників з частками або деяких часток, які виконували функцію сполучників.

1. Зрощення сполучників:

ацѣ — **а + цѣ**. Сполучник підрядних допустових речень: **і разбонника въ породѣ введе, а не требова молитвы ацѣ вѣсѣхъ** **ниже по адамѣ ставиль вѣ богъ отъ того вѣлаза** (Супр.) — і розбійника в рай увів і не потребував молитви, дарма що всіх, хто народився після Адама, Бог позбавив того входу;

али — **а + ли**. Сполучник з протиставним значенням: **інѣ спѣ, али себе не можетъ съпасти** (Зогр. єв.) — інших врятував, а себе не може врятувати;

ибо — **и + бо**. Значення — "бо": **въ істинѣ і тѣ отъ нихъ еси ибо і вѣсѣда твоѣ авѣ та творить** (Зогр. єв.) — воістину і ти з їх гурту, бо і розмова твоя тебе видає;

или — **и + ли**. Сполучник сурядності із значенням "чи", "або": **ч'то кстѣ слажде свѣтъ ли или тѣма** (Супр.) — що солодше: світло чи тьма. У порівняннях він виконує роль сполучника підрядності із значенням "ніж": **изволихъ паче примѣтати са въ домѣ бѣ мого или жити въ жилиштихъ грѣшникъ** (Супр.) — захотів я перейти краще в дім Бога мого, ніж жити в житлах грішників.

2. Зрощення сполучників з частками:

даже — **да + же**. Сполучник підрядних речень часу із значенням "доки", "поки": **повелѣ горьша вѣзложити на нь раны, да въ тѣхъ оумретъ даже не придетъ кононъ** (Супр.) — повелів завдати йому важких ран, щоб він від них помер до приходу Конона;

небонъ — **не + бо + нѣ**. Сполучник підрядності із значенням "бо": **да виждѣ своимъ очима повѣданокъ вами небонъ вѣрнѣиши еста очі послушъ** (Супр.) — щоб я побачив на власні очі те, про що ви розповіли, бо власні очі — найкращий свідок;

нежели — **не + же + ли; (неже — не + же)**. Сполучник підрядних порівняльних речень із значенням "ніж", "як": **радоушаше же са пол не хоужде нежели дѣ** (Супр.) — радів він, співаючи не гірше, ніж Давид;

таже — **та + же**. Єдальний сполучник із значенням "і", "і тоді", "відтак", "отже";

тоже — то + же = тоже: вьса юдеа испльни сѧ благодѣанни, тоже нѣина пытаѣтъ кѣто син кстѣ (Супр.) — вся Іудея сповнилася благодіяннями, отже тепер питають: хто він є.

До цієї групи також належать сполучники підрядності аште, кда. Аште утворився поєднанням сполучника а + суфікс *-tja і мав значення "якщо". Найчастіше він перебуває у позиції перед підрядним реченням: аште ми сѧ лоучитѣ оумрѣти сѣ товоѧ не отврѣгѧ сѧ тебе (Зогр. єв.) — якщо мені доведеться умерти з тобою, не відречуся я тебе. Інколи цей сполучник стоїть у середині підрядного речення: слѣпѣ же слѣпца аште водитѣ, ова вѣ ѣмѧ вѣпадета сѧ (Зогр. єв.) — якщо сліпий сліпого водить, то обидва в яму впадуть.

Походження сполучника кда нез'ясоване. Він перебуває, як правило, у позиції перед підрядним: онѣ же рече ни кда вѣстрѣгаѣште плѣвель вѣстрѣгнете коупѣно сѣ нимѣ і пшеницѧ (Зогр. єв.) — він же сказав: ні, а то, вириваючи бур'ян, вирвете разом з ним і пшеницю.

3. Зрошення часток:

неже — не + же. Сполучник підрядних порівняльних речень із значенням "ніж", "як": показа добраѧ мати ако оучениими благоѧ вѣрѣ вьскрѣмила и паче неже млѣкомѣ (Супр.) — довела добрая мати, що навчанням гарної віри вона вигодувала його краще, ніж молоком;

ниже — ни + же. Сполучник сурядності із значенням "і", "і не", "і навіть не": не прѣдолѣкта тѣмѣ ниже их' повѣдита (Супр.) — не переборете ви їх обидва і не переможете.

До повторюваних сполучників належать такі, що, не утворюючи морфологічних зрошень, виражають семантичну єдність перелічення чи розділовості сполучуваних елементів:

и — и: і сѣнидѧ дѣжди, і придѧ рѣкѣ, і вѣзвѣашѧ вѣтри, і нападѧ на храмѣнѧ тѣ, і не паде сѧ (Зогр. єв.) — і пішли дощі, і потекли ріки, і подули вітри, і напали на ту хатину, і вона не впала;

или — или: повелѣно ти естѣ или оувѣштати или мѣжити (Супр.) — наказано тобі або умовляти або мучити;

любо — любо: о вьсѣкомѣ во крѣстіанѣ казнѣ цѣсарьска лежитѣ любо оубогѣ кстѣ любо вогатѣ любо сановитѣ любо смрѣдѣ (Супр.) — на всякого християнина поширюється цісарська кара: чи він убогий, чи багатий, чи сановитий, чи простий селянин;

ни — ни: законѣ вѣ данѣ велѣи не прѣлюбодѣати ни оубѣн-ти ни оукрасти ни лѣжи послоухѣу вѣйти (Супр.) — було дано

закон, що велів ні прелюбствувати, ні вбивати, ні красти, ні кривосвідчити.

Для складених сполучників характерна така ж семантична єдність, як і для попередньої групи, хоча в реченні частини цих сполучників можуть розділятися іншими елементами. До складених належать такі сполучники:

аште ли оубо — "якщо ж", "отже": аште ли оубо покориши ми са бждеши чьстенъ въ полатѣ моєи (Супр.) — якщо ж покоришся мені, будеш бажаним у домі моєму;

аште — то — "якщо — то": аште придеши то не имаш мене видѣти (Супр.) — якщо прийдеш, то не побачиш мене;

аште ли да — то — "якщо ж — то": аште ли да котори сжпротиватъ са о томъ то прѣдають сждоу (Супр.) — якщо ж хто-небудь буде опиратися цьому, то віддавати їх до суду;

да аште — то — "якщо ж — то": да аште добро вждетъ то сладьцѣ пижутъ отъ него и възвеселятъ са (Супр.) — якщо ж добре буде (вино), то з задоволенням вип'ють його і звеселяться;

прѣжде даже — "поки", "доки", "перш ніж", "коли ще": прѣжде даже не бгытъ авраамъ, азъ есмь (Зогр. єв.) — коли ще не було Авраама, я вже був;

не тькъмо — нъ и — "не тільки — але й": не тькъмо разарѣше сжежтж нъ і бца своего глаѣше ба (Зогр. єв.) — не тільки заважає святкувати суботу, але й батьком своїм називає Бога.

Похідні сполучники. Крім власне сполучників роль їх у реченні могли виконувати і деякі інші частини мови. Найчастіше це були частки, окремі відносні прислівники та відмінкові форми відносних чи вказівних займенників. Серед прислівників у ролі сполучника виступав ако, який приєднував підрядні речення різних типів:

— підрядні додаткові: ѣко (ѣко) — "що": і възърѣвъша видѣша ѣко отъваленъ бѣ камень (Зогр. єв.) — і, глянувши, побачили, що камінь відвалений;

— підрядні часові: ѣко — "коли": і ѣко сѣде пристѣпиша къ немоу оученици его (Зогр. єв.) — і коли він сів, підійшли до нього учні його;

— підрядні наслідкові: ако — "так що": і бгытъ ѣко і мрътвъ ѣко мнози глаѣхъ ѣко оумрътъ (Зогр. єв.) — і став він наче мертвий, так що багато хто говорив, що він помер.

Серед займенників у ролі сполучників могли вживатися деякі відмінкові форми відносних та вказівних:

имъ же (орудний відм. одн. займ. и) — "а тому", "через те", "внаслідок того": ксть бо каганик отъ всеса доуша износимо и ксть покаганик прѣпростъ въ гражданахъ възискаки имже ови съпасаки сжтъ а друзѣи осждаки (Супр.) — бо

є каяття, що від усієї душі приноситься, і є каяття, яке люди просто відбувають, а тому перші спасаються, а другі осуджуються;

тѣмъ же, тѣмъ (орудний відм. одн. займ. тѣ), за значенням дорівнює **имъ же**: **пласа дѣшти іродіѣнина по срѣдѣ і оугоди іродоу тѣмъ же клатвоуж іздрече єи дати єго же аште вѣспроситѣ** (Зогр. єв.) — танцювала дочка Іродіяни посередині і догодила Іродові, а тому він поклявся дати їй те, чого вона попросить.

Сполучні слова. У старослов'янській мові серед похідних сполучників виділяється досить чисельна група сполучних слів. Ці сполучні слова за морфологічною приналежністю поділяються на дві групи:

1. Відносні прислівники, що утворені:

— від займенникового кореня *j-: **иде, идеже, амо, аможе, иждоу, иждоуже, кгда, кгдаже, іако, іакоже, кль, кли, клѣ, кльма, кльми, клико**; а також поєднання з префіксами: **дондеже, дондеже, отгыждоу, отгынждоу, вѣнегда, отънели, отънелиже** та ін.;

— від займенникового кореня *k-: **кѣде, камо, кждоу, кждѣ, кѣгда, когда, како, коль, коли, колѣ, кольма, кольми**.

2. Усі відмінкові форми відносних займенників, які утворені від займенникового кореня *j- (займенник **иже, аже, юже**).

Виступаючи членами підрядних частин складних речень, сполучні слова водночас виконують функцію приєднувальних елементів, за допомогою яких підрядні частини сполучаються з головною: **ідеже єсмъ азъ і вѣ вѣдете, і аможе азъ ідж вѣсте пѣть** (Зогр. єв.) — є я, і ви там будете, і куди я іду, ви знаєте дорогу (сполучне слово — обставина місця); **не вѣси отъ кждоу приходитѣ і камо ідетѣ** (Зогр. єв.) — не знаєш, звідки він приходить і куди іде (сполучне слово — обставина місця); **рьци намъ когда се вѣдетѣ** (Зогр. єв.) — скажи нам, коли це буде (сполучне слово — обставина часу); **прорьци кѣто тѣ оудари** (Зогр. єв.) — скажи, хто тебе вдарив (сполучне слово — підмет); **помѣни каѣ моѣ нѣпостась** (Супр.) — згадай, яка моя іпостась (сполучне слово — присудок); **не вѣмъ чѣто глѣть** (Зогр. єв.) — я не знаю, що він говорить (сполучне слово — додаток); **и азъ вамъ рекъ, коємъ властниж си твориж** (Зогр. єв.) — і я вам скажу, якою владою це творю (сполучне слово — означення).

ЧАСТКА

Частка — це службова частина мови, яка надає слову або реченню додаткового відтінку чи служить засобом творення форм слів та похідних слів. За роллю у слові та

реченні частки поділяються на *фразові* (заперечні та модальні), *словотворчі* та *формотворчі*.

Фразові частки: *єи, не, ни, гароу, да, кша, кша да, ли, кда, же, во, оубо, ксе, се.*

єи = так. Має стверджувальне значення: *онъ же рече. кръстианъни ли кси. она же глагола. єи кръстианъни ксмъ* (Супр.) — він запитав, чи вона християнка, вона відповіла: так, християнка.

не = ні. Має значення заперечення: *не тѣмъ мѣ мѣчиши* (Супр.) — не ти мене мучиш.

ни = ні, і не. Має значення заперечення, часто виступає в реченнях, що мають заперечення *не: ꙗко не сѣѣтъ, ни жьнѣтъ, ни сѣѣраѣтъ въ житѣниѣ* (Зогр. єв.) — що не сіють, і не жнуть, і не збирають в житницю. Проте ця частка може вживатися і в реченнях без *не: въ вѣск'рѣшениі во ни женѣтъ сѣ ни посагаѣтъ* (Зогр. єв.) — бо на тім світі і не женяться, і не виходять заміж.

гароу, гароу да = бодай. Має бажально-вольове значення: *гароу тоу грѣховънѣи зѣловѣ прѣсталъ коньць* (Супр.) — бодай тій гріховній злобі настав кінець.

кша, кша да = о якби. Має бажально-вольове значення: *кша и не сѣбрали сѣбора* (Супр.) — о якби не зібрали зібрання.

ли = чи. Питальна частка: *дѣѣши ли не вѣдѣѣше, кде погребенъ кстѣ* (Супр.) — чи ти думаєш, що він не знав, де похований?

кда = хіба, невже. Питальна частка при очікуваному запереченні: *кда і въ оученици єго хоштете вѣти* (Зогр. єв.) — хіба і ви хочете стати його учнями?

же = же, ж. Підкреслює, підсилює слова, після яких виступає. Ця частка ніколи не стоїть на початку фрази і завжди вживається як енклітик після слова, яке виділяється логічним наголосом: *онъ же рече имъ* (Зогр. єв.) — він же говорив їм. З подібним до підсилювальної частки **же** значенням у старослов'янських текстах вживаються частки **во** = ж, навіть; **оубо** = ж, саме, якраз: *къто во кстѣ вѣрѣни рабъ* (Остр. єв.) — хто ж вірний раб? не подовите сѣ оубо имъ (Остр. єв.) — не уподобляйтеся ж їм.

ксе, се = ось. Має вказівне значення: *се їзиде сѣѣи да сѣѣтъ* (Зогр. єв.) — ось іде сіяч сіяти.

Роль *словотворчих часток* найчастіше виконували такі:

— **же** (яка має варіанти -жеде, -ждо); -во, -ли, -не, -ни, -нѣ. Підсилювальна частка **же** та її варіанти використовуються для творення займенників та прислівників: *никътоже, ничътоже, никъдеже*. Приєднуючись до відмінкових форм займенників *и, а, к*, переводить їх у розряд віднос-

них займенників: **иже, аже, кже** (який, яка, яке), **кгоже, кмаже** (якого, якої).

Частка **-бо** виконує роль словотворчої морфемі частки **оубо** та сполучника **ибо**.

Частка **-ли** є словотворчою морфемою сполучників та сполучних слів: **али, или, нежелли**.

Частка **не-** найчастіше виконує роль префікса при іменних частинах мови: **неджгъ, непрназнь, невѣрьство, недвижимъ, незълובивъ, непразднь**; рідше при дієсловах: **негодвати, ненавидѣти, нерадити**.

Частка **ни-** творить заперечні займенники з питальних: **никъто, ничъто, никъин**. Якщо ці займенники виступають у реченнях не самі, а з прийменниками, то останні займають позицію після частки: **ни о комъ**.

Частка **нѣ-** вживається для творення неозначених займенників: **нѣкъто, нѣчьто, нѣкъин**.

Формотворчими були частки **сѧ, да**.

Частка **сѧ** — це зворотна частка займенникового походження, яка використовувалася для утворення зворотних дієслів: **смѣятисѧ, боѧтисѧ, каѧтисѧ**.

Частка **да** мала побажальне або спонукальне значення і вживалася для творення аналітичних форм наказового способу: **да бждетъ волѣ твоѣ** (Зогр. єв.) — хай буде воля твоя.

ВИГУК

Вигук — це частина мови, за допомогою якої людина виражає емоції, почуття та волевиявлення. Особливістю вживання вигуків є те, що найчастіше вони використовуються у розмовному стилі, безпосередньому спілкуванні. Мова старослов'янських пам'яток не дає можливості представити у достатньому обсязі вигуки, що їх вживали в живій мові тогочасних слов'ян. Найчастіше у пам'ятках зустрічаємо такі:

о, ѡ = о! Цей вигук міг уживатися:

— з кличним відмінком: **скажи ми ѡ чловѣчѣ** (Супр.) — скажи мені, о чоловіче!

— з називним відмінком: **о велика таина** (Супр.) — о велика таємниця!

— з родовим відмінком: **ѡ гноуѣснааго того гласа, како искочи изъ оустъ** (Супр.) — о поганий той голос, який вилетів з уст!

— з давальним відмінком: **ѡ сквернавѣиима ногама, како не оутръпоста ти** (Супр.) — о негідні ноги, як вони не затерпи тобі!

Інколи у тексті вигук **о, ш** вживався в супровіді слова **веле**: **ш веле дѣло чоудно** (Супр.); **ш веле оумъ безъ оума** (Супр.).

шле = **о!** Цей вигук зустрічаємо в неєвангельських текстах: **шле безоумик** (Супр.) — о безумство!; **шле мѣжа смърти** (Супр.) — о мука смерті!

оувъ = **о горе!** **о лихо!** лат. **vae** : **оувъ мьнѣ побѣжденъ бѣхъ мѣжи сими** (Супр.) — о горе мені! Перемогли мене мужі ці.

оу, ю = **о! ой!** Найчастіше ці вигуки вживалися у супроводі слова **горе**: **оу горе мьнѣ окаанѣи** (Супр.) — о горе мені окаянній; **ю горе мьнѣ окааноуоумоу** (Супр.) — о горе мені окаянному.

воле = **ну, ну ж;** лат. **age**: **воле же чѣто сътворилъ тѣгда владѣка тѣ** (Супр.) — ну, що ж тоді зробив владика той.

се = **ось, на, глянь, бач;** лат. **en, esse**: **се поставьмѣ тѣ... ископати многобожество** (Супр.) — ось доручаю тобі викоринити багатобожжя.

сѣ = **ну, ось:** **сѣ оубо и мѣ възлюбькии...слѣшимъ чѣто глаголетъ намъ...**(Супр.) — ну, ось і ми, возлюблені, чуємо, що говорить нам...

ксе, есе = **се: есе того дѣльма ребро мое се тако оставихъ** (Супр.) — на (глянь), для цього і ребро моє оце я залишив отак.

Крім названих одиниць роль вигуків виконували деякі словосполучення: **тако ми богъ, тако ми бози** (Супр.); **тако ми Ісоуса** (Супр.), **тако ми Христосъ** (Супр.), **тако ми вѣнць** (Супр.), **тако ми спасеник** (Супр.).

Синтаксична система старослов'янської мови досліджена і описана значно менше, ніж фонетична і морфологічна. З найголовніших слід відзначити праці Й. Добровського, Ф. Міклошича, В. Ягича, В. Вондрака, Я. Лося; серед останніх робіт варто виділити дослідження Б. Скупського, Б. Комрі, Дж. Пресса, Дж. Харві, Ц. Бартулі.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, які є точними копіями з рукописів IX ст., дають можливість зробити певні висновки про будову речень, зв'язок слів, особливості вживання відмінків, вираження головних і другорядних членів речення.

Синтаксис старослов'янської мови значною мірою зберігає особливості праслов'янської синтаксичної системи, що сформувалася на ґрунті праїндоевропейської, зазнаючи, звичайно, певних трансформацій протягом усього періоду розвитку. Особливості синтаксису старослов'янської мови знайшли своє систематичне продовження в сучасних слов'янських мовах, зокрема в українській.

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

У старослов'янській мові був поширений вільний порядок слів у реченні, причому він не мав граматичного значення, а використовувався як засіб смислового та емоційного виділення. Найхарактернішим для синтаксичних структур був порядок з препозитивним підметом по відношенню до присудка. Напр.: ѣкъ етеръ імѣ дѣва сѣна (Зогр. єв.); онѣ же отъвѣштавъ рече імѣ (Зогр. єв.). Якщо ж треба було акцентувати увагу саме на дії, то присудок стояв у препозиції до підмета. Напр.: ї вѣлѣзъ въ коравь іс. прѣѣде ї приде въ свои градъ (Зогр. єв.) — і піднявся на корабель Ісус, переплив і прийшов у своє місто; и сѣниде дѣждѣ и

прѣдѣ рѣкы и вѣзвѣаша вѣтри (Сав. кн.) — і пішов дощ, і розлилися ріки, і погули вітри.

Слова, які несли основну інформацію, в реченні виділялися логічним наголосом. Це були самостійні частини мови, як правило, багатоскладні слова, хоча виконували цю функцію також і односкладні займенники **тѣ, мѣ, онѣ, азѣ**; прислівники **ни, тоу**. Односкладні слова, найчастіше службові, які не мали логічного наголосу, в реченні приєднувались до наголошених, поділяючись на **проклітики й енклітики**. **Проклітики** — це ненаголошені слова, які приєднуються до наступного наголошеного слова; **енклітики** — до попереднього слова. Проклітиками виступають заперечна частка **нѣ**, прийменники **отѣ, надѣ, подѣ, прѣдѣ**, хоча прийменники могли бути також наголошеними, якщо зразу після них стояв енклітик: **вѣ нѣ, прѣдѣ мѣ**.

Прийменники-проклітики у вимові були тісно пов'язані з наступною іменною частиною, позиції редукованих при цьому визначалися так само, як і в середині багатоскладного слова: **вѣ часть, отѣ дѣни**.

Енклітики старослов'янської мови представлено сполучниками **во, же**, питальною часткою **ли**, формами давального відмінка особових займенників **ми, ти, си**; формами знахідного відмінка займенників 3 особи **и, ѣ, ѣ—я**: **вѣспатѣ вѣкѣ же сѣ** (Супр.); **нѣ зѣриши во на лице чѣом** (Мар. єв.).

ТИПИ РЕЧЕНЬ ЗА МЕТОЮ ВИСЛОВЛЕННЯ

За відповідністю змісту речення до дійсності всі синтаксичні структури поділяються на стверджувальні і заперечні. **Стверджувальні** — це речення, в яких підтверджується зв'язок між предметами та ознаками їх у реальній дійсності; **заперечні** — речення, в яких цей зв'язок заперечується. Показником заперечення є наявність заперечної частки **нѣ** у реченні. Частка **нѣ** — проклітик, і залежно від того, перед яким членом речення вона посідає позицію, речення поділяються на загальнозаперечні і частковозаперечні. Якщо частка стоїть безпосередньо перед присудком чи дієслівною групою головного члена речення, то заперечується основний зміст і речення називається загальнозаперечним: **онѣ же нѣ хотѣше** (Сав. кн.); **ї того нѣ можааше зѣрѣти** (Зб. Кл.). Якщо ж частка стоїть перед іменем, іменною групою чи прислівником і заперечується суб'єкт, обставина чи означення, то таке

речення є частковозаперечним: не по многоу же пристыжыше стояшїтеі (Зогр. єв.); юже не много глїж съ вами (Зогр. єв.); гїи не доброе ли сѣмъ сѣѣлъ єси (Лист. Унд.). У випадку сполучення заперечної частки з особовими формами теперішнього часу допоміжного дієслова **бѣти** спостерігалося злиття цих елементів у одне слово: не + есмъ > нѣсмъ; не + естъ > нѣстъ: **нѣсмъ** достоннѣ нарешти сѧ сынѣ твои (Остр. єв.). Якщо частка та допоміжне дієслово розділяються іншими словами, то злиття не відбувається: не достонно естъ (Мар. єв.); не бо кси призванѣ (Супр.); не бо ми кстѣ оуповати (Супр.).

Для підсилення заперечення використовується частка **ни**, яка є заперечною формою сполучника **и**. З дієсловом ця частка поєднувалася у тому випадку, якщо заперечення повторювалося при однорідних дієслівних утвореннях, і ставилася, починаючи з другого елемента: не сѣжѣтъ **ни** жнѣжѣтъ (Мар. єв.); не оукори ти таковыѣ бжїа благодѣти ни погубѣти толь великыѣ части (Зогр. єв.). Частка **ни** сполучалася також з іменами, а заперечення при цьому могло бути як одиничним, так і повторюваним: ни **Соломонѣ** во вьсен славѣ своен овлѣче сѧ (Мар. єв.); ни вѣ Издранли толикы вѣрѣ не обрѣтъ (Зогр. єв.).

За метою висловлення речення поділяються на *розповідні, окличні, спонукальні та питальні*.

Найпоширенішими є *розповідні* речення, які інформують про факт дійсності і не несуть при цьому емоційного навантаження: Члвкъ єдинѣ сѣтвори вечерѣ великѣ (Мар. єв.); приде исоусть і оученици єго (Зогр. єв.); і вьлѣзѣ вѣ корабѣ іс прѣѣде і приде вѣ свои градѣ (Зогр. єв.).

Окличні речення є не лише носієм інформації, а й засобом вираження різноманітних емоцій, почуттів мовця. Такі речення у старослов'янських текстах, як правило, не мали спеціальних засобів виділення, проте віднесеність їх до ораторського мовлення дає змогу визначати специфічні прийоми, які використовувалися при публічному читанні для вираження окличності. Найчастіше для цього використовуються так звані риторичні звертання: лицемѣре. ізьми прѣвѣ брѣвно изъ очесе твоего (Мар. єв.). Показником окличності речень є наявність вигуків та окличних часток **ш**, **оу**, **оува**, **горе**: оу горе мынѣ окаянѣи (Супр.); ш роде не вѣрьны и развращены (Мар. єв.); горе вамѣ кънигъчїи и фарїсѣи (Мар. єв.).

Спонукальні речення виражають волевиявлення мовця, яке потребує виконання. Такі конструкції можуть виражати наказ, прохання, пораду, протест, бажання, згоду та ін. Характерним показником цього типу речень є вира-

ження присудка формами наказового способу дієслова: **придѣте оубо, братре, видимъ волѣзни гробънѣмъ** (Зб. Кл.). У давніх старослов'янських пам'ятках зустрічаються спонукальні речення з синтетичними формами наказового способу 3 ос. усіх чисел: **По вѣрѣ ваю вѣди вама** (Мар. єв.). Спонукальність у старослов'янській мові могла підсилюватися використанням спонукальної частки **да**, яка за походженням була тотожною з сурядним сполучником **да**. Такі речення виражали категоричне спонукування: **Да николиже плода отъ тебе не вѣдетъ въ вѣкъ** (Мар. єв.) — Хай же ніколи в тебе не буде плоду! Зрідка спонукальність могла виражатися інфінітивними формами в реченнях зі значенням можливості, необхідності тощо: **семоу кстѣ быти** (Супр.). Спонукальні заперечні речення зі значенням заборони найчастіше утворювалися поєднанням заперечної особової форми допоміжного дієслова **могти** та інфінітива основного дієслова: **не мози оубо никтоже съ льстыж прити** (Супр.).

Питальні речення містять у собі питання і мають установку на отримання відповіді. Питальні речення в старослов'янській мові могли будуватися за допомогою таких елементів:

— речення з питальними словами. Роль питальних слів виконували відмінкові форми займенників **кѣто, чѣто, кѣи, каа, кок, какъ** (-а, -о), **коликъ** (-а, -о) та ін. і прислівники **кѣде, како, камо** та ін.: **кѣто прикоснѣ сѧ ризѣ моіхъ** (Зогр. єв.); **колико имати хлѣбъ** (Мар. єв.); **како ты отъ мене пити просиши** (Остр. єв.);

— речення з питальною часткою **ли**, яка була набагато частіше вживаною, ніж у сучасних мовах: **достонтъ ли въ соботѣ добро творити** (Мар. єв.); **ты ли еси црь юдѣискъ** (Зогр., єв.). Для речень, які передбачають негативну відповідь, вживається питальний вираз **(не) уже ли**: **не уже ли и свою матеръ ѹкори съ мною** (Син. пс.). Близьким до цього виразу було сполучення **не оу ли**, яке вживалося у значенні "як (же) не": **не оу ли разоумѣете** (Зогр. єв.);

— речення з питальною часткою **еда**. Ця частка вживалася у реченнях, які передбачають негативну відповідь: **еда можетъ слѣпѣць слѣпѣца водити** (Зогр. єв.); **котораго же отъ васъ ѡѣ въпроситъ сѧнъ свои хлѣба. еда камень подастъ кмоу** (Зогр. єв.).

ДВОСКЛАДНІ ТА ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

За наявністю головних членів речення поділяються на двоскладні та односкладні. Найтиповішими для старослов'янських текстів були двоскладні речення з підметом і присудком: **рабѣ же рѣша** ємоу (Зогр. єв.); **виноградъ члѣъ насади** (Мар. єв.).

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Підмет

За будовою підмет старослов'янської мови міг бути простим і складеним.

Простий підмет виражався формою називного відмінка однини, множини чи двоїни іменника чи субстантивованого прикметника, дієприкметника, числівника, а також інфінітивом: ї възиде **іс** въ ероусалимъ (Мар. єв.); не оудовъ възнидетъ **богатъ** въ цѣсарьствіе небесьское (Зогр. єв.); імѣанъ оуши слышати да слышитъ (Зогр. єв.); седмъ бо имѣша ѡ женѡ (Зогр. єв.); не токмо разбивати скарадо естъ и страшно... но и лихонмствовати (Номок.).

Для синтаксичної системи старослов'янської мови, на відміну від української, характерним було те, що особові займенники майже ніколи не вживалися в реченні, а вказівка на особу та число здійснювалася за допомогою особових закінчень дієслів-присудків: по чѣто притѣчани **глѣши** имъ (Зогр. єв.); слоухъмъ оуслышите и не имате разоумѣти (Зогр. єв.). Зрідка особові займенники були представлені у структурах: въ же оуслышите притѣчѡ сѣвъшаего (Зогр. єв.); ты оузриши (Зогр. єв.). Досить часто роль підмета виконували вказівні, питальні, заперечні та інші займенники: онъ же отъвѣштавъ рече имъ (Зогр. єв.); они же тажа теле къ себѣ рѣша (Мар. єв.); и никѣто же не даѣше кмоу (Остр. єв.); оѡа оубо падоша на каменнихъ (Зогр. єв.); инъ кстъ сѣан и инъ кстъ жьнѡи (Остр. єв.).

Складений підмет мав два різновиди: складений соціативний і складений числовий. *Складений соціативний* виражався поєднанням іменника чи займенника у формі називного відмінка з іменником чи займенником в орудному з прийменником съ: мы съ вами праздноуѡмъ (Супр.). Складений числовий виражався поєднанням числівника з іменником чи займенником у формі називного чи родового відмінка множини: бѣ же тоу **единъ** члѡкъ (Мар. єв.); бѣ же **седмъ** братимъ (Мар. єв.); ѣдышихъ же бѣаше мѡжъ **пѣтъ** тысащъ (Зогр. єв.); постѣла **дѣѡа** отъ оученикъ (Мар. єв.).

Присудок

Присудок за будовою також поділявся на простий і складений. *Простий* присудок міг бути виражений всіма синтетичними і аналітичними формами дієслова дійсного, умовного і наказового способів:

— теперішній час: како ты отъ мене пити **просиши** (Остр. єв.); отрокъ мон **лежить** въ домоу моємъ (Асс. єв.);

— майбутній час: что хоштеши ми дати и азъ вамъ прѣдамъ и (Мар. ев.); слоухомъ оуслышите ꙗко не имате разоумѣти (Зогр. ев.);

— минулий час: и тогда же придоша оученици его (Остр. ев.); остави же водоносъ свои жена и иде въ градъ (Остр. ев.); петръ же вѣнѣ сѣдѣаше на дворѣ (Зогр. ев.); далъ еси веселье въ срѣци моемъ (Син. пс.);

— умовний спосіб: далъ ти бы водѣ живѣ (Остр. ев.);

— наказовий спосіб: даждь ми пити (Остр. ев.).

Складений присудок у старослов'янській мові був представлений переважно іменним різновидом. Історія його пов'язана з балтсько-слов'янським періодом, коли інфінітивні форми почали поєднуватися з особовими формами дієслів-присудків, як правило, дієсловами модальної семантики типу *hotjo, *mogŋ, *bŋdŋ. Інфінітив у таких сполученнях позначав дію того ж суб'єкта, що й особове дієслово, утворюючи таким чином єдиний член речення: како можетъ члвкъ родитисѧ старъ съ (Остр. ев.). Поступово ці конструкції почали набувати значення майбутнього часу, і рідко вживалися у старослов'янських пам'ятках, хоча в сучасних слов'янських мовах їх представлено досить широко.

Значно більше у старослов'янських текстах зустрічаються конструкції з іменним складеним присудком, який утворювався поєднанням дієслова-зв'язки з іменною, рідше прислівниковою частиною: азъ ксмъ свѣтъ въсе-моу мироу (Остр. ев.). Іменна частина звичайно мала форму називного відмінка іменника, займенника, прикметника, числівника, дієприкметника: поусто естъ мѣсто (Зогр. ев.); печальна доуша моя кътъ (Сав. кн.); да видаштен слѣпи вѣдѣтъ (Остр. ев.); мож вращьно кътъ (Остр. ев.); что съмѣшени есте (Остр. ев.); четыре десѧте ихъ кътъ (Супр.). Роль зв'язки найчастіше виконувало допоміжне дієслово быти, яке, на відміну від сучасної української мови, в теперішньому часі не випускається: ты ли еси црь юдѣискъ (Зогр. ев.); вы есте соль зѣми (Зогр. ев.). Пропуск зв'язки — явище нехарактерне для старослов'янських текстів, і зафіксовано лише в іменних реченнях: ахъ во вѣдрѣ а плѣтъ немощьна (Зогр. ев.); имѧ емоу іоанъ (Зогр. ев.).

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

О з н а ч е н н я

Серед означень розрізнялися узгоджені та неузгоджені. *Узгоджене* означення виражалося найчастіше прикметником, рідше займенником, числівником, дієприкметником: *приде въ градъ самаренскъ* (Остр. єв.); *сѣвѣдѣтельство всѣмъ азъкомъ* (Зогр. єв.); *далъ ти бы вода жива* (Остр. єв.). Серед прикметників функцію означення могли виконувати як короткі, так і повні: *на травѣ зеленѣ* (Зогр. єв.); *такъ вждетъ и родоу семоу ажкавьномуу* (Зогр. єв.).

Одним із різновидів узгодженого означення, що досить часто зустрічається у старослов'янських пам'ятках, є прикладка, виражена узгодженим іменником: *близъ вси уже дастъ иakovъ носифоу сыноу своего* (Остр. єв.); *видѣ симо-на і андрѣа брата того симона* (Зогр. єв.).

Роль *неузгодженого* означення виконував іменник або займенник у непрямому відмінку: *слышатъ прѣмъдрости соломона* (Зогр. єв.); *стадо свинні много пасомо* (Зогр. єв.); *тоу вждетъ плачь и скръжьтъ зжбомъ* (Сав. кн.).

Д о д а т о к

Додаток у старослов'янській мові подібно до форм сучасної української мови виражався іменником або субстантивованим словом у непрямому відмінку. Додатки поділялися на прямі та непрямі.

П р я м и й додаток — це додаток у формі знахідного відмінка без прийменника: *виноградъ члкъ насади* (Мар. єв.); *ис видѣ народъ много* (Зогр. єв.); *вино ново въ мѣхы новы въливаютъ* (Мар. єв.). Прямий додаток міг бути також виражений формою родового відмінка, якщо він належав до присудка, який мав значення заперечення чи означав частину від цілого: *не въливаютъ вина нова въ мѣхы ветѣхы* (Мар. єв.); *не достоинтъ тебѣ имѣти жены филипа брата своего* (Мар. єв.); *и приде ишта плода на нем* (Зогр. єв.); *приде жена отъ самарина почрѣтъ воды* (Остр. єв.).

Н е п р я м и й додаток — це додаток, виражений у формі знахідного відмінка з прийменником або у формах інших непрямих відмінків без прийменників і з прийменниками: *і посылъ къ тажателемъ рабъ* (Мар. єв.); *і посылаша къ нemoу единны отъ фарисен* (Мар. єв.); *рече имъ пилатъ* (Зогр. єв.).

О б с т а в и н и

Обставини у старослов'янській мові найчастіше були виражені прислівниками, рідше іменними частинами мови у непрямих відмінках, інфінітивом, супіном.

1. Обставини способу дії — прислівниками, формами орудного відмінка та прийменниковими формами інших непрямих відмінків імен: изиди ~~ядро~~ на распятиѣ и стѣгнѣ града (Мар. єв.); любиши ~~всѣмъ сръдцемъ и всѣмъ разоумомъ~~ (Мар. єв.).

2. Обставини місця — прислівниками місця та формами непрямих відмінків імен: петръ же ~~внѣ сѣдѣаше на дворѣ~~ (Зогр. єв.); ходанъ вѣ тьмѣ не вѣсть ~~камо~~ идеть (Остр. єв.); тоу вждеть плачь и скръжьтъ зжвомъ (Сав. кн.); приде ѿсѣ ѿученици его вѣ ~~иуденскѣхъ земляхъ~~ і тоу живѣаше (Зогр. єв.).

3. Обставини часу — прислівниками часу, формами непрямих відмінків імен, давальним самостійним зворотом: и мьне ~~николи~~ же не далъ кси козылате (Остр. єв.); и идеть къ немоу полоуношти (Мар. єв.); трѣми дньми созда-ти ѿ (Мар. єв.); і посъла къ тажателемъ рабѣ ~~вѣ вѣрѣмъ~~ (Мар. єв.); ютроу же ~~бывъшю~~, сьвѣтъ сѣтвориша вси архи-ерен (Зогр. єв.); дньи оуже ~~пришѣдъшоу~~ повелѣ всѣхъ вести а (Супр.).

4. Обставини причини — формами непрямих відмінків іменників та давальним самостійним зворотом: азъ же сѣде ~~гладомъ~~ гыенѣ (Зогр. єв.); радоукиши сѣ ~~смерти~~ дру-жънии (Супр.); іванъ не хотѣаше ити тамо ~~отцоу нашемоу~~ не сѣштоу тоу савѣ (Супр.).

5. Обставини мети — найчастіше інфінітивом, супіном: придѣ жена отъ самаринѣхъ ~~почрѣтъ~~ воды (Зогр. єв.); по-съла рабѣхъ своимъ къ дѣлателемъ ~~приняти~~ плоды его (Мар. єв.).

ОДНОСКЛАДНІ РЕЧЕННЯ

У старослов'янських пам'ятках досить часто вживали односкладні речення, серед яких розрізняються *означено-особові*, *неозначено-особові*, *узагальнено-особові*, *безособові* та *номінативні* речення.

Означено-особові — це речення, головний член яких виражено дієслівною формою 1 ос. одн.: село ~~коу-пиуъ~~ и ~~имамъ~~ нѣждѣ ~~изити~~ и ~~видѣти~~ є (Мар. єв.).

Неозначено-особовими називаються речення, головний член яких є дієслівною формою 3 ос. мн.: аще ~~режѣтъ~~ вамъ: сѣвъ поустыни, не идете (Сав. кн.).

Узагальнено-особові — це речення з головним членом, вираженим дієслівною формою 2 ос. одн.: єгда ~~молиши~~ сѣ не вжди ако и ~~лицемъ~~ри (Сав. кн.).

Безособовими називаються речення, які означають дію, що відбувається незалежно від діяча. За спосо-

бом вираження головного члена вони поділяються на кілька різновидів:

— речення, головний член яких виражений зворотним дієсловом у формі 3 ос. одн. чи пасивним дієприкметником з дієслівною зв'язкою: *възвеселити же сѧ и въздродовати подобаше* (Остр. єв.); *аште ми сѧ ключитъ і съ тобою оумръѣти* (Зогр. єв.); *ізволи сѧ ...мънѣ* (Асс. єв.);

— речення, головним членом якого є предикативний прислівник із зв'язкою: *немошътно кмоу естъ* (Супр.). Часто такий спосіб вираження головного члена ускладнювався інфінітивом: *такѡ во подобьно намъ естъ съконъчати* (Зогр. єв.). До безособових прислівникових були близькими речення з головним членом у формі абстрактного іменника типу *час, горе, сором, гріх* тощо: *горе же непразднѣнимъ и доущинимъ въ тѣ дѣни* (Остр. єв.); *слава въ вѣшнихъ боу* (Остр. єв.);

— речення із значенням заперечення існування, у яких суб'єкт буття було виражено у формі родового відмінка: *и беж него ниче же не бысть* (Асс. єв.); *свѣта да не сипакъ* (Супр.).

Номіна тивнуми називаються речення, у яких назву особи чи предмета у називному відмінку вжито для констатації існування чи наявності їх у даний момент: *се црь вашъ* (Остр. єв.); *жено се снъ твои* (Зогр. єв.).

Крім перерахованих різновидів односкладних речень у старослов'янських пам'ятках дуже рідко зустрічаємо так звані *еквіваленти речень*. Це конструкції, утворені з вигуків або часток, які передають емоції чи модальні аспекти думки, не матеріалізуючи основний зміст речення: *Рече: еи* (Остр. єв.); *прѣркъ ли кси тѣ? и отъвѣшта: ни* (Остр. єв.).

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ

У старослов'янських пам'ятках зафіксовано приклади простих ускладнених речень, частина яких була успадкована з індоєвропейської мови, частина розвинулася на власне слов'янському мовному ґрунті. Розвиток ускладненого речення пов'язаний із потребою вираження складних думок засобами простого речення.

Просте речення могло ускладнюватися однорідними членами, вставними одиницями, звертаннями, відокремленими членами.

Однорідні члени речення

Однорідні члени речення у старослов'янській мові, подібно до сучасної української мови, перебувають в однаковому відношенні до спільного для них члена, викону-

ють однакову синтаксичну функцію і поєднуються між собою сурядним зв'язком. Цей зв'язок оформляється найчастіше за допомогою сурядних сполучників та інтонації і дуже рідко без сполучників, а лише інтонаційно. Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення:

— підмети: на мостѣовѣ сѣдалище сѣдѣхъ кѣнижъници и фарисеи (Мар. єв.);

— присудки: въ оно призвѣа ѿс оученикы своѣа и рече имѣ (Сав. кн.);

— додатки: господьнѣхъ заповѣдѣхъ съконъчаваѣхъ глаголюшѣхъ. люба и отьца и матере. или братиѣхъ. или женѣхъ. или члѣда (Супр.);

— означення: пѣть притворѣхъ имѣхъ въ тѣхъ лежааше множество волаштинѣхъ. слѣпѣхъ. хромѣхъ. чахъцихъ движеніи (Мар. єв.);

— обставини: на распѣтиѣхъ и стѣгнѣхъ града (Мар. єв.).

Вставні одиниці

Прості речення в старослов'янській мові могли ускладнюватися вставними словами і словосполученнями, граматично не пов'язаними з членами речення, які надавали структурі різноманітних смислових відтінків, уточнень, додаткових повідомлень тощо. Слід відзначити, що такі ускладнені конструкції зустрічалися досить рідко в старослов'янських текстах. Напр.: бѣ же члѣкъ отъ фарисѣи. ни кодимѣхъ има ємоу. кѣназь нюденскѣ (Мар. єв.); і оустрьми са по вѣроу въ море. бѣ же ихъ ѣко дѣвѣхъ тысащити. і оугтапахъ (Зогр. єв.).

Звертання

Звертання називали особу чи предмет, до яких зверне на мова, і виражалися здебільшого кличною формою: ісе сїе бѣи. пришелъ ли єси сѣмо. прѣжде вѣремене мжитѣ насѣ (Зогр. єв.); о҃че. даждѣ ми достоинѣхъ частѣ имѣнниа (Остр. єв.). Інколи звертання могло виражатися формою називного відмінка: о вельѣ тайна (Супр.).

Відокремлені члени речення

Відокремленими, тобто виділеними зі смислового та інтонаційного погляду для підсилення їх ролі в реченні, могли бути другорядні члени речення:

— означення, прикладки: близъ вѣси ѡже дастѣ ѿковъ носифоу сѣноу свокмоу (Остр. єв.); въ оно вѣмѣ. приде ниѣ въ градѣ самаренскѣ. нарицаемѣхъ соухарѣ (Остр. єв.);

— обставини, виражені дієприкметниковими зворотами: азъ во чоуѣхъ силѣ ишѣдъшъ изъ мене (Остр. єв.); обрѣте отроковицѣ лежашѣ на одрѣ (Зогр. єв.).

Особливістю старослов'янських текстів було вживання дієприкметникових зворотів з давальним самостійним. Такий зворот був смисловою єдністю і входив до складу простого речення як граматично незалежний відокремлений зворот, поєднаний з реченням сурядним зв'язком. Структурно він складався з двох частин: дієприкметника та узгодженого з ним іменника чи займенника у формі давального відмінка: еще ємоу глаголюшѣ приде єдинъ отъ архисинагога (Мар. єв.). Давальний самостійний найчастіше мав значення підрядного обставинного речення, тому просте речення з давальним самостійним перекладається українською мовою як складнопідрядне: і сѣшѣ петрови низоу на дворѣ, приде єдинъ отъ рабѣнь (Мар. єв.) — в той час, коли Петро був внизу, прийшла одна з рабинь. Серед обставинних характеристик, які передавав давальний самостійний, переважали часові: дни оуже пришедъшоу повелѣ въса вести а (Супр.); рідше зустрічаються причинові: не можааше оуже напреждѣ поспѣшити, ази лютевши ємоу прибѣвѣши и тажѣши (Супр.); умовні: отвращѣшоу же тебѣ лице възмѣтѣтъ са (Син. пс.); допустові: много ж ємоу глаголюшѣ къ нимъ и оучашѣ никакоже покорѣахъ са (Супр.); способу дії: како сѣлѣзе не чоувѣшоу ни єдиномоу (Супр.). Крім обставинного значення зрідка давальний самостійний міг виражати супровідну дію до основної: въ полоуношти пришедъшоу князоу изведенъ бысть (Супр.).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Серед складних речень у старослов'янській мові розрізняють *складнопідрядні* і *складносурядні*.

Складносурядні речення

Прості речення, які входять до складу сурядних конструкцій, поєднуються за допомогою інтонації та сполучників сурядності, основними з яких були:

— єднальні *и, ти*: члѣкъ етеръ имѣ дѣва снѣгы и рече менѣши сѣнъ оѣцю (Асс. єв.);

— протиставні *а, да*, вжиті в єднальному значенні: бѣ во корабль по срѣдѣ морѣ, а сѣ єдинъ на земли (Зогр. єв.);

— приєднувальні *таже* (і тоді, і потім), *тоже*: въпрашати хотѣаше тоже млѣчати ємоу ноужда бѣаше (Супр.);

— протиставні *а, нѣ*, *не тѣкъмо...* *нѣ и, не тѣчиѣ...* *нѣ и*, *оваче*: неволѣ во єсть прити сканѣдаломъ, оваче горе чловѣкоу

тому (Мар. єв.); не сади на прѣднімъ мѣстѣ ...нѣ егда зѣванъ бѣдѣши. шѣдъ сади на послѣднімъ мѣстѣ (Зогр. єв.);

— протиставна частка же: ї ови скотънѣж жрѣтѣж ови же бѣію тѣлоу жрѣтѣж приношахъ (Зб. Кл.);

— розділові ли, или, либо, либо: не пѣтѣ са дшѣж своєж. что пасте ли что пиете. ни тѣломъ вашимъ въ что облѣчете са (Сав. кн.).

Складнопідрядні речення

Найуживанішим засобом зв'язку між частинами складнопідрядного речення були сполучники підрядності та сполучні слова. Безсполучникові конструкції у давніх текстах практично не зустрічалися.

За синтаксичними функціями підрядні речення поділялися на такі різновиди: *означальні, догатові, обставинні*.

О з н а ч а л ь н і підрядні речення є означенням до якогось члена головного речення і приєднуються за допомогою сполучників та сполучних слів *іже, іже, кже, іакъ, іако, іака, іде(же), кѣто, чѣто, кѣи, каіа, коіа, како, которѣи*: *и жєлаашє насѣтити чрѣво свєк отъ рожѣцъ ѡжє їдѣахъ свинѣи* (Остр. єв.); *їдѣта въ вѣсь їже єсть прѣмо вама* (Зогр. єв.).

Д о д а т к о в і підрядні речення залежать від дієслова або іменного додатка головного речення і приєднуються за допомогою сполучників і сполучних слів *іако(же), да, кѣлико, колико, іже, іже, кже, кѣто, чѣто, аште, отъкѣдоу та ін.:* *не вѣмъ чѣто глаголеши* (Зогр. єв.); *видіте іако близъ єсть при двѣрѣхъ* (Сав. кн.).

Підрядні речення м і с ц я приєднуються до головного речення за допомогою сполучних слів прислівникового походження, утворених від коренів питальних чи відносних займенників *іде(же), іжеде іамо(же), іждоу(же), отъіждоу, отъкѣдоу, кѣде, камо та ін.:* *їдеже єсмъ азъ ї вѣи бѣдете* (Зогр. єв.); *ведєвѣ тѣ отиждоу тѣ вѣзведоховѣ* (Супр.).

Підрядні речення ч а с у приєднувалися до головного за допомогою сполучників і сполучних слів *кѣда(же), вѣнегда(же), іако(же), аште, отънєли(же), по кон, донєлиже, донѣдеже, даже ... не, прѣжде даже... не та ін.:* *дѣлатєлє жє єгда оузѣрѣша сѣи рѣша въ сєбѣ* (Зогр. єв.); *донєлиже кѣтъ годъ примѣмъ сѣпасєниє свєк* (Супр.).

Підрядні речення с п о с о б у дії приєднуються до головного за допомогою сполучників *іако(же), іако(же), неже, нежели:* *бѣдете жє мѣдри іако змиѣи* (Зогр. єв.); *оудовѣє єсть вєльєждоу сквозѣ іглинѣ оуши проїти неже богатоу вѣ цѣсарѣствєи вєжєи вѣнїти* (Зогр. єв.).

Підрядні речення м і р и або ступеня приєднуються до головного за допомогою сполучних слів (прислівників, займенників) **тольма — кльма, толико — клико, тако: толико оу́не клико вольнии грѣси неповольныимь** (Супр.); **хоштѣ же семоу послѣднююму дати ѣко и тебѣ** (Мар. єв.).

Н а с л і д к о в і підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **тако, да: тольма дръжимъ кси невѣдѣнникомъ да сего не разоумѣши** (Супр.); **и вѣставъ авик и вѣзьмъ одръ изиде прѣдъ вѣсѣми тако дивитиса вѣсѣмъ** (Остр. єв.).

Підрядні речення м е т и приєднуються до головного за допомогою сполучників і сполучних слів **да, тако(же), акоже да, еда, еда како, еда когда, како, да не: дадатъ знаменитъ велитъ и чоудеса ѣко прѣльстити** (Зогр. єв.); **внѣматѣ же себѣ еда когда отажажатъ сръдца ваша** (Зогр. єв.).

Підрядні речення п р и ч и н и приєднуються до головного за допомогою сполучників **во, оубо, ибо, понеже, зане, ѣко, кльма, иже: і пришедъ къ неи ничесоже не обрѣте на неи тѣкмо листвие не бѣ во врѣмѣ смокъвамъ** (Мар. єв.); **всь длгъ отъпоустихъ тебѣ понеже оумоли мѧ** (Зогр. єв.).

Підрядні у м о в н і речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **аште, таште, ели, а: аште придеши то не имаши мене видѣти** (Супр.); **син а бѣ вѣль пророкъ разоумѣлъ бѣ** (Супр.).

Д о п у с т о в і підрядні речення приєднуються до головного за допомогою сполучників **цѣ, цѣ и, ацѣ: цѣ и коли оубо оукрали бѣша въ сѣботѣ и како не во бѣаше лѣтнѣхъ пристѣпити аште ли и законъ прѣстѣпили бѣша** (Супр.); **не во рече нюда прѣдавникъ ацѣ лѣпо бѣ ... сего отъ зьловы прозѣвати** (Супр.).

3 Маріїнського євангелія

Текст 1

Вьспакъ оубо иже слышитъ словеса моѣ си и творить ѣ. оуподобляѣ и мѣжѣ мѣдроу. иже созѣда храминѣ своѣ на камене. ꙗко сьниде дождь и приде рѣкы и възвѣаша вѣтри. ꙗко нападе на. храминѣ тѣ. и не паде сѣ основана бо бѣ на камени. и възвѣкѣ слышан словеса моѣ си и не творѣи ихъ. оуподобитъ сѣ мѣжѣ боуѣ. ꙗже созѣда своѣ храминѣ на пѣсцѣ. и сьниде дождь и приде рѣкы и възвѣаша вѣтри и опрѣша сѣ храмине тѣ. ꙗко паде сѣ. ꙗко ве разрушенне еѣ велие зѣло.

(Матф., VII, 24—27).

Текст 2

Подобно естъ цѣрствие небеское члвкоу домовитоу. иже изиде коупно втро намѣ дѣлатель виноградоу своему. съвѣщавъ же съ дѣлатели по пѣназоу на день. посла ѣ въ виноградъ свои. и ишедъ въ третииѣ годинѣ. видѣ ны на тръжищи стояща праздны ꙗко тѣмъ рече идѣте и вы въ виноградъ мои. ꙗко еже вждетъ правѣда дамъ вамъ. они же идѣ. пакы же ишедъ въ шестииѣ годинѣ и въ деветиѣ годинѣ сътвори такожде. въ единииѣ же на десете годинѣ ишедъ. обрѣте дроугыѣ стояща праздны. ꙗко глѣ имъ чѣсто стоите сѣде весь день праздны. ꙗко глѣша емоу чѣко никѣтоже насѣ не помятъ. глѣ имъ идѣти и вы въ виноградъ мои ꙗко еже вждетъ правѣда примете. вечероу же бы(въ)шю. глѣ гнѣ винограда къ приставникоу своему. призови дѣлателя. ꙗко даждь имъ мѣждѣ еачень отъ послѣднихъ до прѣвѣныхъ. пришедше же въ единииѣ на десете годинѣ. приѣсѣ по пѣназоу. ꙗко пришедше прѣвѣи мѣнѣахѣ сѣ ваште приѣти. ꙗко приѣсѣ по пѣназоу. приѣмше же рѣпытѣахѣ на гнѣ глѣшше. како сѣмъ послѣдныѣмъ единъ часѣ сътвориша ꙗко равны намъ сътвориша ѣ еси. понесѣши мѣ таготѣ днѣ и варѣ онѣ же отъвѣштавъ рече единомуу ихъ дроуге не обижѣ тебе. не по пѣназоу ли съвѣштахъ съ тобою. възьми свое и иди. хошѣ. аште око твое лѣжако естъ. чѣко азъ благъ есмь...

(Матф., XX, 1—15).

Текст 3

Се же вѣдите. ꙗко аще би вѣдѣлъ гнѣ храма. въ кѣмъ стражъ татъ придетъ. вѣдѣлъ оубо би ꙗ не би оставилъ подрыти храма своего. ...Кто оубо естъ вѣрныи рабъ и мѣдръ. его же постави гнѣ надъ домомъ своимъ. да дастъ имъ въ время пишѣ ихъ. блаженъ рабъ тѣ. егоже пришедъ гнѣ свои обратитъ тако твораша. аминь глѣ вамъ. ꙗко надъ всѣмъ имѣниемъ поставиты - и. аште ли речеть зѣлы рабъ въ срѣдци своемъ. всвѣтитъ мои гнѣ прити. ꙗ начнетъ бити клеветы свои. ꙗсти же и пити съ пиѣницами. придетъ гнѣ раба того въ день въ ныже не чае. ꙗ въ часъ въ ныже не вѣстъ. ꙗ протешетъ ꙗ полъма. ꙗ часть его съ впокрыты положитъ тоу вѣдетъ плачь и ск(р)жетъ зѣбомъ..

(Матф., XXIV, 43, 45—51).

Текст 4

На мостѣвъ сѣдалищи сѣдѣ кѣнижници и фарисеи всѣ оубо елико аште рекътъ вамъ блюсти. съблюданте и творите. по дѣломъ же ихъ не ходите. глѣтъ бо и не творятъ. събираютъ же бремена тяжька и не оудовъ носима. ꙗ възлагаютъ на плешта члѣвска. а прѣстомъ своимъ не хотѣтъ двигнѣти ихъ. всѣ же дѣла свои творятъ да видими вѣдѣтъ члѣвкы. раширѣютъ же хранѣница свои. ꙗ величаютъ подметы въскрианѣ ризъ своихъ любѣтъ же прѣжде възлѣганиѣ на вечерѣхъ. ꙗ прѣдесѣданиѣ на сонмиштихъ. ꙗ цѣлованиѣ на тръжиштихъ ꙗ нарицати сѣ отъ члѣкъ равви... горе вамъ кѣнижници и фарисеи впокрыти ꙗко очиштаете внѣшнее стѣклъници. ꙗ паропсидѣ. жтрѣждѣ же сѣтъ плѣни хыште ниѣ. ꙗ нечистоты. фарисею слѣпе. очисти прѣжде внѣжтрѣнее стѣклъници ꙗ паропсидѣ да вѣдетъ и внѣшнее има чисто.

(Матф., XXIII, 2—7, 25—26).

Текст 5

Тѣ бо иродъ посълавъ ѣтъ иоана. ꙗ съвѣза и въ темьници. иродѣды ради жены филипа брата своего. ꙗко жени сѣ еѣ. глѣше бо иоанъ иродови. не достонитъ тебѣ имѣти жены филипа брата своего. иродѣ же гнѣвааше сѣ на нь. ꙗ хотѣаше и оубити и не можааше. иродъ же боѣаше сѣ иоана. вѣды и мѣжа праведна и сѣта. и хранѣаше и. ꙗ послоушаѣ его мѣного творѣше ꙗ въ сласть его послоушааше. ꙗ приклоучѣшу сѣ дѣни потрѣбноу.

егда иродъ рождѣствоу своему вечерѣ творѣаше кѣназемъ своимъ и тѣсѣшѣникомъ. ꙗ старейшинамъ галилеискамъ. и възшедъши дѣштери еѣ иродѣдѣ. ꙗ пласавъши и оугождъши иродови. ꙗ възлежашѣнимъ съ нимъ. рече цѣрь

дѣвѣи проси оу мене емоу же аште хоцешѣи и дамъ ти. ꙗко клатъ сѧ еи ꙗко егоже аште просиши дамъ ти. до полъ цѣрствѣи моего. она же ишедъши рече къ матери своен. чесо прошѧ. она же рече главѣи ноана крѣстителѣи. ꙗко въшедъши авѣи съ тѣштаниемъ къ цѣрю. проси глѣжшти хоцѧ да даси ми. отъ него на блюдѣ главѣи ноана крѣстителѣи. ꙗко прискрѣвенъ бѣстъ цѣрь за клатѣи. и възлежациихъ съ нимъ. не въсхотѣ отърешѣи сѧ еи. ꙗко авѣи посълавъ цѣрь воинна. повелѣи принести главѣи его. онъ же шедъ оусѣкнѧ и въ (въ) темьници. ꙗко принесе главѣи его на мисѣи и дастъ ѧ дѣвѣи. ꙗко дѣвѣица дастъ ѧ матери своен. и слышавъше оученици его. възвѣсѧ троупъ его и положиша и въ гробѣи.

(Марк, VI, 17—29).

Текст 6

Чѣкъ единъ съхождааше отъ нѣма въ ерихѣи. ꙗко разбонныкъ въпаде. иже и съвлѣкѣше и. и ѣзвѣи възложѣше отидѧ. оставѣше елѣ живѣи сѧштъ. по приключаю же нерен единъ съхождааше пѣтемъ тѣмъ. ꙗко видѣвъ ꙗко мимо иде. такожде же и левѣѣни. бѣвъ (въ) на томъ мѣстѣи пришедъ и видѣвъ ꙗко мимо иде. самарѣнинъ же единъ градъи приде надъ нѣ ꙗко видѣвъ ꙗко милосѣрда. ꙗко пристѣпъ обяза строупы его възливанѣи олѣи и вино. въсаждѣ же и на свои скотъи приведе и въ гостиницѣи. ꙗко прилежа емъ ꙗко на оутрѣни ишедъ изъмъ дѣва пѣназа дастъ гостиньникоу. ꙗко рече емоу прилежи емъ. ꙗко еже аште приниждѣиши. азъ егда възвращѣи сѧ въздамъ ти.

(Лука, X, 30—35).

Текст 7

ꙗко рече къ нимъ кѣто отъ васъ иматъ дроугъ. ꙗко идетъ къ нѣмоу полѣношти ꙗко речетъ емоу дроуге даждъ ми въ заимъ три хлѣбѣи. ꙗко дроугъ ми приде съ пѣти къ мѣнѣи. ꙗко не имамъ чесо положити прѣдъ нимъ. ꙗко отъ изътрѣждѣи отъвѣштѣвъ речетъ не твори ми троудъ. юже двѣри затворенъ сѧтъ. ꙗко дѣти мои съ мѣноѧ на ложи сѧтъ. не можъ въстѣти дѣти тѣбѣи. глѣж вамъ аште и не дастъ емоу въставъ зане естъ дроугъ емоу нѣ за безочѣство его въставъ дастъ емоу еинко трѣбоуѣтъ. ꙗко азъ глѣж вамъ. просѣте и дастъ сѧ вамъ. ꙗко ишти-те и обрѣштѣте тѣлѣцѣи и отвѣзѣтъ сѧ вамъ. въсѣкъ бо просѣи приемѣтъ. ꙗко ишти обрѣтаѣтъ. ꙗко тѣлѣкѣи оу моу отвѣзѣтъ сѧ.

(Лука, XI, 5—10).

Текст 8

Чѣкъ единъ сътвори вечерѣи. и зѣва мѣноѧ. и посъла рабѣи свои въ годъ вечера. рѣшти зѣванѣи градѣи. ꙗко оу же готова сѧтъ въсѣи ꙗко начѣи въкоупъ отърицѣти сѧ въси.

прѣвы рече емоу. село коупихъ и имамъ нжда изити и видѣти є. моужъ тѣ имѣи ма отърочѣна. и дроугы рече сжпржгъ воловѣныхъ коупихъ патъ. и градъ искоушихъ нхъ. моужъ тѣ имѣи ма отърочѣна. и дроугы рече женѣ поѣсъ и сего ради не можъ прити. и пришѣдъ рабъ тѣ повѣдѣ се гѣдиноу своемуу. Тогда разгнѣвавъ сѣ господинъ домоу. рече рабоу своемуу. изиди ѣдро на распѣтѣ и стѣгны града і ништѣи и бѣдѣны и хромы и слѣпы въведи сѣмо. і рече рабъ. гѣи бѣстѣ ѣкоже повелѣ: и еште мѣсто естѣ. и рече гѣ рабоу. изиди на пѣти и халжы. и оубѣди вынити да наплѣнитѣ сѣ домъ мон.

(Лука, XIV, 16—23).

Текст 9

Члѣкъ єдинъ добра рода иде на странѣ далече. прѣити себе цѣрствне. і възврати сѣ. Призѣвавъ же и десѣтъ рабъ своихъ. і дастѣ имъ десѣтъ мѣнасъ. і рече къ нимъ. коупѣжъ дѣите дондеже придѣ. граждѣне же его ненавидѣахъ его. посѣлаша молитѣ въ слѣдъ его глѣще не хощемъ семоу да цѣрствоуѣтъ надъ нами. і бѣстѣ егда сѣ възврати. прѣимъ цѣрствне. і рече да прѣгласѣтъ емоу рабъ ты. имъ же дастѣ сѣребро. да оубѣстѣ какъ коупѣжъ сжтѣ сѣтворили. прѣиде же прѣвъ глѣ гѣи. мѣнъ твоѣ прѣдѣла десѣтъ мѣнасъ. і рече емоу бѣагы рабѣ и добры. ѣко о малѣ вѣренъ бѣстѣ. бжди областъ имы надъ десѣтыѣ градъ. і прѣиде вѣторъ глѣ. мѣнасъ твоѣ гѣи. сѣтвори .ѣ. мѣнасъ. рече же и томоу. і тѣ бжди надъ патѣиѣ градъ. і дроугы прѣиде глѣ гѣи. сѣ мѣнасъ твоѣ ѣже имѣхъ. положенъ въ оуброуѣсѣ боѣахъ во сѣ тебе. ѣко члѣкъ ѣръ єси. въземлѣши его же не положъ. і жнѣши его же не сѣвъ. глѣ емоу отъ оустъ твоихъ сжждѣ ти зѣлы рабѣ. вѣдѣаше ѣко азъ члѣкъ ѣръ єсмъ. въземла его же не сѣхъ. і почѣто не вѣдастѣ моего сѣребра пѣнажѣникомъ. і азъ прѣшедъ сѣ лихвоѣ истѣзалъ є вимъ. і прѣдъстоѣишѣтѣимъ рече. възѣмѣте отъ него мѣнасъ. і дадите имъштѣжоуемоу. .ѣ. мѣнасъ і рѣша емоу гѣи имѣтъ .ѣ. мѣнасъ.

(Лука, XIX, 12—25).

Из Зографскаго евангелія

Текст 1

По неже оубо мнози начаша. чинити повѣстѣ. О извѣстѣныхъ въ насъ вѣштѣхъ. ѣкоже прѣдаша намъ. бѣвъ шеі іскони самовидѣци. і слоугы словеси. изво ли сѣ і мѣнѣ хождашю. і с прѣва по всѣхъ. въ істинѣ по радоу. пѣати тебѣ. славѣны тѣеофиле. да разоумѣеши. о нихъже наоучилъ сѣ єси словесехъ. оутѣрждѣнье. бѣстѣ въ дѣни ірода црѣ. іудеиска.

(Лука, 1, 1—5).

Текст 2

і по сихъ ізиде і оузьрѣ мѣтарѣ. іменемъ левѣиѣ. сѣда штъ на мѣздыниці. і рече емоу іди по мѣнѣ. і оста въ вѣсѣ. въставѣ въ слѣдѣ его іде. і сѣтвори чрѣ жденъе велико. левѣиі емоу. въ домоу своемъ. і вѣ народѣ многоу мытарѣ і инѣхъ іже вѣахъ съ ни мѣ възлежаште.

(Лука, V, 27—29).

Текст 3

се ізиде сѣмѣи да сѣтеѣ. сѣиштиюмоу ова оубо падоша при пжти. і придоша птица нѣскаѣ і позоваша ѣ. дроугаѣ же падоша на каменіихъ. ѣко не імѣша земля многы. і авне прозавоша. занѣ не імѣаше глѣбинѣ земляѣ. слѣньцю въсиѣвъшю присвадж. зане не імѣхъ корениѣ і нсѣхоша. а дроугаѣ падоша въ трѣнни. і възиде трѣнне і подави є. дроугаа же падоша на землѣи добрѣ. і даахъ плоды. ово сѣто. ово шесть десѣтъ ово гѣ ... вы же оуслѣшите притѣчѣ сѣвъша-его...

(Матф., XIII, 3—8. 18).

Текст 4

іиѣ притѣчѣ прѣдѣложи імѣ глѣ. оуподоби сѣ црѣствне нѣское. чѣоу сѣвъшюмоу доброе сѣмѣ на селѣ своемъ съпаштемѣ же чѣомѣ. приде врагѣ его. і всѣ плѣвелѣ. по срѣдѣ пышеница і отиде. егда же прозаве трѣва. і плодѣ сѣтвори. тѣгда ави сѣ і плѣвелѣ. пришедѣше раби гѣноу рѣша. гѣи не добро ли сѣмѣ сѣлѣ еси на сѣлѣ твоємѣ. отѣкждоу оубо імѣтъ плѣвелѣ. онѣ же рече імѣ врагѣ чѣскѣ се сѣтвори. раби же рѣша емоу. хоштеши ли оубо да шѣдѣше ісплѣвемѣ. онѣ же рече ни. еда всѣтрѣгаиште плѣвелѣ. въстрѣгнете коупѣно съ нимѣ і пышеницѣ. оставите коупѣно расти овое до жѣтвы. і въ врѣмѣ жѣтвѣ рекѣ дѣлателѣмѣ. сѣверѣте прѣвѣ плѣвелѣ. і сѣважате ѣа въ снопы ѣко жѣшти ѣа а пышеницѣ сѣверѣте въ жѣтѣницѣ моѣхъ іиѣ притѣчѣ прѣдѣложи імѣ глѣ подобно естѣ црѣсо нѣское зрѣноу горюшѣноу. еже възмѣ чѣкѣ въсѣѣ на селѣ своемъ. еже мѣне естѣ всѣхъ сѣменѣ. егда же въздрастетѣ. болѣ естѣ зеліи. і вываеѣтѣ дрѣво. ѣко прѣти птицамѣ нѣскѣимѣ. і витѣти на вѣтѣхъ его.

(Матф., XIII, 24—32).

СЛОВНИК
СКОРОЧЕНИХ НАПИСАНЬ СЛІВ У ПАМ'ЯТКАХ

А

ан҃ги — ангели
арх҃непа — архієпископа

Б

ба — бога
бви — богови
бже — боже
бжні — божиі
бжинхъ — божинхъ
бл҃го — благо
бл҃гсви — благослови
бѡу — богоу
бѡъ — богъ
бѡы — бѡыстѡ

Г

га — господа, господина
гви — господєви, господинови
гдноу — господинноу
гдѡ — господь
гн — господи
гла — глагола
глаахъ — глаголаахъ
глааше — глаголааше
глѣши — глаголѣши
глѡъ — глаголѡъ
гла — глаголѡ
глахъ — глаголѡхъ
глахште — глаголѡхште
гна — господина
гноу — господинноу
гнѡъ — господинѡъ
гѡъ — господинѡъ
гѡ — господь

Д

да — дастѡ
дхъ — доухъ
дши — доуши
дшж — доушж

Е

ѣ — кстѡ
ѣвглѣ — євангеліє
єпипѡъ — єпископѡъ
єр҃сма — єроу҃салима

І

илѡъ — їзраилѡъ
има — єроу҃салима
исѡ — инсоу҃сово
исѡъ, исѡъ — инсоу҃сѡъ
иха — инсоу҃са христа

К

кѡц, кѡц — коньцѡ

М

мл҃срдова — милосрѣдова
мка — мжченика

Н

нѡ — небо
нѡское — небєсѡскоє
нѣ — не кстѡ

О

оно — оно вѣрма
отѣчство — отѣчѡство
ѡца — отѣца
ѡцоу — отѣцоу

оѣъ — отъѣъ
оѣе — отъѣе

П

поѣе — попове
поѣъ — попъ
проѣъ — пророкъ

Р

ре — рече

С

сна — сына
снове — сынове
снъ — сынъ
спн — съпаси
спѣник — съпасеник
спѣтъ — съпасетъ
срдце — срьдьце
сѣаго — свѣаго
сѣмь — свѣтъмь
сѣмьихъ — свѣтъмьихъ

Х

ха — христа
хѣъ — христовъ
хѣмь — христомь
хѣу — христу

Ц

цѣрь — цѣсарь
цѣрствѣе — цѣсарствѣе
цѣръкъ — цѣсарьскъ
цѣрю — цѣсарю
цѣркѣе — цѣръкъѣе

Ч

чѣкъ — чловеѣкъ
чѣлкъ — чловеѣкъ
чѣлкоу — чловеѣкоу
чѣскъ — чловеѣчскъ

А

а — і (сполучник)

авик, авѣк — зразу, в той же час

авѣы — якби

авва — отьць — батько

авѣ — явно

авление — явище

аворѣ — явір

аггелѣ, ангелѣ — ангел

агньць — ягнятко

агна — ягна

адѣ — пекло

аерѣ — въздоуѣ — повітря

аерѣнѣ — въздоушѣнѣ — повітряний

аже — що

азно — шкіра

азѣ — я (займенник)

ак, анце — яйце

акѣ, ако — як

акридѣ — прѣжѣ — сарана

алабастрѣ — стѣкланица — алебастрова посудина

алек(ѣ)торѣ — кокотѣ, коурѣ, пѣтель — півень

алилоуѣ, алилоуѣнѣ — алілуя

ал(ѣ)гоуѣ — алое

ал(ѣ)дин, ладин — човен

ал(ѣ)тарѣ, ол(ѣ)тарѣ —

трѣвьникѣ, жрѣтвьникѣ — алтар

ал(ѣ)чѣва — піст, голод

алѣканик — піст

алѣкати — голодувати

алѣчѣнѣ — голодний

аминѣ, аминѣ — вѣ истинѣ — справді, дійсно

анагностѣ — чѣтьць — читець, читальник

анаѣема — анаѣема, прокляття, відлучення від церкви

апостолѣ — посѣланьникѣ, сѣлѣ — проповідник

ароматѣ — благовонѣнаѣ

мастѣ — пахуча речовина, пахощі

архангелѣ — ангел

архидиаконѣ — старший диякон

архикрен — старѣишина жрѣчьскѣ, прѣвосвѣщенникѣ — архієрей

архисинагогѣ — старѣишина сѣвора — старіѣшина собору

архистратигѣ — воєначальник

архитриклінѣ — старѣишина пирѣ — розпорядник на бенкеті

асарин, ассарин — дрібна монета

аснѣк — ясне

аспида — отруйна змія

ацѣ — хоч, дарма що

аштѣ, аште ли да — якщо, якщо ж

аштѣ ли оуѣ — отже якщо

ашоуѣтѣ, ашютѣ — вѣсоуѣк,

спытн, тоуѣ — даремно, марно

Б

баг(ь)ряница — порфіра,
 прапрѣдъ — багряница,
 пурпуровий одяг
 баг(ъ)рянъ, баг(ъ)рѣнь —
 пурпуровий, темно-черво-
 ний
 балин — врачъ — лікар
 бальство — врачѣство —
 ліки, лікування
 багати — ворожити, замовляти
 багрѣница — пряжа багряно-
 го кольору
 безъ, вежъ — без
 безаконик — злочин, безпра-
 в'я
 безаконьникъ —
 законопрѣстѣпникъ —
 злочинець
 безаконьнъ — безправний
 бездѣна — безодня
 безженьць — хлѣкъ — нежо-
 натий, холостий
 безочѣство — невідступне
 прохання, безсоромність
 безчадѣнь — бездітний
 беспосагата — незаміжня
 беспрѣстани — беспрѣстемни
 — прѣсма — безперестан-
 но, невинно
 вестоудѣнь, вестыдѣнь —
 безсоромний
 весчинѣство — безладдя
 вестѣда — розмова, місце
 сидіння
 висъръ — перли
 благо — добро
 благоволеник — ласка
 благоволити — доброзичливо
 ставитися, робити ласку
 благовоник — благоуханик —
 пахощі
 благоврѣменьнъ — вигідний,
 корисний, своєчасний
 благоврѣстити — благовістити,
 мати добру звістку
 благоговѣник — страх, по-
 божність
 благодѣть, благодать —
 благодать, ласка, милість
 благодѣтель — добродієць

благодѣти — чинити добро
 благолѣпник — краса
 благообразик — врода, краса
 благоподативъ — щедрий
 благыни — добро
 благочѣстик — побожність
 благъ — добрий
 блаженъ — щасливий, бла-
 женний
 близъ — близько, поблизу,
 біля
 ближика — родич, родичка
 блѣдъ — блідий
 блюдо — миска
 блюсти, блюдж — стерегти,
 пильнувати, оберігати
 бладь, блѣдь — помилка,
 обман, брехня
 бласти, бладж — помилятися
 блѣдѣникъ, блѣдѣница —
 блудник, блудниця
 бо — бо
 богыни — богиня
 боли, боле, больше —
 більший, більше
 больма, больми, большыми —
 більше
 болѣзнь — хвороба
 вости, водж — буцати, буцаю,
 колоти, колю (рогами)
 брада — борода
 брадъ, брадѣве — сокира
 бракъ — весілля
 бранити, браниж — боронити,
 захищати
 врань — війна, битва
 врати — бороти, воювати
 вратръ, вратъ — брат
 вратниа, вратриа — браття,
 товариші
 врачѣнь — весільний
 вращьно — їжа
 вридѣкыи — гіркий, гострий,
 жорстокий, суровий
 врьвъ — брова
 врьзо — швидко
 врьник — глина, бруд
 врьма — тягар
 врьшти — берегти, турбува-
 тися
 боун — дурний, нерозумний,
 сміливий, нахабний

боуксть — безумство
боуквати, боути — буйствува-
 ти, біситися
боукы — літери, письмена
бѣдръ — бадьорий
бѣдѣти — не спати, бадьори-
 тися
бѣръ — бір, дерево, кедр,
 сосна
бѣхъма, бѣхъмъ, бѣшьж —
 цілком, зовсім
бѣчела — бджола
бѣланк — трава
бѣдити — переконувати
бѣднъ — каліка, покалічений
бѣжъство, бѣзьство, бѣство —
 втеча
бѣлоризыць — світська
 людина
бѣлота — білизна
бѣсъ — демон, біс
бѣсьнъ — біснуватий, шале-
 ний

В

вабити — приманювати
вадити — сперечатися,
 обмовляти
вазнъ — щастя
вапъ, вапа — фарба
варити, варяти — випереджа-
 ти, приходити раніше,
 передувати
варъ — спека
ведро — ясно, гарна погода
вельвждъ — верблюд
вельми — дуже, занадто
вельрѣчевати — гарно гово-
 рити, багато говорити
верига — ланцюг, пута
ветъхын — старий, давній
верѣа — засув
вечера — вечеря, бенкет
вещъ — справа, факт, річ
видѣник — видіння, привид,
 примара
вина — провина, причина
винарь — виноградар
витати — мешкати, перебу-
 вати, проживати, гостювати
вити — плести

владати — володіти
владъка — вельможа, воло-
 дар
владъчынъ — сильний,
 владний
власмивлѣти — ганьбити,
 богохульствувати
власти — володіти
власфимна, власвинна —
 блюзнірство, осуда,
 богохульство
власъ — волосина, волосся
властница — грубий одяг
влъна — хвиля
влъхвъ, влъхва — чарівник,
 ворожбит, волхв
влъкъ — вовк
влѣшти — волокити
водоносъ — відро, посудина
 для води
враени — горобець
врагъ — ворог
вранъ — ворон
вратъ — комір
врачѣа — лікування, ліки
врачевати — лікувати
враштати — повертати
врѣвъ, врѣвъ — віршовка
врѣа — верба
врѣста — вік, зріст
врѣдъ — зло, хвороба, шкода
врѣднъ — пошкоджений,
 хворий
врѣма — час
врѣтено — веретено
врѣтиште — мішок, грубий
 одяг
врѣштати — верещати
въврѣшти — вкинути
въжделѣник — бажання
въжешти — запалювати
възбранити — заборонити,
 заперечити
възбраньникъ — захисник
възвестиса — піднятися,
 володарювати
въздати — віддати, повернути
възрастъ — вік
възращеник — перебільшення
въздрѣжати са — утриматися
въздѣти, въздѣж — підніма-

ти, протягувати
вѣзлагати — класти, поклас-
 ти
вѣзлежати — напівлежати за
 столом, засідати
вѣзмоци — могли, бути
 сильним, міцніти
вѣзмжтити, вѣзмжштж —
 збентежити, хвилювати,
 підбурювати
вѣзмьзди — відплата,
 помста
вѣзѣпити — закричати
вѣзѣти — взяти
вѣинж — завжди
вѣкоупѣ — разом
вѣкоусити — вкусити, покуш-
 тувати
вѣлазѣ — вхід
вѣметати — вкидати
вѣмѣнити — поставити
вѣнегда — коли
вѣнезаапж — раптом, неспо-
 дівано
вѣннити — увійти
вѣноушити, вѣоушити —
 слухати
вѣнѣзнжти — встромити,
 вколоти
вѣнжтрѣ, жнтрѣ — всередині
вѣовражати — уявляти,
 зображати
вѣоржжати — озброювати
вѣопити — кричати, голосити
вѣплѣ — крик, зойк
вѣрѣснити — укорінитися,
 утвердитися
вѣскорѣ — скоро, швидко
вѣскран — скраю
вѣскрилик — пола, край одягу
вѣскжжѣ — для чого? чому?
 навіщо?
вѣсприймати — сприйняти,
 прийняти
вѣспѣти — оспівати
вѣсплѣти — назад
вѣставити — піднімати,
 ставити на ноги
вѣстѣзати — сперечатися
вѣстжга — ремінь
вѣсоук — даремно, марно

вѣсхытѣти, вѣсхыштж —
 схопити, викрасти
вѣсждѣ — причастя
вѣторѣ — другий
вѣсходьница — горішній
 поверх, горище
вѣсчоудити са — дивуватися
вѣчисти — врахувати
вѣкати, вѣкнжти — вчитися
вѣинж — завжди
вѣспрь — вгору
выа — шия
вѣрѣти — кипіти
вѣсѣѣдство — всеядність
вѣсь — увесь
вѣсь — село, поселення
вѣсьникѣ — поселенець,
 сільський житель
вѣсждѣ — всюди
вѣдѣти — знати, відати
вѣжда — віко
вѣннити — продати, цінувати
вѣно — придане
вѣньць — вінок
вѣрьникѣ — довірений
вѣсть — звістка
вѣтвь — гілка
вѣтти — проповідник
вѣтѣскѣ — казковий
вѣтрило — вітрило, парус
вѣтрѣ — вітер
вѣть — порада, договір
вѣщати — говорити, пропові-
 дувати
вѣште — рада, нарада
вѣштин — мудрий, знаючий
вѣтти — оратор, проповід-
 ник
вѣ — гілка
ваште — більше
ваштин — великий

Г

гадити — ганьбити
гатади — гадати, натякати,
 невизначено говорити
гекна, геона — пекло
глаголати — говорити
глаголѣ — слово
гладавѣи — невситимий,
 жадібний

гладъ — голод
 гласъ — голос
 глашати — називати
 глауѣмити сѧ — забавлятися,
 насміхатися, непокоїтися
 глауѣмъ — жарт, насмішка
 гнестѣ, гнетѣ — тиснути,
 гнітити
 гнесъ — злочин, ганьба
 гнои — гній
 гноуѣсити, гноуѣшъ — гидувати
 гноуѣсьнъ — гидкий, бридкий
 говино — достаток плодів
 говѣзникъ — врожай, достаток
 говѣзь — плодоносний,
 рясний
 говорити — шуміти, голосно
 говорити
 говоръ — зойк, шум, мова
 говѣти — говіти, поститися
 говѣинъ — благоговійний,
 поважний, шановний
 година — пора, час
 годѣ быти — подобатися,
 бути угодним
 гонезнѣти — позбавлятися,
 спасатися
 горни, горьши, горк — гірший
 горюѣшьнъ — гірчичний
 горьница — гірська країна,
 помешкання
 горѣ — вгору
 горько чадѣнь — який димить
 господа — житло
 господъ — господар, хазяїн,
 володар
 госпожда — господарка,
 хазяйка
 господыни — володарка
 гостиньць — дорога
 гостыникъ — господар, хазяїн
 житла
 гражданинъ — міський
 житель
 гребнице, гровице — могила,
 склеп
 грети — гребти
 гробъ — яма, могила
 грохотати — голосно сміятися
 грѣдъ — гордий
 грѣлица — горлиця

грѣньчаръ — гончар
 грѣсть — жменя
 грасти, градъ — іти, йду
 гоуѣдити — насміхатися,
 злословити
 гѣнати, женѣ — гнати,
 гонити, жену
 гѣвати — гнути
 гѣстъ — густий
 гѣсъ — гуска

Д

да — хай, нехай
 да аште — якщо
 давѣць — той, хто дає
 давити — душити, давити
 даръ — подарунок
 датель — той, хто дає
 даѣти — давати
 движити — турбувати,
 непокоїти, совати
 двѣри — двері
 двѣрьникъ — воротар
 девѣлый — товстий
 девѣть десѣть — дев'яносто
 демонъ — злий дух, біс
 десити, дешѣ — знайти,
 застати
 десница — десниця, правиця
 десный — правий
 десѣтина — десятина
 диаволъ — злий дух
 диаконъ — церковнослужи-
 тель
 дивини — дикий
 диво — диво
 динаръ — срібна римська
 монета
 длань — долоня
 длѣгота — довгота
 длѣгъ — 1) довгий; 2) борг
 добль — хоробрий, міцний
 довроговеник — благоговіння,
 страх
 довольнъ — великий, дос-
 татний
 довѣлѣти — бути достатнім
 доврѣшити — докинути
 догѣматъ — догма
 допанца — годувальниця
 донти — годувати груддю

долоу — вниз
 домовитѣ — господар дому,
 хазяїн
 донѣдеже — до тих пір, доки
 досадити, посаджѣ — образи-
 ти, скривдити, досадити
 доселѣ, доселѣ — досі, до сих
 пір
 достояник — спадщина
 драга — долина
 драгъ — дорогий
 дрожня — дріжджі
 дроугонде — в іншому місці
 дроугонци — колись, іншим
 разом
 дръзати — бадьоритися, бути
 в гарному настрої, відважу-
 ватися
 дръзость — бадьорість,
 сміливість
 дръколь — палка, жердина,
 тичка
 дръзомжъскы — мужньо
 дрѣвле — в давнину, колись
 дрѣводѣла — столяр, тесля
 дрѣвнѣ — дерев'яний
 дръзга — гай, ліс
 дѣвадесѣти — двадцять
 дѣвашѣты — двічі
 дѣвонцеж — двічі
 дѣждѣ — дощ
 дѣска — дошка
 дѣхнѣти, дѣхнѣ — дихнути,
 зітхнути
 дѣньсь — сьогодні
 дѣ, идѣ — де
 дѣль — частина
 дѣлатель — робітник
 дѣльма — для, внаслідок,
 через те що
 дѣла — для
 дѣтиць — дитя
 дѣпати — робити
 дѣти, дѣмж — дути, дму

Є, ІЄ

еваггелик, евангелик — Єван-
 геліє
 кгда — коли
 кгупись — Єгипет

еда — якби, що б не
 єдинакѣ — однаковий
 єдиномыслик — згода
 єдинокѣ — одного разу
 єдѣва — мало не
 єлен, єлен — олива, оливкове
 масло
 єлень — олень
 єликѣ — який, який великий
 єлинѣ — грек
 єльма — наскільки
 єльха — вільха
 єпистолина — лист
 єпитафитѣ — надгробний
 напис
 єрихѣ, єрихонѣ — місто
 Ієрихон
 єсєнь — осінь
 єстьство — природа, суть
 єтерѣ — хтось, дехто
 єхидѣна — отруйна змія
 єште — ще

Ж

жаба — жаба
 жадати, жаждѣ — хотіти
 жалѣ — 1) горе, печаль;
 2) гробниця
 жалѣник — плач
 женитѣва — одруження
 женѣнѣ — жіночий
 женѣство — жіночість
 жєстовѣ — впертий
 жєшти — палити
 животѣ — життя
 животѣнѣ — життєвий
 жианште — житло
 житєлинѣ — житель
 житѣница — склад, стодола
 жладѣва — пеня, штраф
 жрьнѣ, жрьнѣє — жорна
 жрьдѣ — палиця
 жрьтѣва — жертва
 жрьѣти — приносити жертву
 жоупєлѣ — сірка
 жоупєлѣнѣни — сірчаний
 жаждати, жаждѣ — відчува-
 ти спрагу
 жало — жало
 жатѣва — жатва

С

свиздати — свистіти
с'бло — дуже, занадто

З

за — внаслідок, через те що
зав'євненн — забуття
завида — заздрість
завндальнєв — заздрісний
зав'єтть — заповіт
зажешти — запалити
зади — ззаду
зад'єти — заставляти, накла-
дати
зазьр'єти, зазірати — осу-
джувати
занмь — позичка
заклати — приносити в
жертву, колоти тварин
закленжти — замикати,
закривати
закон'єннєв — священик
залазъ — небезпека
замькнжти — закривати
занє — тому що, бо
запов'єдъ — доручення,
наказ, заповідь
запоуєт'єннєв — спустошення,
запустіння
запати — заважати, ставити
сіті, спіймати в пастку
застоєати — заважати, надо-
кучати, мучити
заст'єпити — захищати,
допомагати
заст'єднєннєв — наклепник,
обмовник
заяти — зайняти
звашти — дзвеніти, гавкати
земьскъ — земний
зизаник — бур'ян, трава
зинжти — розкрити рот
златикъ, златица — золота
монета
злачьнъ — зелений, свіжий
змурна — пахуче масло
знакмъ — відомий, знайомий
знаменати — позначати,
вказувати
знаменик — знак, вказівка
зрьно — зерно

зрьцало — люстро, дзеркало
зълъ — велика пристрасть,
порок, злий
зьдати — будувати
з'бло — дуже, надто
з'єница — зіниця
завєнжти — рости, сходити

И

і — і
иво — бо
игемонъ — римський началь-
ник, правитель області
иго — ярмо
игоуменъ — настоятель
монастиря, ігумен
идє — де
идолъ — ідол, статуя язич-
ницького бога
икрен — священик
икрархъ — архієрей
иждеконьнъ — дуже давній,
істинний
иждити — витрачати
иждитик, ижитик — витрати
иже — котрий, який
извєст'єдовати — висловлюва-
ти, виражати
изворъ — вибір
изв'єтити — звільнитися від
чогось, бути достатньо
изв'єрати — вибирати
изв'єтитик — вихід, уникнення
изволеннєв — воля, бажання,
вибір
изв'єст'єно — точно, детально
изв'єст'єно дрьжати — берег-
ти, пам'ятати щось
изв'єщати см — твердити
издати, издавати — віддати,
витратити
изити — вийти
издр'єшеннєв — відпущення
гріхів
измьждати — знесилювати,
виснажувати
изница — грізно говорити,
неприятно дивитися
израдьнъ — особливий,
неординарний
изоуєвєнъ — роззутий

изоути — роззутися
 изѣсти — з'їсти
 изати — вибирати, вивиривати,
 звільняти
 икона — образ, ікона
 имати — брати
 имѣже — тому що, оскільки
 инако — по-іншому
 инѣгда, иногда — колись,
 одного разу
 иногда — разом, в той же
 час, раптом
 инодоушью — з бажанням, з
 охотою
 инокость — чужа країна
 инокъ — чернець, монах
 инорѣчьнѣ — натякати,
 непрямо говорити
 иностанѣ — постійно
 иночаде — єдинородний
 инѣ — 1) інший; 2) один;
 3) один з, якийсь
 инѣде — в якомусь місці
 инѣде — в іншому місці
 иподромѣ, иподрома — місце
 для перегонів, іподром
 ипостасѣ — особа, істота
 искладати — викладати
 искони — з самого початку
 исконьнѣ — з початку існу-
 вання
 исконѣчавати — наповнювати
 до країв, заливати
 искарѣ — поблизу
 исплѣти — виполоти
 искоуцити — випробувати,
 перевірити
 исповѣде — сповідь
 иставити — змарніти
 истовѣ — істинний,
 справжній, вірний
 истовок — по-справжньому
 истѣ — див. истовѣ
 истѣва — хата
 исходити — виходити
 исхунѣти — висохнути
 ити — йти
 иштити — перераховувати
 иштадик — породження

К

кадити, кажда — запалювати,
 кадити
 каженникъ — євнух
 казаник — виховання, на-
 вчання, переконання
 казати — 1) казати, повчати;
 2) перекручувати
 казити — скопляти, псувати
 каменник — каміння (збір.)
 камо — куди
 камѣкѣ — камінь
 каманѣи — кам'яний
 канонѣ — церковне правило,
 канон
 капиште — язичницький
 храм
 капѣ — образ, зображення
 карвана — церковна скринька
 катапетазма — завіса, заслона
 кашница — каша
 кеана — келія, кімната
 монаха
 кентоурионѣ — командир
 загону в 100 чол., сотник
 кивотѣ, ковѣчегѣ — ковчег
 кинѣсѣ — податок
 кипѣсѣ — подати
 клада — колода
 кладазе — колодязь
 класѣ — колос
 клатити са — колотитися
 клеветарѣ — наклепник,
 ябедник
 клеверѣтѣ — помічник,
 спільник, товариш
 клепати — обмовляти, наго-
 ворювати
 клиросѣ — нижчі служителі
 церкви, півчі, читальники,
 місце в церкві для півчих
 клѣтѣка — клітка
 клѣщити — затискати,
 тиснути
 ключимѣ — зручний, підходя-
 щий
 ключити са — трапитися,
 приключитися
 клачати — стояти на колінах
 ковѣ — чарування, ворожіння
 ковѣ — злий намір,

підступність
 ковчегъ — корабель, ковчег,
 ящик
 кокотъ — півень
 колиждо — коли, якщо,
 скільки
 иже колиждо — хто б не
 идеже колиждо — де б не
 колико — скільки
 колникъ — такий великий,
 який, котрий
 коло — колесо, коло
 колѣно — плем'я, покоління
 колада — коляда
 конь — початок, кінець,
 межа, кінь
 коньчнь — нарешті
 корвана — церковна казна
 котора — спір, сварка
 которивъи — спірний, лайли-
 вий
 которичъ — той, хто спере-
 чається
 котъка — 1) кішка; 2) якір
 кошъ — корзина
 кошница — див. кошъ
 кравини — короб
 крава — корова
 крада — вогнище, вогонь
 крадоводити — викрадати,
 обманювати, спокушати
 кражда, краджа — крадіжка
 краи — кордон, берег, край
 крастьєль — держак (птах)
 кратъ — раз
 кривъ — кривий, дурний
 кринъ — лінія
 кровъ — дах, дім, скарбниця
 кромѣ — поза, далеко, збоку
 кромѣшьнѣ, кромѣцьнѣ —
 зовнішній
 крѣма — корма човна,
 корабля
 крѣмилѣ — руль, весло
 крѣмчини — рульовий
 крѣчини — коваль
 крѣпѣ, крѣпѣкъ — міцний
 коупѣ, въкоупѣ, въкоупѣ —
 разом, у той же час,
 у тому ж місці
 коурѣ — півень

коустодия — охорона, караул
 къзнъ — хитрість, злий намір
 кънига — літера, письмо
 кънигычии — книжник
 къснѣти — затримуватися, не
 поспішати
 къпнна — терновий куш
 къпѣль — місце для купання
 къща — намет, землянка,
 хижа

Л

ладни, алѣдин — човен
 лакати, алкати — жадати
 лакомство — жадібність
 лакѣть — лікоть
 ланита — щока
 легеонъ — військовий загін
 з 6000 воїнів
 лентни — пояс, рушник
 лепта — грец. найменша
 мідна монета
 лешти — лягти
 ли — або
 ливанъ — ладан
 ликостомник — хор
 ликѣ — танці, гуляння
 литоургия — богослужіння
 лихва — прибуток, процент
 лихотѣкъ — достаток
 лихъ — надмірний, поганий,
 злий
 лишати сѧ — потерпати,
 злидарювати
 ловѣзати — цілувати
 ловѣ, ловитѣ — полювання
 ложе — ложе, постіль, місце
 відпочинку
 лознь — виноградний
 локва — сильний дощ
 лоно, на лоно — лоно, на
 коліна
 лъзѣ — можна
 льнѣнѣ — лляний
 льстити — вводити в оману,
 дурити
 льсть — обман, спокуса
 лѣнѣ — лінивий
 лѣпо — добре
 лѣпота — краса, прикраса
 лѣпта — грец. дрібна монета

лѣтъ — можна, треба;
 не лѣтъ — неможливо
 лѣха — ряд, борозна
 лѣчва — ліки, лікування
 люводѣи — розпусник
 люводѣица — розпусниця
 любы — любов
 лютъ — жорстокий, злий
 лжка — хитрість, лукавство
 лжкавын — диявол, лукавий
 лжкавынъ — поганий, злий,
 підступний
 лжчти — розлучити, відділити

М

мало — мало часу; по малѣ —
 незабаром, ненадовго
 маломощтъ — бідняк, злидар
 мамона — багатство
 манастырѣ — монастир
 манжти, манж — махнути,
 зробити знак
 маститѣ — масний
 межда — межа
 милостивѣ — співчутливий
 милостыни — милість, мило-
 сердя, дар
 милѣ — вартий співчуття,
 дорогий, милий
 мирѣ — 1) мир; 2) світ
 мирьнѣ — світський
 миса — блюдо, чаша
 младѣ — молодий
 млатѣ — молот
 мѣва — шум, галас
 мѣввити — галасувати,
 непокоїтися
 мѣнни — блискавка
 мѣчати — мовчати
 мѣко — молоко
 мѣти — молоти
 мнихѣ — монах
 мнишица — монахиня
 могъла — могила, курган
 можданѣ — товстий, мозковий
 молохѣ — язичницький бог
 мошьна — гаманець, сумка
 мошьнѣникѣ — пройдисвіт,
 шахрай
 мошти — 1) могти, бути в
 змозі, бути здоровим;

2) моці
 мразѣ — мороз
 мракѣ — морок, темрява
 мраморьнѣ — мармуровий
 мръзнжти — мерзнути
 мръзкъ — гидкий
 мръкнжти — меркнути
 мрътвѣ — мертвий
 мръжа — сітка
 мръти — помирати
 моудити — баритися, зволікати
 моуринѣ — ефіоп
 мѣкнжти сѧ — проноситися,
 протікати
 мѣногостръпѣтънѣ — з ба-
 гатьма труднощами
 мѣногочѣстьнѣ — дорогоцін-
 ний
 мѣножидек — багато разів,
 часто
 мѣхѣ — мох
 мѣшица — комар, мошва
 мѣттарѣ — збирач податків
 мѣто — податок
 мѣтънница — митниця, місце
 для збирання податків
 мѣзда — гроші, платня,
 вигода
 мѣгнжти — кліпнути, блимнути
 мѣнни — менший, молодший
 мѣннѣ сѧ — зменшуватися
 мѣнѣти — думати, гадати
 мѣстити — мститися, карати,
 захищатися
 мѣсть — покарання, помста
 мѣша — обідня
 мѣчѣтъ — примара
 мѣхѣ — шкіряний міх, мішок
 мѣзинѣ — молодший, менший
 мѣзиньчѣ — мізинець
 мѣроло — ваги
 мѣро — міро (речовина з
 благородних складників)
 мѣрожханьнѣ — той, що
 пахне мірою
 мѣжатица — одружена жінка
 макъкъ — м'який
 макънжти — м'якнати
 масти, матж — непокоїти,
 бентежитися, хвилюватися
 матежѣ — заколот

Н

набѣдѣти — спостерігати, зберігати
наваждати — говорити з кимось, наговорювати
наважденик — наклеп, обмова
навыкнѣти — звикнути, привчитися
навыцати — навчати
наглашати — проголошувати
нагъ — голий
надѣяти са — сподіватися, довіряти
надѣти, надѣмъ — надувати
назирати — спостерігати, назирати, слідувати
назнаменованик — позначення
назнаменати — позначити, відзначити, виділити
наимъникъ — наймит
нантѣти — пришестя
наказати, наказывати — виховувати, наставляти, навчати
наковаљно — ковадло
належати — наполягати
намѣстѣникъ — намісник, заступник
напасть — спокуса
нареченик — назва
нарочитъ — відомий, певний
наслѣдовати — наслідувати
наслѣдьникъ — спадкоємець
настольникъ — продовжувач
насыштѣнъ — насущний
начало — початок
небесѣнъ, небесѣскъ — небесний
неврѣштити — зневажати, нехтувати
невѣгласъ — невіглас, неук
невѣста — наречена, молода дівчина
недѣжъ — хвороба, недуга
недѣла — неділя
ненмѣштѣни — убогий
ненстѣнѣнъ — нетлінний, безсмертний
ненстовъ — шалений, скажений
неаѣпъ — непристойний

немошть — неміч, безсилля
немѣдръ вѣдѣнъ — некомпетентний
неплоды — безплідна
непраздѣна — вагітна
неприаѣнъ — диявол, зло, ворожнеча
непрѣвѣдомъ — нескінченний
непрѣмѣнѣнъ — незмінний
непѣштѣваник — причина
непѣщевати — думати, мислити, уявляти
несѣгласѣнъ — негармонійний, неоковирний
неоубожѣно — безбідно
нетѣлѣник — вічність, безсмертя
непастѣтъ — пелікан
низврѣштити — знищити, повалити
низвѣсити — спустити вниз
никнѣти — проростати
ніколи, ніколиже — ніколи
ниці, ниць — ниць, вниз
ништѣ — жебрак
ножѣница — піхви
носно — носі
ногѣтъ — ніготь
нынѣ, нынѣ, нынѣчю — нині, зараз, нещодавно
нынѣштѣнъ — нинішній
ныръ — башта
нѣкъто — дехто
нѣкъдѣ — нікуди
нѣга — задоволення
нѣгда — пазуха, груди, лоно
нѣмъ — німий
нѣмѣць — той, хто неясно говорить, людина, що говорить іншою мовою
нѣсть — нема

обавити — показувати, з'ясовувати
обаче — але, однак
обавити, обавати — замовляти, заклінати
обидѣливъ — напасник
обилѣк, изобилѣк — достаток, багатство

обиль, обильнѣ — пишний,
багатий, численний
обити — проходити мимо,
обходити
обитель — житло, оселя
облакѣ — хмара
область — 1) влада, мож-
ливість, повноваження;
2) область, округа
облаченик — одяг
облещти — оточити
обличеник — викриття,
звинувачення
облобѣзати — цілувати
багато разів
облѣгати — оббрехати,
обдурити
обльстити — спіймати,
обманути, перехитрити
облѣшти — одягати
овок — те й інше, обоє
овоуако — взаємно
овразѣ — рід, вид
овратити са — повернутися,
відвернутися
оврътити — примушувати
мовчати, приборкати
овръсти — знайти
овоутель — взуття
овоуіати — збожеволіти
овштик — спілкування
овьштьникѣ — учасник,
спільник
овѣтъ — прохання, бажання
овонаник — запах
овонати — нюхати
овоудоу — з обох боків
овѣсити — повісити
овамо — в інше місце; **сѣмо и**
овамо — туди й сюди
овогда — інколи
овѣ — той, цей
овьнѣ — баран
овьнѣ — баранячий
овьсѣ — овес
огнило, огниште — жаровня,
вогнище
огнь — вогонь, пропасниця,
жар
оглашати — наставляти,
вчити

ограсти — обходити
одесноую — праворуч, по
праву руку
одоуѣти — пересилити
одръ — ліжко, ложе, ноші
одръжаник — володіння
одръжати — оточувати, мати
в собі
одѣник, одѣганик — одяг
ожестити — озлобляти
озъловити — робити зло,
шкодити
окаманѣ — нещасний
окришьлѣ — намет, шатро
окръстѣ — навколо, біля,
навкруги
окоушати — спокушати
олєн, клєн — масло
оловѣнѣ — олов'яний
онагрѣ — дикий осел
онако — так
онамо — там
онѣ — той
онѣгда — у той час
онѣси, онѣсица — такий-то
онждоу — туди
опакѣ — назад
оплотѣ — огорожа, тин
опона — завіса
опражнати — залишати без дії
опати — обтягнути
орало — плуг
орати — орати
орѣпѣтити — непокоїти,
турбувати
орьлѣ — орел
оржжик — зброя
осана — слава! спаси! врятуй!
оскомина, скомина — оскома
оскъдтити, оскъждѣ — збідні-
ти, ослабнути
особѣ — окремо
осовьнѣ — самотньо, відлюдно
осѣпа — віспа
остававьшек — решта, інше
оставити — забувати, зали-
шати, зневажати, гордувати
острогѣ — частокіл, загостре-
ний кілок
остѣпати, отѣстѣпати —
відступати, ухилитися

осьлѣ — віслюк
 осьлаа — ослятко
 осьненник — тїнь, покров,
 прикриття
 осазати — доторкнутися,
 помацати
 осждити — звинуватити,
 засудити
 отан — таємно
 отьвѣштати, отьвѣщевати —
 відповідати, говорити
 отинждѣ — однак, зовсім
 отишик — тиша в морі,
 спокій, гавань, пристань
 отокъ — острів
 отровеник — отруєння
 отроковница — дівчина
 отрокъ — хлопчик
 отрокъ — відмова, відречення
 отрочаа — дитя, немовля
 отьврѣштити — кидати геть,
 відкидати
 отъданник — прощення,
 закінчення
 отъметати саа — відмовляти-
 ся, не визнавати
 отъмышеник — відплата,
 відшкодування
 отънждоуже — звідки
 отънждѣ — цілковито, абсо-
 лютно
 отърада — відпочинок, втіха,
 заспокоєння
 отърешти — відповісти,
 відмовитися
 отърочьнѣ — звільнений
 отъшьльць — пустельник,
 самітник
 отъщетити — завдавати
 шкоди, карати
 отъць — батько; отънь,
 отъчь — батьківський
 ооѣбожати — збідніти
 оцьтъ — винний оцет
 оцьтънѣ — оцтовий
 оцьтънѣ — зроблений з оцту,
 кислий, приправлений
 оцтом
 очрьнти — ослабляти, засму-
 чувати
 очютити — пізнавати

ошоюю — ліворуч, по ліву
 руку

П

пагоѣба — пагуба, згуба, зло
 пажитѣ — пасовище
 палица — палиця
 пазногѣтъ — крайня фаланга
 пальця
 пакость — неприємність,
 тягар
 пакы — знову
 панихида — панахида
 панъсьырѣ — панцир
 парити — літати
 паръдосѣ, паръдоусѣ,
 паръдѣ — барс, пантера
 паства — отара овець
 пастырѣ — пастух, духовна
 особа
 патриархѣ — родоначальник
 паче — більше, краще
 пажкѣ — павук
 пеклѣ — смола, пекло
 пельнѣ, пельнѣ — полин
 печаль — турбота, справа
 пеши саа — турбуватися,
 печалитися, журитися
 пира — торба
 писмаа — літера
 питѣти — живити
 пианица — п'яниця
 плавалиште — корабель
 плавъ — білий, жовтуватий,
 зрілий
 пламѣ — полум'я
 пламень — полум'яний,
 палкий
 пласаа — полоса
 платѣ — клапотъ
 плаха — поліно, колода
 плащаница — полотно, покри-
 вало
 плаштѣ — плащ
 пленсьць — взуття, черевик
 плеште — плече
 плотѣти — пливти
 плѣзти — повзти
 плѣстѣ — повстѣ
 плѣтъ — м'ясо, тіло, плоть

плѣвелъ — бур'ян
 плѣвница — приміщення для
 соломи, повітка
 плѣти — полоти
 повѣдѣти — дослідити,
 дізнатися
 поганъ — язичницький
 погreti — поховати
 погыбати — нищити, губити
 подавати — давати можливість
 подвигнати — пересунути,
 пересуватися, поспішати,
 переконувати
 подвизати — трусити, хитати,
 спонукати
 подлѣгъ — вздовж
 подова — подоба, подібність
 подовѣнь — зручний, відпо-
 відний
 подроуѣть — товариш, близька
 людина
 подроужик — товариш,
 близька людина, дружина,
 чоловік
 пожрѣти — принести в
 жертву
 поздѣ — пізно
 поздѣнь — пізній
 позовати — з'їдати, клювати
 позориште, позоръ — видови-
 ще, зборище
 понмати — взяти, зловити
 понстинѣ — насправді
 показати — показувати,
 навчати, виправляти, карати
 покоръ — покірність, сумир-
 ність
 покосѣнь — зручний, вдалих
 покровъ — покрівля, дах
 покоуєнти — випробувати
 полагаати — класти
 полъ — сторона, берег
 польма — навпіл
 польза — користь
 помазанник — масло, мазь
 поманжти — давати знак,
 кивати
 помъсль — помисел, думка
 поманжти — згадати, прига-
 дати
 помѣвнца — клопот, покри-

вало, саван
 понждити, понжждж — приму-
 сити, наказати
 попелъ, пепелъ — попіл
 понѣ — хоча б
 понѣвница — саван, шматок
 тканини
 попрыати — знехтувати,
 потоптати
 пораждати сѧ — відроджува-
 тися
 порождѣство — відродження
 порокъ — вада, хиба
 порфира — пурпуровий
 дорогий одяг
 послоушаник — слух
 послоушьствувати — підтвер-
 джувати, свідчити
 послѣди, послѣдъ — після,
 пізніше
 поспѣхъ — напруження,
 намагання, енергія
 потворити — виправити,
 змінити, помінати
 потрѣвѣнь — зручний
 потъщати — турбуватися,
 прагнути
 потѣжѣвѣнь — той, хто
 висміює, насміхається
 пооученик — порада, пересто-
 рога
 похващати — схоплювати,
 ловити
 похотѣти — хотіти
 похоуѣханик — насмішка,
 глум
 почитаник — читання
 почѣсть — шана
 поѣти — взяти
 прагъ — поріг
 прамѣ — пором
 прасѧ — порося
 прахъ — порошок, пил
 прашта — праща
 приалѣчѣнь — голодний
 пригласити — звати, запрошу-
 вати, випускати звук
 призрѣти на кого — глянути
 на когось, звернути увагу
 принждити — перевитратити
 приключачи — випадок, пригода

прилежаник — пильність,
догляд
прилежати — турбуватися,
старатися
прилогъ — додаток до чогось
прилоучити сѧ — трапитися
прилѣпити сѧ — приєднатися,
мати щось спільне
приницати — нахилятися,
заглядати
припасти, припадати — трапи-
тися, приключитися
присванѣти, присвадати —
в'янути
прискрѣвънъ — дуже сумний
присно — завжди, постійно
присноосѣштъ — вічний
приснь — рідня
приснь — ближній, особливий,
щирий
приспѣти — приходити,
поспішати, встигати
приставъникъ — управитель
присѣдати — сидіти біля,
бути близько
присага — клятва
присашти — торкнутися
притворъ — галерея, критий
хід
притъча — притча
притыкати — наштовхувати-
ся, уподібнюватися, при-
єднуватися
притѣжаник — майно, володі-
ння
причастник — участь у чомусь
причастити — зробити когось
спільником, залучити до
чогось
причастъникъ — спільник,
співучасник
пригати — любити, сприяти
прогонити — прогнати,
відкинути
продѣженник — продовження,
додаток, збільшення
прозавати — проростати,
давати сходи
проказъство — хитрість,
підступність
прокок и прокок — і так далі...

прокъ — залишок
промысльнъ — передбачливий
прорешти — пророкувати,
передбачати
пророкъ — пророк
просвора — просфירה
просвѣштеник — освітлення
прослоутник — прославлення
простити сѧ — звільнитися
пространити — розширити,
поширити
простъ — простий, прямий,
чистий
пространъ — просторий,
широкий
противленник — непокора
противѣж — проти
протрѣзати — проривати,
розривати
прочек — отже, однак
прочин — наступний
прѣвъ — перший
прѣвък — раніше, спершу,
колись
прѣстъ — порох, земля,
плоть, палець
прѣснѣти — бризнути
прѣсь — груди
прѣдѣлъ — межа
прѣдати — зрадити
прѣзоривъ — гордий, хваль-
куватий
прѣзорьство — гордість,
бундючність, пихатість
прѣложеник — зміна, пере-
міна, перетворення
прѣложити — прокласти
щось, змінити щось
прѣмо — навпроти, назустріч
прѣмоудити — згаятися
прѣмѣрити — зважувати
прѣвонидети — ображати,
зневажати
прѣподовник — святість
прѣподовнъ — святий
прѣпростъ — просто, прямо
прѣпрѣждъ — тканина, багря-
ниця
прѣпрѣти — переконати,
перемогти
прѣпрѣковати — суперечити

прѣспѣти — переважати в чомусь
 прѣставленік — переміна, смерть
 прѣстѣжити — проходити мимо
 прѣтити — суперечити
 прѣщати — наказувати, вимагати, погрожувати
 прадати, праданъ — стрибати, стрибати
 прадиво — лляне волокно
 пражда — пряжа
 праслица — веретено
 пржжати — мучити
 пржгъ — сарана
 псалмъ — пісня
 псалтырь — псалтир, книга псалмів
 пошта, поустьини — пустеля
 поуштати, поустити — пускати, пустити
 пѣта, пѣтица — пташка;
 пѣтъньць — пташеня
 пѣнь — пенюк
 пѣрати, пѣж — летіти, лечу
 пѣсати — писати
 пѣсъ — пес
 пѣрьць — прохач у справі
 пѣхати — штовхати
 пѣшено — борошно
 пѣназь — дрібна монета
 пѣнажъникъ — міняйло, лихвар
 пѣстовати — виховувати
 пѣстоуѣ — вихователь
 пѣсъкъ — пісок
 пѣдило — опудало
 пѣдити — гнати
 пѣто — пута, окови
 пѣдь — п'ядь
 пѣта — п'ята
 пѣти — розтягувати

Р

раба, рабъни — рабиня, невільниця
 работа — рабство, неволя
 работати — бути рабом, служити, працювати
 равънь — рівний, однаковий

равъни, равни — рабин, учитель
 радити — піклуватися про когось
 раждати — народжувати
 раждеженік — розпалювання
 разарати — руйнувати, відкидати
 разбон — убивство, кровопролиття
 развѣ — крім, за винятком
 раздрѣшенік — відпущення гріхів
 раздрѣшити — звільнити, простити, знищити
 различъ — різноманітно
 размѣшленік — роздуми, думки
 разоумік — розуміння, знання
 разоумъ — розум, смисл, думка
 разоумѣти, разоумѣвати — тримати в голові, мати на увазі, думати, мислити
 рака — гробниця, труна
 рало — рало
 рамо — плече
 раскошь — розкіш
 раснѣ — різний
 распѣтнік — вулиця
 расточити — витратити
 растоmati — відстояти, відділитися
 расоудити — розбирати, судити, обговорювати
 расмотрѣливъ — розсудливий
 ратити са — ворогувати, воювати
 рать — війна
 раченік — любов, пожадливість
 рачитель — прихильник
 рачити — любити, піклуватися, дбати
 рекѣше — тобто
 ретѣ — пильність, запал
 решти — сказати, говорити
 риза — верхній одяг
 ризъниця — місце, де зберігається одяг

ринжти — посилати, прагнути, намагатися
 ритторъ — оратор, промовець
 роґъ — сила
 рожанъ — роговий
 рожаникъ, рожаньцъ — само-
 стріл, лук
 рождик — гілки
 рожьцъ — стручок ріжків
 рота — клятва, присяга
 ротити са — клястися,
 божитися
 роум'ѣнь — рум'яний
 роуно — шерсть
 роути, ровж — ревіти, реву
 ръжда — іржа
 ръдръ, ръдръ — червоний
 ръп'ѣтъ — гомін, нарікання
 ръвѣтъникъ — рибалка
 рълица — лопата
 ръд'ѣкъ — рідкий
 ръпин, ръпинк — будяк,
 будяки
 ръснота — істина
 ръснотивънь — істинний,
 ясний, дійсний
 ръбъ — шмат дерева
 ръгъ — лайка, сварка
 ръковать — зв'язка
 радъ — лад, порядок
 раса — одяг монахів

С

садъ — дерево, рослина
 садовник — дерева, сад
 сажень — одиниця довжини
 сажда — сажа
 сан'далик — різновид взуття
 сапогъ — взуття, сандалі
 сатана — сатана
 свара — лайка, сварка
 сварити — лаяти
 сватьба — весілля
 свекры — свекруха
 свирити — грати на сопілці
 свирьць — сопілкар
 свѣр'ѣпъ — жорстокий,
 лютий
 свѣтило — світильник,
 джерело світла
 свѣтильникъ — смолоскип

свѣтъльство — блиск
 свѣшта — свічка
 свѣштьникъ — свічник
 свѣтъ — святий
 се — ось, тут
 седница — тиждень
 сенци — зараз, тепер
 селінь — такий, такий
 великий
 село — поле, село
 селнь — польовий
 сеукло — буряк
 серафимъ — серафим
 сила — сила, доблесть
 синклитъ — синкліт, верхов-
 ний уряд
 сиръ — осиротілий
 сиць — такий
 скарадъ — брудний, поганий
 сквозъ — через, крізь
 скваръ — жар, вогонь
 скнина — намет, шатро
 скоро — шкіра
 скотъ — домашня худоба
 скрамъ — жир
 скриница — ящик, скриня
 скрина — ящик, скринька
 скжд'ѣль — черепок
 скжд'ѣльникъ — гончар
 слама — солома
 сланьникъ — рибалка на морі
 слина — слюна
 словити — говорити, назива-
 ти
 слов'ѣнинъ — слов'янин
 слота — погана погода, моква
 слоужьба — рабство, служба,
 літургія, жертва
 слъза — слюза
 смирьна — пахуча смола
 смокты — смоківниця, фігове
 дерево
 смрьд'ѣти — смердіти
 смр'ѣча — кедр
 сноути, сновж — снувати,
 сную
 сокачин — кухар
 сопыць — музикант, який
 грає на сопілці
 сотона — диявол, сатана
 спира — військовий загін,

третина когорти
 сподъ — гурт, коло людей
 спждъ — міра сипучих
 речовин, посудина
 срамжливъ — сором'язливий
 сраница — нижній одяг,
 сорочка
 срѣсти — зустріти
 срѣтеник — зустріч
 стволик — кропива
 стлѣпъ — колона, башта,
 оплот
 стодола — сарай, стодола
 стопа — слід
 страдѣва — подвиг
 страсть — нещастя, страж-
 дання, мука
 стратигъ — полководець,
 воєначальник
 стрижникъ — духовна особа
 стрижниці — духовництво
 стрншти — стригти
 стропъ — рана, струп
 стръво, стръвъ — падаць
 строупъ — рана, труп
 стрѣкало — жало
 стрѣха — край солом'яної
 стріхи
 стрѣшти — стерегти
 стоуденьць — джерело,
 криниця
 стоудъ — сором
 стѣгна — широка вулиця
 стѣза — стежа, стежка
 стѣнь — тінь
 соулѣ, соулин — краще
 соухъ — сухий
 соукта — марнота, обман
 съвазнъ — спокуса, помилка
 съвалюсти — зберегти, дотри-
 матися
 съвориште — збори, збори-
 ще, синагога
 съвалѣци, съвалачити, съвалѣ-
 кати — роздягати, знімати
 съврѣшати — здійснити,
 виконати
 съврѣштити сѧ — упокоїтися
 съвѣдѣтель — очевидець,
 свідок
 съвѣстовати — повідомляти,

оголошувати, сповідати
 съвѣтъ — порада, нарада,
 рішення
 съвѣзъ, съвѣзъ — пута
 съвѣзати — заковувати,
 ув'язнювати
 съвѣзынь — в'язень
 съдоушнь — натхненний,
 одухотворений
 съказаник — пояснення
 съказати — пояснювати,
 перекладати, тлумачити
 съкомъчати сѧ — закінчитися,
 звершитися, здійснитися
 съкровище — місце, де
 зберігаються скарби,
 скарбниця
 съкровъ — таємне місце
 сълагати, съложити — з'єдна-
 ти, порівняти
 сълати, сълѣж — посилати,
 посилаю
 сълъ — посол
 съмирати сѧ — миритися,
 підтримувати мир
 съмотренк — огляд, нагляд,
 указ
 съмотрѣливнь — те, що
 стосується благоустрою
 съмѣра — міра, розпорядок
 монастиря
 съмѣщенник — збентеження
 съмасти — потрусити,
 збентежити, стурбувати,
 занепокоїти
 сънабѣдѣти — охороняти,
 рятувати, зберігати
 съник — сновидіння
 съннити — вийти, зійти
 сънмище — зібрання
 сънъмъ — зібрання, з'єднання
 сънѣдъ — їжа, харчі
 сънѣсти — з'їсти
 сънати — знімати, відділяти
 съпасъ — порятунк
 съпона — перепона, перешко-
 да
 съпрѣмлати — бути спрямо-
 ваним, уподібнюватися
 съребро — срібло
 срьпъ — серп

сътворити — робити, створю-
вати
 сътворицеж — у сто разів
 сътрѣбити — виконати
 състѣзати сѧ — сперечатися,
бесідувати, розмовляти
 съсѣдъ — посудина
 сътѣжати — мучити, гнітити,
-сѧ — знемагати, мучитися
 съзѣдати, съзидати — буду-
вати
 съде — тут
 сѣдалиште — місце для
сидіння, престол
 сѣмо — сюди
 сѣнь — тінь, шатро, житло
 сѣдни — суддя
 сѣдъ, съсѣдъ — посудина
 сѣмьнѣти (сѧ) — сумнівати-
ся, остерігатися
 сѣпръ — супротивник,
відповідач на суді
 сѣпрѣжъ — упряж, пара волів
 сѣсѣдъ — сусід
 сѣтъ — каже, кажуть

Т

тажде — потім
 таи — таємно
 талантъ — металеві гроші
 тать — злодій
 таче — для чого
 тврьдъ — твердиня, оплот
 тектонъ — столяр
 тела — теля
 тенето — сітка, пастка
 тети — бити
 тешти — бігти
 тѣштити — стукати, бити,
товкти
 тожде и — і потім
 толко — стільки
 точило — прес для винограду
 троути — годувати
 трѣгъ — площа, базар
 трѣжище — село, поселення,
площа, базар
 трѣжьникъ — торговець
 трѣпѣти — терпіти, пережи-
вати, бути терпеливим
 трѣсъ — землетрус

трьник — терни
 трѣпѣти — терпіти, витриму-
вати, переживати
 трѣва — жертва
 трѣвъ — близький, потріб-
ний
 трѣва — трава
 трѣзовати — бути тверезим
 трѣти — терти
 трѣсавица — пропасниця,
лихоманка
 трѣва — труба, сурма
 трѣдъ — хвороба
 трѣтъ — стража, військо
 тоу — там, тут
 тоуждъ — чужий
 тоужде — там же, тут же
 тоукъ — жир, сало
 тоуне — даремно, марно
 тоучьнъ — жирний, товстий
 тъкмо — тільки
 тъчьнъ — рівний
 тъцинъ — швидкий, гарячий
 тыць — порожній, дарем-
ний, нікчемний
 тыкы — гарбуз
 тысашта — тисяча
 тъзынъ — однойменний
 тылти — псувати, нищити
 тъма — десять тисяч
 тъмница — в'язниця
 тѣжати — працювати,
обробляти
 тѣзати — питати, вимагати
 тѣти, тънж — рубати, рубаю
 тѣга — сум, горе
 тѣча — хмара

ОУ, Ҁ

оу — вже; не оу — ще не
 оубо — отже, адже, так, так як
 оубогъ — бідний
 оубон — вбивство
 оуброусть — хустина
 оугль — вугілля
 оуговъзити — вродити,
збагатити
 оугль — куток
 оудавити — давити, тиснути,
задушити
 оудевелѣвати — міцніти

оудовлати — підкоряти собі,
міцніти
оудобреник — приборкання
оудобреник норовоу — доско-
налість, моральна краса
оудобрити — зробити краси-
вим, поліпшити, вдоскона-
лити
оудъ — фаланга руки, части-
на тіла
оужасьнъ — лякливий
оукроухъ — шматок
оулоучити — досягти, отримати
оумаленъ — смиренний
оумиленик — смирення,
зворушення
оуне — краще
оунылъ — недбалий, недбай-
ливий
оупитанъ — відгодований
оуправити — керувати,
направляти, приводити до
порядку
оупъваник — надія, впевне-
ність
оусерагъ, оусеразъ — сережка
оусмаръ — кожум'яка
оуста — рот, уста
оуставити — ставити, вста-
новлювати, утримувати
оустъна — губа, вхід
оусждити — споряджати
покійника
оутворити — давати лад,
влаштовувати
оутръ — вранці
оутлагати — мати можливість,
бути в змозі
оучительство — повчання,
настанова
оучрѣдити — гостинно
прийняти, пригощати
оушидъ — втікач
оуштедрити — помилувати

Ф

фаристѣи — фарисей
финникъ — фінік, фінікова
пальма
форъ — данина

Х

халжга — стіна, паркан,
огорожа
хероувимъ — херувим
хитонъ — хітон, туніка
хламида — плащ
хлъмъ — горб, могила
хлабъ — водоспад, потік
хоботъ — хвіст
ходатан — посередник,
заступник
храбѣръ — воїн
храмъ, храмина — будинок
хоудъ — малий
хоудооумный — дурний
хоула — наклеп, звинувачення
хоуловати — богохульствува-
ти, лаятися, лихословити
хждогъ — вправний, тямую-
щий

Ц

цвисти, цвьтж — цвісти, цвіту
црькы — церква
цѣлнти — лікувати
цѣлованик — привітання
цѣловати — вітати
цѣста — вулиця
цата — монета

Ч

часъ — пора, час
чапати — чекати
чезнжти — затухати, зникати
челадинъ — раб, слуга
чесати — чесати, гладити
четыре десате — сорок
чисменитъ — числовий
чисма — число
чисти, чьтж — шанувати,
шаную
чистина — щирість, правди-
вість
чловѣкъ — людина
чрьвальнъ — червоний
чрьнъ — червоний
чрьвь — черв'як
чрѣво — живіт, шлунок
чрѣда — череда, черга,
порядок
чрѣсла — боки, стегна

чюждати сѧ, чюдити сѧ —
дивуватися
чьсть — знак, прикмета,
честь, свято, торжество
чадо — дитина
чадь — люди
часть — частина, доля

Ш

шаръ — фарба
шиѧ — шия
штоуждъ — чужинець
шоуи — лівий
шатаник — хвилювання,
сміливість
шатати сѧ — підніматися,
хвилюватися, обурюватися

Щ

щоуждъ — чужий, сторонній

Ю

южьскъ — південний
юньць — теля
юноша — юнак
ютро — ранок

Ѧ

ѧвѣ — явно, неприховано
ѧдъ — отрута, трунок
ѧдь — їжа; ѧсти — їсти
ѧдьца — ненажера
ѧзвина — нора, лігво звіра
ѧко — як, коли, щоб, що
ѧмо — куди; ѧмо колиждо —
куди б не

ѧрина — вовна
ѧрость — гнів
ѧръ — сердитий

Ѧ, Ѧ

Ѧдро — швидко, скоро
Ѧса — хвороба, рана
Ѧзыкаболевати — мати
хворобу язика
Ѧзыкъ — язик, рід, плем'я
Ѧти сѧ — братися, триматися
Ѧти — взяти
Ѧтро — печінка
Ѧтьникъ — в'язень

Ж

жгль — кут
жгль — вугілля
жда — вудка
ждолъ — долина, балка
ждоу, ждоу — де
жже — мотузка, канат, цеп
жжика — родич
жза — окови, пута
жзлиште — в'язниця
жзъкъ — вузький
жтрова — живіт
жхати — пахтіти, пахнути
жтръ — всередині
жтрнь, вынжтрнь —
внутрішній

V

впокрить — лицемір
впостась — предмет, особа,
істота

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ
ДЛЯ СЕМІНАРСЬКИХ І ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Слов'янські азбуки: глаголиця і кирилиця

Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери	Глаголиця		Кирилиця		Звук	Назва літери
Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.			Літера	Числ. знач.	Літера	Числ. знач.		
Ѧ	1	а	1	[а]	азъ	Ф	500	Ф	500	[ф]	фрьтъ
Ѣ	2	б	—	[б]	боукы	Ѧ	600	Х	600	[х]	хѣръ
Ѥ	3	в	2	[в]	вѣди	Ѧ	700	Ѧ	800	[о]	отъ
Ѧ	4	г	3	[г]	глаголи	Ѧ	800	Ѧ	—	[шт]	шта
Ѧ	5	д	4	[д]	добро	Ѧ	900	Ѧ	900	[ц]	ци
Ѧ	6	е	5	[е]	ксть	Ш	1000	ч	90	[ч]	чрьвъ
Ѧ	7	ж	—	[ж]	живѣтѣ	Ѧ	—	ш	—	[ш']	ша
Ѧ	8	з	6	[з]	зѣло	Ѧ	—	ъ	—	[ѡ]	кръ
Ѧ	9	и	7	[и]	земля	Ѧ	—	ы	—	[ы]	кры
Ѧ	20	і	8	[і]	нже	Ѧ	—	ь	—	[ѣ]	кръ
Ѧ	10	і	10	[і]	нжен	Ѧ	—	ѣ	—	[ѣ]	патъ
Ѧ	30	(Ѧ)	—	[г]	гервь	Ѧ	—	ю	—	[’у, ју]	ю
Ѧ	40	к	20	[к]	како	Ѧ	—	Ѧ	—	[’а, ја]	Ѧ
Ѧ	50	л	30	[л]	людик	Ѧ	—	к	—	[’е, је]	к
Ѧ	60	м	40	[м]	мыслѣтѣ	Ѧ	—	Ѧ	(900)	[е]	юс малий
Ѧ	70	н	50	[н]	нашь	Ѧ	—	Ѧ	—	[’е, је]	юс малий
Ѧ	80	о	70	[о]	онъ	Ѧ	—	Ѧ	—	[о]	Ѧотованный
Ѧ	90	п	80	[п]	поком	Ѧ	—	Ѧ	—	[’о, јо]	юс великий
Ѧ	100	р	100	[р]	рьци	Ѧ	—	Ѧ	60	[Ѧс]	Ѧсн
Ѧ	200	с	200	[с]	слово	Ѧ	—	Ѧ	700	[Ѧс]	Ѧсн
Ѧ	300	т	300	[т]	твьрдо	Ѧ	800	Ѧ	9	[ф]	Ѧнта
Ѧ	400	у	400	[у]	укъ	Ѧ	—	Ѧ	400	[і, в]	нижа

**Походження літер кирилиці, створених для передачі
специфічних слов'янських звуків**

В	в (ведн)	о + у — оу (оукъ)
	ѡ (воукы)	ш + т — ѡ (шта)
З	ц (цѣл)	ъ + і — ѣ (ерѣ)
Ч	ч (чръвь)	і + є — к (е йотований)
Ш	ш (ша)	і + а — ѡ (а йотований)
А	Ѧ (юс малий)	і + оу — ю (у йотований)
	Ѫ (юс великий)	і + Ѧ — Ѣ (юс малий йотований)
І	ь (єрь)	і + Ѫ — ѣ (юс великий йотований)
	ѣ (єрь) — ѣ (ятъ)	
Ѣ	Ѣ (ѣло)	з + і + є — ж (живѣте)

Таблиця голосних старослов'янської мови

Піднесення	Ряд		
	Передній	Середній	Задній
Високе	и	ѣ	оу
Середнє	ь, Ѧ, є		о, ѣ, ѡ
Низьке	ѣ		а

Таблиця приголосних старослов'янської мови

Місце творення Спосіб творення			Губні	Язикові		
				передньо- язикові	середньо- язикові	задньо- язикові
Шумні	проривні	дзвінкі глухі	б п	д т		г к
	щілинні	дзвінкі глухі	в (ф)	з, ж с, ш	й	х
	африкати	дзвінкі глухі		ѡ ц, ч		
	складні	дзвінкі глухі		ѡд шт		
сонорні	носові плавні		м	н р, л		

Групи приголосних старослов'янської мови за твердістю/м'якістю

Постійно тверді	Постійно м'які	Тверді, м'які, пом'якшені	Тверді, пом'якшені
Г, К, Х	Ж, Ч, Ш ЖД, ШТ Ц, С, З, Ј	Р, Л, Н	Б, П, В, М Д, Т, С, З

Формування фонетичної системи праслов'янської мови

<i>Система голосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської</i>			
праіндоєвропейські	ā ā̃ ō ō̃ ē ē̃ ī ī̃ ū ū̃		
праслов'янські	а о е(ѣ) е і ъ у њ		
<i>Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської</i>			
сп.-сл.	p b t d g k ch s z i j v m n ъм ъп г л ъг њл		
праіндоєвр.	p b t d g k kh s z i j u m n м н г л њ њ		
	ph bh th dh gh kh		

I перехідна палаталізація задньоязикових

g	→	dž>ž
k	є, ѣ, ѡ, ѣ̃, и	→ ч
ch	→	š

сп.-сл. *rōka — *roqčiti	ст.-сл. рѣка — пор'ячити
сп.-сл. *grechъ — *grešiti	ст.-сл. грѣхъ — грѣшити
сп.-сл. *bogъ — *božьскъ	ст.-сл. богъ — божьскъ

II перехідна палаталізація задньоязикових

g	→ z'	нога — нозѣ	<сп.-сл. *nogai
k	ѣ̃, и → c'	рѣка — рѣцѣ	<сп.-сл. *ranrai
ch	→ s'	вѣхъ — вѣсѣ	<сп.-сл. *blъchai

III перехідна палаталізація задньоязикових

(закон Бодуена де Куртене)

г	→ z'	
и, ѣ, ѡ, р	к → c' (якщо в наступному складі не було ѣ̃, ѣ̃̃)	
ch	→ s'	

сп.-сл. lice < *likon	—	ст.-сл. лице
сп.-сл. vъsъ < *vъchъ	—	ст.-сл. вѣсь
сп.-сл. penędzъ < *pfenning	—	ст.-сл. пѣназъ
сп.-сл. mъrçati < *mъrkati	—	ст.-сл. мръцати

Доля приголосних у сполученні з наступним j

rj, lj, nj

rj>r'j>r'>r' *bourja > боура;

lj>l'j>l'>l' *volja > вола;

nj>n'j>n'>n' *konjъ > конь.

bj, pj, mj, vj

bj>b'j>b'>b'>b1' *bjudo > бяудо;

pj>p'j>p'>p'>p1' *pjujъ > плюж;

mj>m'j>m'>m>ml *zemja > земла;

vj>v'j>v'>v>vl *lovjo > ловаж.

zj, sj

zj>z'j>z'>z'>ž сп-сл. *lizjo>ližo; ст-сл. лизати — лижж;

sj>s'j>s'>s'>š сп-сл. *nosjo>nošq; ст-сл. носити — ноша.

gj, kj, chj

gj>g'j>g'>g'>ž' сп-сл. *lǣgja — ст-сл. лѣжа;

kj>k'j>k'>k'>č' сп-сл. *sekja — ст-сл. сѣча;

chj>ch'j>ch'>ch'>š' сп-сл. *suchja — ст-сл. соуша.

skj, stj, zgj, zdj

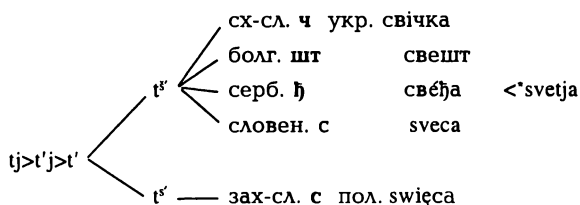
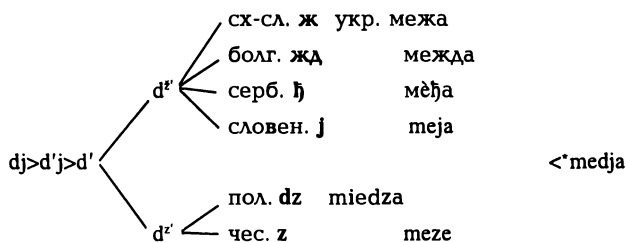
skj>št' сп-сл. *iskjo — ст-сл. иштж;

stj>št' сп-сл. *pustjo — ст-сл. поштж;

zgj>žd' сп-сл. *dǣzgijъ — ст-сл. дѣждь;

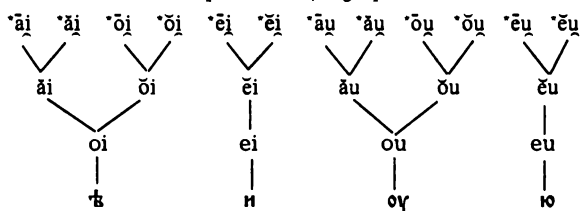
zdj>žd' сп-сл. *prigvozjdjъ — ст-сл. пригвождж.

dj, tj

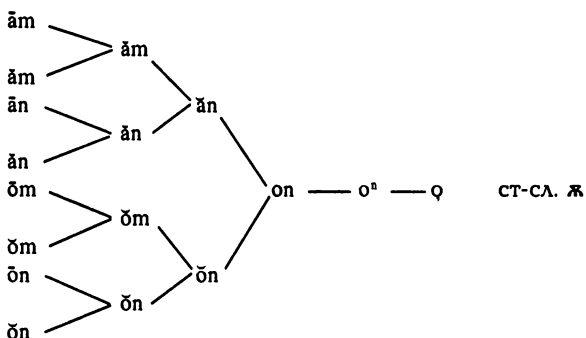
**Звукові процеси праслов'янської мови,
зумовлені дією закону відкритого складу**

Монофтонгізація дифтонгів

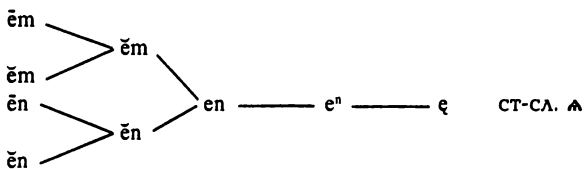

лит. *kaina* — ст.-сл. *цѣна*; нім. *Kaiser* — ст.-сл. *цѣсарь*;
 гр. *cheima* — ст.-сл. *зима*; лит. *kreivas* — ст.-сл. *кривь*;
 лит. *ausis* — ст.-сл. *оухо*; лат. *taurus* — ст.-сл. *тоуръ*;
 нім. *Leute* — ст.-сл. *людик*; лит. *liaupse* — ст.-сл. *любъ*.

Зміна дифтонгічних сполучень “голосний + *m, *n”

двн. *gans*; лат. *anser*; ст.-сл. *гжсь*
 лат. *pons*; д-інд. *panthan*; ст.-сл. *пжть*

лит. *penki*; гр. *pente*; ст.-сл. *пѣть*
 лит. *zentas*; лат. *genitor*; ст.-сл. *зѣть*

Зміна сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt

СП-СЛ.	ПД-СЛ.	ЗАХ-СЛ.	СХ-СЛ.
*tort	trat	trot	torot
*tolt	tlat	tlot	tolot
*tert	tret	tret	teret
*telt	tlet	tlet	tolot (зрідка telet)

нім. Berg;	ст.-сл. връгъ ;	пол. brzeg;	укр. берег;
лит. karvė;	ст.-сл. крава ;	чес. krava;	укр. коро́ва;
нім. Bart;	ст.-сл. брада ;	пол. broda;	укр. боро́да;
нім. Garten;	ст.-сл. градъ ;	пол. grod;	рос. город.

МОРФОЛОГІЯ

ІМЕННИК

Давні основи на голосний

Зразок вігмінювання

О д н и н а									
Основи на: -*ā -*jā		-*ō		-*jō		-*ū		-*ī	
жін., чол.рід		чол., сер.рід		чол., сер.рід		чол.рід		чол., жін.рід	
Н.	-а -па	-ъ -о	-ь -е	-ъ -ь	-ь	-ь	-ь	-ь	-ь
Р.	-ы -па	-а -а	-па -па	-оу	-и	-и	-и	-и	-и
Д.	-ѣ -и	-оу -оу	-ю -ю	-ови	-и	-и	-и	-и	-и
З.	-ж -ж	-ъ -о	-ь -е	-ъ -ь	-ь	-ь	-ь	-ь	-ь
О.	-оуѣ -еуѣ	-омъ -омъ	-емъ -емъ	-ъмъ -ъмъ	-ьмъ -ьмъ	-ьмъ	-ьмъ	-ьмъ	-ьмъ
М.	-ѣ -и	-ѣ -ѣ	-и -и	-оу	-и	-и	-и	-и	-и
Кл.	-о -е	-е -ю	-оу	-и	-и	-и	-и	-и	-и
М н о ж и н а									
Н.	-ы -па	-и -а	-и -па	-ове	-ик	-и	-и	-и	-и
Р.	-ъ -ь	-ъ -ь	-ь -ь	-овъ	-ин	-ин	-ин	-ин	-ин
Д.	-амъ -памъ	-омъ -омъ	-емъ -емъ	-ъмъ -ъмъ	-ьмъ -ьмъ	-ьмъ	-ьмъ	-ьмъ	-ьмъ
З.	-ы -па	-ы -а	-а -па	-ы	-и	-и	-и	-и	-и
О.	-амн -памн	-ы -ы	-и -и	-ъмн	-ьмн	-ьмн	-ьмн	-ьмн	-ьмн
М.	-ахъ -пахъ	-ѣхъ -нхъ	-нхъ -нхъ	-ъхъ -ьхъ	-ьхъ -ьхъ	-ьхъ	-ьхъ	-ьхъ	-ьхъ
Д в о і н а									
Н.-З.-Кл.	-ѣ -и	-а -ѣ	-па -и	-ы	-и	-и	-и	-и	-и
Р.-М.	-оу -ю	-оу -оу	-ю -ю	-овоу	-ню	-ню	-ню	-ню	-ню
Д.-О.	-ама -пама	-ома -ома	-ема -ема	-ъма -ьма	-ьма	-ьма	-ьма	-ьма	-ьма

Давні основи на -'ū, на -'en,-'es,-'et,-'er

Зразок відмінювання

О д н и н а						
Основи на: -'ū	-'en	-'et	-'es	-'er		
жін.рід	чол.рід	сер.рід	сер.рід	сер.рід	жін.рід	
Н. -ы	-ы	-а	-а	-о	-и	
Р. -ъве	-ене	-ене	-ате	-есе	-ере	
Д. -ъви	-ени	-ени	-ати	-еси	-ери	
З. -ъвъ	-ень	-а	-а	-о	-ерь	
О. -ъвиж	-еньмъ	-еньмъ	-атьмъ	-есъмъ	-ериж	
М. -ъве	-ене	-ене	-ате	-есе	-ери	
М н о ж и н а						
Н. -ъви	-ене	-ена	-ата	-еса	-ери	
Р. -ъвъ	-енъ	-енъ	-атъ	-есъ	-ерь	
Д. -ъвамъ	-еньмъ	-ъмъ	-атьмъ	-есъмъ	-ерьмъ	
З. -ъви	-ени	-ена	-ата	-еса	-ери	
О. -ъвами	-еньми	-ены	-аты	-есы	-ерьми	
М. -ъвахъ	-еньхъ	-еньхъ	-атьхъ	-есъхъ	-ерьхъ	
Д в о ї н а						
Н.-З.-Кл. -ъви	-ени	-енѣ	-атѣ	-есѣ	-ери	
Р.-М. -ъвоу	-еноу	-еноу	-атоу	-есоу	-ерю	
Д.-О. -ъвама	-еньма	-еньма	-атьма	-есъма	-ерьма	

ПРИКМЕТНИК

Зразок відмінювання коротких прикметників

Твердий варіант			М'який варіант		
О д н и н а					
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. новѣ	ново	нова	синь	сине	синѧ
Р.	нова	новѣ	синѧ	синѧ	
Д.	новоу	новѣ	синю	сини	
З. новѣ	ново	новѧ	синь	сине	синѧ
О.	новомѣ	новомѧ	синемѣ	синемѧ	
М.	новѣ	новѣ	сини	сини	
М н о ж и н а					
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. нови	нова	новѣ	сини	синѧ	синѧ
Р.	новѣ		синѧ	синѧ	
Д.	новомѣ	новамѣ	синемѣ	синѧмѣ	
З. новѣ	нова	новѣ	синѧ	синѧ	синѧ
О.	новѣ	новами	сини	синѧми	
М.	новѣхѣ	новѧхѣ	синнихѣ	синѧхѣ	
Д в о ї н а					
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. нова	новѣ	новѣ	синѧ	сини	сини
Р.—М.	новоу		синѧ	синю	
Д.—О.	новома	новама	синѧма	синѧма	

Твердий варіант

О д и н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. новѣын	новок	новага	новин	новага	новѣым
Р.	новакго	новѣым		новѣынхъ	
Д.	новоуѣмоу	новѣи		новѣымъ	
З. новѣын	новок	новѣжж	новѣым	новага	новѣым
О.	новѣымъ	новѣж		новѣымми	
М.	новѣкмъ	новѣи		новѣынхъ	

Двоїна

	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	новата	нов'ѣи	нов'ѣи
Р.—М.		новоую	
Д.—О.		нов'ѣинма	

М'який варіант

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. синни	синек	синѣа	синни	синѣа	синѣаѣ
Р. синѣаго		синѣаѣ		синниихъ	
Д. синюкмоу		синни		синнимъ	
З. синни	синек	синѣѣѣ	синѣаѣ	синѣаѣ	синѣаѣ
О. синнимъ		синѣѣѣ		синнимѣи	
М. синнимъ		синни		синниихъ	

Двоїна

	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	синята	синий	синий
Р.—М.		синюю	
Д.—О.		синними	

Невідмінювані прикметники

- **испѣтънъ:** скръбен испѣтънъ срьдца ваша (Мар. єв.)
- **соуѣгоуѣбъ:** соуѣгоуѣбъ...примысльник (Супр.)
- **различъ:** многоу и различъ гнѣвоу (Супр.)
- **оудобъ:** вѣдъты...оудобъ погыбеник (Син. тр.)
- **свободъ:** да мы...свободъ бѣдемъ (Супр.)
- **прѣпростъ:** житик прѣпростъ отьца Івана (Супр.)

Творення ступенів порівняння прикметників (суплетивні форми)

	чол.рід	жін.рід	сер.рід
малъ	мънини	мъньши	мъне
великъ	болни	больши	боле
мъногъ	ващини	ващини	вацьше
благъ	лоучни	лоучьши	лоуче
добръ	оуни	оуньши	оуньше
зълъ	горни	горьши	горьше
	поуштини	поуштьши	поуштьше

Зразок відмінювання прикметників з суфіксом -ьш

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	боли	боле	больши	больше	больша	больша
Р.		больша	больша		большь	
Д.		большоу	больши		большемъ	большамъ
З.	лоучьшь	боле	большж	больша	больша	больша
О.		большемъ	большеж		больши	большами
М.		больши			большихъ	большахъ
Д в о ї н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід			
Н.—З.	больша	больши	больши			
Р.—М.		большоу				
Д.—О.	большема		большама			

Зразок відмінювання прикметників з суфіксом -анш

О д н и н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	мѣножан	мѣножак	мѣножанши
Р.	мѣножанша		мѣножанша
Д.	мѣножаншоу		мѣножанши
З.	мѣножан	мѣножак	мѣножаншж
О.	мѣножаншемъ		мѣножаншеж
М.	мѣножанши		
М н о ж и н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	мѣножанше	мѣножанша	мѣножанша
Р.		мѣножаншь	
Д.	мѣножаншемъ		мѣножаншамъ
З.	мѣножанша	мѣножанша	мѣножанша
О.	мѣножанши		мѣножаншами
М.	мѣножаншихъ		мѣножаншахъ
Д в о ї н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	мѣножанша	мѣножанши	мѣножанши
Р.—М.		мѣножаншоу	
Д.—О.	мѣножаншема		мѣножаншама

ЗАЙМЕННИК

Значення розряди займенників

особові:	азъ (азъ), ты, мы, вы, вѣ, ва
зворотний:	себе
вказівні:	тѣ, та, то, съ, си, се, онъ, она, оно
присвійні:	мон, моя, моє, нашъ, наша, наше
означальні:	самъ, сама, само, вѣстакъ, вѣстка, вѣстак
неозначені:	нѣкто, нѣчто, етеръ, етера, етеро
заперечні:	никъто, ничъто, никоторыне
відносні:	иже, таже, кже
питальні:	къто, чъто, кѣм, каѣ, кок

Безродові займенники

Зразок відмінювання особових займенників

О д н и н а		М н о ж и н а	
Н. азъ	тѣ	мы	вы
Р. мене	тебе	насъ	васъ
Д. мѣнѣ, ми	тебѣ, ти	намъ, нѣ	вамъ, вѣ
З. ма, мене	та, тебе	нѣ, насъ	вѣ, васъ
О. мѣною	тобою	нами	вами
М. мѣнѣ	тебѣ	насъ	васъ

Д в о ї н а		
Н.	вѣ	ва
Р.—М.	наю	ваю
Д.—О.	нама	вама
З.	на	ва

Зразок відмінювання зворотного займенника

Н. —
Р. себе
Д. себѣ, си
З. са, себе
О. собою
М. себѣ

Родові займенники

Зразок відмінювання вказівних займенників

О д н и н а							
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	тѣ	то	та		и	ѣ	ѣ
Р.	того		тоѣ			кого	кѣ
Д.	тому		тои			кому	ки
З.	тѣ	то	тѣ		и	ѣ	ѣ
О.	тѣмъ		тоѣ			имъ	кѣ
М.	томъ		тои			имъ	ки

М н о ж и н а							
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	ти	та	тѣ		и	ѣ	ѣ
Р.		тѣхъ				ихъ	
Д.		тѣмъ				имъ	
З.	тѣ	та	тѣ		ѣ	ѣ	ѣ
О.		тѣми				ими	
М.		тѣхъ				ихъ	

Д в о ї н а							
	чол.	сер.	жін.		чол.	сер.	жін.
Н.—З.	та	тѣ	тѣ		ѣ	и	и
Р.—М.		тою				кю	
Д.—О.		тѣма				има	

Зразок відмінювання присвійних займенників

О д н и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	нашъ	наше	наша	мон	мок	мота
Р.	нашего		нашей	мокого		мокой
Д.	нашомуу		нашей	мокомуу		моки
З.	нашъ	наше	нашѣ	мон	мок	моѣ
О.	нашимъ		нашей	монмъ		мокиѣ
М.	нашемъ		нашей	мокомъ		моки
М н о ж и н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	наши	наша	наша	мон	мота	моѣ
Р.		нашихъ			моныхъ	
Д.		нашимъ			монмъ	
З.	наша	наша	наша	моѣ	мота	моѣ
О.		нашими			монми	
М.		нашихъ			моныхъ	
Д в о ї н а						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	наша	наши	наши	мота	мон	мон
Р.—М.		нашею			мокою	
Д.—О.		нашими			монми	

Зразок відмінювання означальних займенників

О д н и н а			М н о ж и н а			
	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	всь	всьє	вста	вси	вста	всьѣ
Р.	всьєго		всьємъ		всьѣхъ	
Д.	всьємоу		всьєи		всьѣмъ	
З.	всь	всьє	всьѣ	всьѣ	вста	всьѣ
О.	всьѣмъ		всьєѣ		всьѣми	
М.	всьємъ		всьєи		всьѣхъ	
Д в о ї н а						
	чол.	сер.	жін.			
Н.—З.	вста	всьѣ	всьѣ			
Р.—М.		всьєю				
Д.—О.		всьєма				

Зразок відмінювання неозначених займенників

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. ктеръ	ктеро	ктера	ктери	ктера	ктеры
Р.	ктера	ктеры		ктеръ	
Д.	ктероу	ктерѣ		ктеромъ	ктерамъ
З.	ктеръ	ктеро	ктерѣ	ктери	ктеры
О.	ктеромъ	ктеромъ		ктеры	ктерами
М.	ктерѣ	ктерѣ		ктерѣхъ	ктерахъ
Д в о ї н а					
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		
Н.—З.	ктера	ктерѣ	ктерѣ		
Р.—М.		ктероу			
Д.—О.	ктерома		ктерама		

Зразок відмінювання питальних займенників

Н. кѣто	чѣто				
Р. кого	чесо, чѣсо, чесоґо, чѣсоґо				
Д. комоу	чемоу, чѣсомоу, чесоґоу				
З. кого	чѣто				
О. цѣмъ	чимъ				
М. комъ	чемъ, чесоґмъ				
О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. кѣн	кок	каѣ	цни	каѣ	кѣнѣ
Р.	кокґо	кокѣ		кѣнѣхъ	
Д.	кокмоу	кокн		кѣнѣмъ	
З. кѣн	кок	коѣ, кѣѣ	кѣнѣ	каѣ	кѣнѣ
О.	кѣнѣмъ	кокѣ		кѣнѣми	
М.	кокѣмъ	кокн		кѣнѣхъ	

ЧИСЛІВНИК

Таблиця числівників старослов'янської мови

	Кількісні	Порядкові
1	ѣдинъ, ѣдынъ, -а, -о	прѣвъ, -а, -о
2	дѣва(чол.), дѣвѣ(ж., сер.)	въторъ, -а, -о
3	трик(чол.), три(ж. сер.)	третин(-тън), -нѣ, -нѣ
4	четыре(чол.), -ри(ж. сер.)	четвъртъ, -а, -о
5	пѣтъ	пѣтъ, -а, -о
6	шесть	шесть, -а, -о

	Кількісні	Порядкові
7	сѣдмь	сѣдмъ,-а, -о
8	осмь	осмъ,-а, -о
9	девятъ	девятъ,-а, -о
10	десать	десать,-а, -о
11	ѣдинъ (-а,-о) на десѣте	пръвъ на десѣте ѣдинонадесѣтъ
12	дѣва (-ѣ) на десѣте	вѣторъ на десѣте дѣванадесѣтъ,-ѣнъ
13	трикъ (три) на десѣте	третин на десѣте тринадесѣтъ
14	четъре (-ри) на десѣте	четвъртъ на десѣте
15	пѣтъ на десѣте	пѣтъ на десѣте пѣтънадесѣтънъ
16	шестъ на десѣте	шестъ на десѣте шестонадесѣтъ
17	сѣдмь на десѣте	сѣдмь на десѣте сѣдмьнадесѣтъ сѣдмьнадесѣтънъ
18	осмь на десѣте	осмь на десѣте осмонадесѣтъ
19	девятъ на десѣте	девятъ на десѣте деветънадесѣтънъ
20	дѣва десѣти	дѣвадесѣтъ, дѣводесѣтъ дѣвадесѣтънъ
30	три десѣти (-те)	тридесѣтънъ
40	четъре (-ри) десѣте (-ти)	четъридесѣтъ четъридесѣтънъ
50	пѣтъ десѣтъ	пѣтъдесѣтъ, пѣтъдесѣтънъ
60	шестъ десѣтъ	шестъдесѣтъ
70	сѣдмь десѣтъ	сѣдмодесѣтънъ сѣдмьдесѣтънъ
80	осмь десѣтъ	осмьдесѣтъ, осмьдесѣтънъ
90	девятъ десѣтъ	девятъдесѣтъ деветъдесѣтънъ
100	сѣто	сѣтънъ
200	дѣвѣ сѣтъѣ	дѣвосѣтънъ, двоуѣсѣтъно
300	три сѣта	трисѣтънъ
400	четъри сѣта	(четърисѣтънъ)
500	пѣтъ сѣтъ	(пѣтисѣтънъ)
1000	тысѣшѣта (тысѣшѣта)	тысѣшѣтънъ, тысѣшѣтънъ (дѣвоутысѣшѣтънъ)
2000	дѣвѣ тысѣшѣти	
3000	три тысѣшѣта	
4000	четъри тысѣшѣта	
5000	пѣтъ тысѣшѣтъ	
10 000	тъма, нѣсѣѣда	

Кількісні числівни

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	єдинъ	єдино	єдина
Р.		єдиного	єдиною
Д.		єдиномоу	єдиною
З.	єдинъ	єдино	єдиня
О.		єдинѣмъ	єдиною
М.		єдиномъ	єдиною

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер. і жін.рід
Н.—З.	дѣва, оба	дѣвѣ, обѣ
Р.—М.		дѣвою, обою
Д.—О.		дѣвѣма, обѣма

Зразок відмінювання

	чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	три	три	три	четыре	четыри	четыри
Р.		трини, трини			четырь	
Д.		тримъ			четырьмъ	
З.		три			четыри	
О.		трими			четырьми	
М.		трихъ			четырьхъ	

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. десять	десяте, -ти	
Р. десяте, -ти	десять	Н.—З. десяти, (-тъ)
Д. десяти	десятьмъ	Р.—М. (десятоу)
З. десять	десяти	Д.—О. десятима
О. десятихъ, -ыхъ	десяты	
М. десяте, -ти	десятьхъ	

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. съто	съта	
Р. съта	сътомъ	Н.—З. сътъ
Д. сътъ	сътомъ	Р.—М. сътоу
З. съто	съта	Д.—О. сътома
О. сътомъ	съты	
М. сътъ	сътъхъ	

Зразок відмінювання

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
Н. тѣсашѣ	тѣсашѣа	
Р. тѣсашѣа	тѣсашѣ	Н.—З. тѣсашѣи
Д. тѣсашѣи	тѣсашѣамъ	Р.—М. тѣсашѣоу
З. тѣсашѣѣ	тѣсашѣа	Д.—О. тѣсашѣама
О. тѣсашѣеѣ	тѣсашѣаи	
М. тѣсашѣи	тѣсашѣахъ	

Зразок відмінювання

чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. кдинѣ на десѣте	кдино на десѣте	кдина на десѣте
Р. кдиноѣ на десѣте		кдиноѣа на десѣте
Д. кдиноѣоу на десѣте		кдиноѣи на десѣте
З. кдинѣ на десѣте	кдино на десѣте	кдинѣа на десѣте
О. кдинѣѣ на десѣте		кдиноѣа на десѣте
М. кдиноѣа на десѣте		кдиноѣи на десѣте

Зразок відмінювання

Н. патѣ на десѣте	патѣ десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ
Р. патѣи на десѣте	патѣи десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ
Д. патѣи на десѣте	патѣи десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ
З. патѣ на десѣте	патѣ десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ
О. патѣѣ на десѣте	патѣѣ десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ
М. патѣи на десѣте	патѣи десѣтъ, сътъ,	тѣсашѣ

Зразок відмінювання

Н. триѣ (три) десѣте (десѣти)	триѣ (три) съѣа
Р. триѣи десѣтъ	триѣи сътъ
Д. трѣѣи десѣтъѣ	трѣѣи съѣомъ
З. три десѣти	три съѣа
О. трѣѣи десѣтъѣ	трѣѣи сътъѣ
М. трѣѣхъ десѣтъѣхъ	трѣѣхъ сътъѣхъ

У числівниках 20, 200 другий компонент відмінюється у двоїні;
у числівниках 30, 40, 300, 400 — у множині.

ДІЕСЛОВО

Спосіб

Архаїчний умовний

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. далѣ, -ѣ, -ѣиѣ	дали, -ѣ, -ѣиѣиѣ
2 ос. далѣ, -ѣ, -ѣи	дали, -ѣ, -ѣиѣиѣ
3 ос. далѣ, -ѣ, -ѣи	дали, -ѣ, -ѣиѣиѣиѣ

Форми двоїни пам'ятками не засвідчені, вони реконструйовані.

- 1 ос. (дала, -ѣ, -ѣ бивѣ)
 2 ос. (дала, -ѣ, -ѣ биста)
 3 ос. (дала, -ѣ, -ѣ бисте)

Новий умовний

О д н и н а	М н о ж и н а
1 ос. зналъ, -о, -а бѣхъ	знали, -а, -ы бѣхомъ
2 ос. зналъ, -о, -а бѣ	знали, -а, -ы бѣсте
3 ос. зналъ, -о, -а бѣ	знали, -а, -ы бѣша

Д в о ї н а

- I ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣховеѣ
 II ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣста
 III ос. знала, -ѣ, -ѣ бѣсте

Наказовий спосіб

		I клас нести	II клас двигнѣти
Однина	2 ос.	неси	двигни
	3 ос.	неси	двигни
Множина	1 ос.	несѣмъ	двигнѣмъ
	2 ос.	несѣте	двигнѣте
Двоїна	1 ос.	несѣвеѣ	двигнѣвеѣ
	2 ос.	несѣта	двигнѣта
		III клас знати	IV клас хвалити
Однина	2 ос.	знаи	хвали
	3 ос.	знаи	хвали
Множина	1 ос.	знаимъ	хвалимъ
	2 ос.	знаите	хвалите
Двоїна	1 ос.	знаивѣ	хваливѣ
	2 ос.	знаита	хвалита

		решти	мошти	пешти
Однина	2 ос.	рьци	мози	пыци
	3 ос.	рьци	мози	пыци
Множина	1 ос.	рьцѣмъ	мозѣмъ	пыцѣмъ
	2 ос.	рьцѣте	мозѣте	пыцѣте
Двоїна	1 ос.	рьцѣвеѣ	мозѣвеѣ	пыцѣвеѣ
	2 ос.	рьцѣта	мозѣта	пыцѣта

Форми наказового способу віг атематичних дієслів

		<u>БѢТИ</u>	<u>ДАТИ</u>	<u>ІАСТИ</u>	<u>ВѢДѢТИ</u>
Однина	2 ос.	бѣди	даждь	іаждь	вѣждь
	3 ос.	бѣди	даждь	іаждь	вѣждь
Множина	1 ос.	бѣдѣмъ	дадимъ	іадимъ	вѣдимъ
	2 ос.	бѣдѣте	дадите	іадите	вѣдите
Двоїна	1 ос.	бѣдѣвеѣ	дадивѣ	іадивѣ	вѣдивѣ
	2 ос.	бѣдѣта	дадита	іадита	вѣдита

Класи дієслів

I клас

Основа теперішнього часу з темою -є;
основа інфінітива на приголосний або на -а.

Основа тепер. часу

нес-є-те

реч-є-те

мож-є-те

бер-є-те

Основа інфінітива

нес-ти

рек-ти

мог-ти

бра-ти

II клас

Основа теперішнього часу з темою -не;
основа інфінітива на -нж.

Основа тепер. часу

двиг-не-те

постиг-не-те

клик-не-те

Основа інфінітива

двиг-нж-ти

постиг-нж-ти

клик-нж-ти

III клас

Основа теперішнього часу з темою -к[-je]. Особливістю цієї групи дієслів було те, що -j зник після приголосних, зазнавши взаємної асиміляції попереднім пом'якшеним приголосним.

Основа інфінітива має 4 різновиди:

— основа дорівнює кореню і закінчується на голосний;

— основа на -а;

— основа на -ѣ;

— основа на -ова.

Основа тепер. часу

кры-к-те

пи-к-те

пиш-є-те (-ше-<-'sje-)

каж-є-те (-же-<-'zje-)

цел-ѣ-к-те

коуп-оу-к-те

мил-оу-к-те

Основа інфінітива

кры-ти

пи-ти

пис-а-ти

каз-а-ти

цел-ѣ-ти

коуп-ова-ти

мил-ова-ти

IV клас

Основа теперішнього часу з темою -и. В 1 ос. одн. перед закінченням -ж завжди був давній 'j, який не прослідковується в інших особових формах. Напр.: *хвалѣж, люблѣж, хождѣж, прошѣж*.

Основа інфінітива на -и, рідше на -ѣ, -а<є.

Основа тепер. часу

хвал-и-те

мол-и-те

вид-и-те

мын-и-те

слѣш-и-те

крич-и-те

Основа інфінітива

хвал-и-ти

мол-и-ти

вид-ѣ-ти

мын-ѣ-ти

слѣш-а-ти <'slucheti

крич-а-ти <'kriketi

V клас

Цей клас об'єднував 4 атематичних дієслова, які приєднували особові закінчення безпосередньо до основи.

Інфінітив бѣти дати части вѣдѣти
1 ос. одн. тепер. часу кмь дамь памь вѣмь

Теперішній час

Тематичне гієвігмінювання

I клас

Інфінітив	нести	брати	моцти	вѣзати
Однина	1 ос. несѣ	берѣ	могѣ	вѣзмѣ
	2 ос. несешн	берешн	можешн	вѣзмешн
	3 ос. несетѣ	беретѣ	можетѣ	вѣзметѣ
Множина	1 ос. несемѣ	беремѣ	можемѣ	вѣзмемѣ
	2 ос. несете	берете	можете	вѣзмете
	3 ос. несѣтъ	берѣтъ	могѣтъ	вѣзмѣтъ
Двоїна	1 ос. несевѣ	беревѣ	можевѣ	вѣзमेvѣ
	2 ос. несета	берета	можета	вѣзмета
	3 ос. несете	берете	можете	вѣзмете

II клас

Інфінітив двигнѣти				
	Однина	Множина	Двоїна	
1 ос.	двигнѣ	двигнемѣ	двигневѣ	
2 ос.	двигнешн	двигнете	двигнета	
3 ос.	двигнетѣ	двигнѣтъ	двигнете	

III клас

Інфінітив	пити	дѣлати	желѣти	коуповати
Однина	1 ос. пнѣ	дѣлаѣ	желѣѣ	коупоуѣ
	2 ос. пнѣшн	дѣлаѣшн	желѣѣшн	коупоуѣшн
	3 ос. пнѣтъ	дѣлаѣтъ	желѣѣтъ	коупоуѣтъ
Множина	1 ос. пнѣмѣ	дѣлаѣмѣ	желѣѣмѣ	коупоуѣмѣ
	2 ос. пнѣте	дѣлаѣте	желѣѣте	коупоуѣте
	3 ос. пнѣѣтъ	дѣлаѣѣтъ	желѣѣѣтъ	коупоуѣѣтъ
Двоїна	1 ос. пнѣвѣ	дѣлаѣвѣ	желѣѣвѣ	коупоуѣвѣ
	2 ос. пнѣта	дѣлаѣта	желѣѣта	коупоуѣта
	3 ос. пнѣте	дѣлаѣте	желѣѣте	коупоуѣте

IV клас

Інфінітив	носити	свѣтити	видѣти	трьпѣти
Однина	1 ос. носѣ	свѣѣѣ	виѣѣ	трьпѣѣ
	2 ос. носѣшн	свѣѣшн	виѣшн	трьпѣшн
	3 ос. носѣтъ	свѣѣтъ	виѣтъ	трьпѣтъ

Множина	1 ос.	носимъ	свѣтимъ	видимъ	тръпимъ
	2 ос.	носите	свѣтите	видите	тръпите
	3 ос.	носаѣтъ	свѣтаѣтъ	видаѣтъ	тръпаѣтъ
Двоїна	1 ос.	носивѣ	свѣтивѣ	видивѣ	тръпивѣ
	2 ос.	носитеа	свѣтита	видита	тръпита
	3 ос.	носите	свѣтите	видите	тръпите

Атематичне гїсвїгмінювання

V клас

	Інфінітив	БЪТИ	ПСТИ	ДАТИ	ВѢДѢТИ
Однина	1 ос.	ксмъ	памъ	дамъ	вѣмъ
	2 ос.	кси	пси	дси	вѣси
	3 ос.	кстѣ	пстѣ	дстѣ	вѣстѣ
Множина	1 ос.	ксмъ	памъ	дамъ	вѣмъ
	2 ос.	ксте	псте	дсте	вѣсте
	3 ос.	сѣтъ	пдаѣтъ	дадаѣтъ	вѣдаѣтъ
Двоїна	1 ос.	ксвѣ	павѣ	давѣ	вѣвѣ
	2 ос.	кста	пста	дста	вѣста
	3 ос.	ксте	псте	дсте	вѣсте

Майбутній час

Простий майбутній час

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	бѣдѣ	бѣдемъ	бѣдевѣ
2 ос.	бѣдеш	бѣдете	бѣдета
3 ос.	бѣдетѣ	бѣдѣтъ	бѣдете

I майбутній час

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	имамъ знати	имамъ знати	имавѣ знати
2 ос.	имашн знати	имате знати	имата знати
3 ос.	иматѣ знати	имѣтъ знати	имате знати

Майбутній у теперішньому

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	хощѣ брати	хощемъ брати	хощевѣ брати
2 ос.	хощешн брати	хощете брати	хощета брати
3 ос.	хощетѣ брати	хощѣтъ брати	хощете брати

Перегмайбутній

О д н и н а			
	чол.рід	жін.рід	сер.рід
1 ос. БЯДЖ	ЗНАЛЪ	ЗНАЛА	ЗНАЛО
2 ос. БЯДЕШИ	ЗНАЛЪ	ЗНАЛА	ЗНАЛО
3 ос. БЯДЕТЬ	ЗНАЛЪ	ЗНАЛА	ЗНАЛО
М н о ж и н а			
1 ос. БЯДЕМЪ	ЗНАЛИ	ЗНАЛЫ	ЗНАЛА
2 ос. БЯДЕТЕ	ЗНАЛИ	ЗНАЛЫ	ЗНАЛА
3 ос. БЯДЖЪ	ЗНАЛИ	ЗНАЛЫ	ЗНАЛА
Д в о ї н а			
1 ос. БЯДЕВЪ	ЗНАЛА	ЗНАЛЪ	ЗНАЛЪ
2 ос. БЯДЕТА	ЗНАЛА	ЗНАЛЪ	ЗНАЛЪ
3 ос. БЯДЕТЕ	ЗНАЛА	ЗНАЛЪ	ЗНАЛЪ

Майбутній у минулому

О д н и н а	М н о ж и н а	Д в о ї н а
I ос. ХОТѢАХЪ брати	ХОТѢАХОМЪ брати	ХОТѢАХОВЪ брати
II ос. ХОТѢАШЕ брати	ХОТѢАШЕТЕ брати	ХОТѢАШЕТА брати
III ос. ХОТѢАШЕ брати	ХОТѢАХЪ брати	ХОТѢАШЕТЕ брати

Минулий час

Аорист простий (безсуфіксний)

	Інфінітив	мощи	ити	овръѣсти	двиґнѣти
О д н и н а	1 ос.	могъ	идъ	овръѣтъ	двиґъ
	2 ос.	може	иде	овръѣте	двиґе
	3 ос.	може	иде	овръѣте	двиґе
М н о ж и н а	1 ос.	могомъ	идомъ	овръѣтомъ	двиґомъ
	2 ос.	можете	идете	овръѣтете	двиґете
	3 ос.	можѣ	идѣ	овръѣтѣ	двиґѣ
Д в о ї н а	1 ос.	моговѣ	идовѣ	овръѣтовѣ	двиґовѣ
	2 ос.	можета	идета	овръѣтета	двиґета
	3 ос.	можете	идете	овръѣтете	двиґете

Аорист сигматичний (суфіксальний)
з основою на голосний

	Інфінітив	знати	молити	видѣти
О д н и н а	1 ос.	знахъ	молихъ	видѣхъ
	2 ос.	зна	моли	видѣ
	3 ос.	зна	моли	видѣ
М н о ж и н а	1 ос.	знахомъ	молихомъ	видѣхомъ
	2 ос.	знасте	молисте	видѣсте
	3 ос.	знаша	молиша	видѣша
Д в о ї н а	1 ос.	знаховѣ	молиховѣ	видѣховѣ
	2 ос.	знаста	молиста	видѣста
	3 ос.	знасте	молисте	видѣсте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
архаїчного аориста*

	Інфінітив	вести	решти
Однина	1 ос.	вѣсь	рѣхъ
	2 ос.	веде	рече
	3 ос.	веде	рече
Множина	1 ос.	вѣсомъ	рѣхомъ
	2 ос.	вѣсте	рѣсте
	3 ос.	вѣса	рѣша
Двоїна	1 ос.	вѣсовѣ	рѣховѣ
	2 ос.	вѣста	рѣста
	3 ос.	вѣсте	рѣсте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
нового аориста*

	Інфінітив	решти	вести
Однина	1 ос.	рекохъ	ведохъ
	2 ос.	рече	веде
	3 ос.	рече	веде
Множина	1 ос.	рекохомъ	ведохомъ
	2 ос.	рекосте	ведосте
	3 ос.	рекоша	ведоша
Двоїна	1 ос.	рекоховѣ	ведоховѣ
	2 ос.	рекоста	ведоста
	3 ос.	рекосте	ведосте

*Зразок дієвідмінювання сигматичного
аориста атематичних дієслів*

	Інфінітив	бѣти	вѣдѣти	пастн	дати
Однина	1 ос.	бѣхъ	вѣдѣхъ	пастъ, пахъ	дахъ
	2 ос.	бѣ, бѣсть	вѣдѣ	пастъ	дастъ, да
	3 ос.	бѣ, бѣсть	вѣдѣ	пастъ	дастъ, да
Множина	1 ос.	бѣхомъ	вѣдѣхомъ	пасомъ, пахомъ	дахомъ
	2 ос.	бѣсте	вѣдѣсте	пасте	дасте
	3 ос.	бѣша	вѣдѣша	паса, паша	даша
Двоїна	1 ос.	бѣховѣ	вѣдѣховѣ	пасовѣ, паховѣ	даховѣ
	2 ос.	бѣста	вѣдѣста	паста	даста
	3 ос.	бѣсте	вѣдѣсте	пасте	дасте

Імперфект

Зразок гієвідмінювання імперфекта

I клас

	Інфінітив	нести	печи	моуи	брати
Однина	1 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	браахъ
	2 ос.	несѣаше	печааше	можааше	брааше
	3 ос.	несѣаше	печааше	можааше	брааше
Множина	1 ос.	несѣахомъ	печаахомъ	можаахомъ	браахомъ
	2 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	браашете
	3 ос.	несѣахъ	печаахъ	можаахъ	браахъ
Двоїна	1 ос.	несѣаховѣ	печааховѣ	можааховѣ	брааховѣ
	2 ос.	несѣашета	печаашета	можаашета	браашета
	3 ос.	несѣашете	печаашете	можаашете	браашете

II клас

	Інфінітив	сѣхнѣти	тонѣти
Однина	1 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
	2 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
	3 ос.	сѣхнѣаше	тонѣаше
Множина	1 ос.	сѣхнѣахомъ	тонѣахомъ
	2 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете
	3 ос.	сѣхнѣахъ	тонѣахъ
Двоїна	1 ос.	сѣхнѣаховѣ	тонѣаховѣ
	2 ос.	сѣхнѣашета	тонѣашета
	3 ос.	сѣхнѣашете	тонѣашете

III клас

	Інфінітив	крати	пити	чоути	пѣти
Однина	1 ос.	кратѣахъ	питѣахъ	чоутѣахъ	пѣахъ
	2 ос.	кратѣаше	питѣаше	чоутѣаше	пѣаше
	3 ос.	кратѣаше	питѣаше	чоутѣаше	пѣаше
Множина	1 ос.	кратѣахомъ	питѣахомъ	чоутѣахомъ	пѣахомъ
	2 ос.	кратѣашете	питѣашете	чоутѣашете	пѣашете
	3 ос.	кратѣахъ	питѣахъ	чоутѣахъ	пѣахъ
Двоїна	1 ос.	кратѣаховѣ	питѣаховѣ	чоутѣаховѣ	пѣаховѣ
	2 ос.	кратѣашета	питѣашета	чоутѣашета	пѣашета
	3 ос.	кратѣашете	питѣашете	чоутѣашете	пѣашете

IV клас

	Інфінітив	хвалити	носити	лазити
Однина	1 ос.	хвалѣахъ	ношаахъ	лажаахъ
	2 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
	3 ос.	хвалѣаше	ношааше	лажааше
Множина	1 ос.	хвалѣахомъ	ношаахомъ	лажаахомъ
	2 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете
	3 ос.	хвалѣахъ	ношаахъ	лажаахъ
Двоїна	1 ос.	хвалѣаховѣ	ношааховѣ	лажааховѣ
	2 ос.	хвалѣашета	ношаашета	лажаашета
	3 ос.	хвалѣашете	ношаашете	лажаашете

V клас

	Інфінітив	пасти	вѣдѣти	дати
Однина	1 ос.	падѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ
	2 ос.	падѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
	3 ос.	падѣаше	вѣдѣаше	дадѣаше
Множина	1 ос.	падѣахомъ	вѣдѣахомъ	дадѣахомъ
	2 ос.	падѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете
	3 ос.	падѣахъ	вѣдѣахъ	дадѣахъ
Двоїна	1 ос.	падѣаховѣ	вѣдѣаховѣ	дадѣаховѣ
	2 ос.	падѣашета	вѣдѣашета	дадѣашета
	3 ос.	падѣашете	вѣдѣашете	дадѣашете

Перфект

		чол. рід	сер. рід	жін. рід
Однина	1 ос.	далъ ксмь	дало ксмь	дала ксмь
	2 ос.	далъ кси	дало кси	дала кси
	3 ос.	далъ кстъ	дало кстъ	дала кстъ
Множина	1 ос.	дали ксмь	дала ксмь	далы ксмь
	2 ос.	дали ксте	дала ксте	далы ксте
	3 ос.	дали сжтъ	дала сжтъ	далы сжтъ
Двоїна	1 ос.	дала ксвѣ	далѣ ксвѣ	далѣ ксвѣ
	2 ос.	дала кста	далѣ кста	далѣ кста
	3 ос.	дала ксте	далѣ ксте	далѣ ксте

Плюсквамперфект

	Інфінітив	нести	хвалити
Однина	1 ос.	неслъ, -о, -а вѣахъ	хвалилъ, -о, -а вѣахъ
	2 ос.	неслъ, -о, -а вѣаше	хвалилъ, -о, -а вѣаше
	3 ос.	неслъ, -о, -а вѣаше	хвалилъ, -о, -а вѣаше
Множина	1 ос.	несли, -а, -ы вѣахомъ	хвалили, -а, -ы вѣахомъ
	2 ос.	несли, -а, -ы вѣашете	хвалили, -а, -ы вѣашете
	3 ос.	несли, -а, -ы вѣахъ	хвалили, -а, -ы вѣахъ
Двоїна	1 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣаховѣ	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣаховѣ
	2 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣашета	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣашета
	3 ос.	несла, -ѣ, -ѣ вѣашете	хвалила, -ѣ, -ѣ вѣашете

НЕОСОБОВІ (ІМЕННІ) ДІЄСЛІВНІ ФОРМИ

Дієприкметник

Активні дієприкметники теперішнього часу

Короткі дієприкметники

Дієприкметники, утворені від основ I, II, V класів

Інфінітив	Форма 3 ос. мн. тепер. часу	Дієприкм. чолов. та сер. роду	Дієприкм. жін. роду
<i>I клас</i>			
нести	нес-жть	несы	несжшти
вести	вед-жть	веды	веджшти
пещи	пек-жть	пекты	пекжшти
грети	грев-жть	гревты	гревжшти
<i>II клас</i>			
схунжти	схун-жть	схунты	схунжши
гыбнжти	гыбн-жть	гыбнты	гыбнжши
<i>V клас</i>			
бъти	с-жть	сы	сжши
ѡсти	ѡд-ѡть	ѡды	ѡджши
вѣдѣти	вѣд-ѡть	веды	вѣджши
дати	дад-ѡть	дады	даджши

Дієприкметники, утворені від основ III, IV класів

<i>III клас</i>			
крыти	кры-жть	крыѡ	крыжши
пити	пи-жть	пныѡ	пижши
метати	мещ-жть	мещѡ	мещжши
плакати	плач-жть	плачѡ	плачжши
<i>IV клас</i>			
просити	прос-ѡть	просѡ	просѡши
оучити	оуч-ѡть	оучѡ	оучѡши
видѣти	вид-ѡть	видѡ	видѡши
слышати	слыш-ѡть	слышѡ	слышѡши

Вігмінювання коротких дієприкметників теперішнього часу

I клас. Інфінітив нести

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несѣ	несѣ	несжши	несжѣ	несжѡ	несжѡѡ
Р. несжѡ		несжѡѡ		несжѡѡ	
Д. несжѡѡ		несжши	несжѡѡ		несжѡѡѡ
З. несжѡѡ	несжѣ	несжѡѡ	несжѡѡ	несжѡѡ	несжѡѡѡ
О. несжѡѡѡ		несжѡѡѡ	несжѡѡ		несжѡѡѡѡ
М. несжѡѡ		несжши	несжѡѡѡѡ		несжѡѡѡѡѡѡ

	Двоїна		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З.	несжца	несжци	несжци
Р.—М.		несжцоу	
Д.—О.	несжцема		несжцама

II клас. Інфінітив съхнѣти

	Однина				Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	съхнѣ	съхнѣ	съхнѣци		съхнѣце	съхнѣца	съхнѣца
Р.	съхнѣца		съхнѣца			съхнѣць	
Д.	съхнѣцоу		съхнѣци		съхнѣцемъ		съхнѣцамъ
З.	съхнѣць	съхнѣце	съхнѣцѣ		съхнѣца	съхнѣца	съхнѣца
О.	съхнѣцѣмъ	съхнѣцѣмъ			съхнѣци		съхнѣцами
М.	съхнѣци		съхнѣци		съхнѣцихъ		съхнѣцахъ
	Двоїна						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід				
Н.—З.	съхнѣца	съхнѣци	съхнѣци				
Р.—М.		съхнѣцоу					
Д.—О.	съхнѣцема		съхнѣцама				

V клас. Інфінітив бѣти

	Однина				Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	бѣ	бѣ	бѣци		бѣце	бѣца	бѣца
Р.	бѣца		бѣца			бѣць	
Д.	бѣцоу		бѣци		бѣцемъ		бѣцамъ
З.	бѣць	бѣце	бѣцѣ		бѣца	бѣца	бѣца
О.	бѣцѣмъ	бѣцѣмъ			бѣци		бѣцами
М.	бѣци		бѣци		бѣцихъ		бѣцахъ
	Двоїна						
	чол.рід	сер.рід	жін.рід				
Н.—З.	бѣца	бѣци	бѣци				
Р.—М.		бѣцоу					
Д.—О.	бѣцема		бѣцама				

III клас. Інфінітив знати

	Однина				Множина		
	чол.рід	сер.рід	жін.рід		чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.	знаѣ	знаѣ	знаѣци		знаѣце	знаѣца	знаѣца
Р.	знаѣца		знаѣца			знаѣць	
Д.	знаѣцоу		знаѣци		знаѣцемъ		знаѣцамъ
З.	знаѣць	знаѣце	знаѣцѣ		знаѣца	знаѣца	знаѣца
О.	знаѣцѣмъ	знаѣцѣмъ			знаѣци		знаѣцами
М.	знаѣци		знаѣци		знаѣцихъ		знаѣцахъ

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. знаѣѣца	знаѣѣци	знаѣѣци
Р.—М.	знаѣѣцоу	
Д.—О.	знаѣѣцема	знаѣѣцама

IV клас. Інфінітив хвалити

Однина			Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. хвала	хвала	хвалаѣци	хвалаѣце	хвалаѣца	хвалаѣца
Р.	хвалаѣца	хвалаѣца	хвалаѣць		
Д.	хвалаѣцоу	хвалаѣци	хвалаѣцемъ	хвалаѣцамъ	
З.	хвалаѣць	хвалаѣце	хвалаѣца	хвалаѣца	хвалаѣца
О.	хвалаѣцемъ	хвалаѣцеѣ	хвалаѣци	хвалаѣцами	
М.	хвалаѣци		хвалаѣцихъ	хвалаѣцахъ	

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. хвалаѣца	хвалаѣци	хвалаѣци
Р.—М.	хвалаѣцоу	
Д.—О.	хвалаѣцема	хвалаѣцама

Повні дісприкметники

Вігмінювання повних дісприкметників

Однина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несѣѣци	несѣѣце	несѣѣца
Р.	несѣѣцакго	несѣѣцаѣ
Д.	несѣѣцюкмоу	несѣѣци
З.	несѣѣци	несѣѣце
О.	несѣѣцимъ	несѣѣцеѣ
М.	несѣѣцикмъ	несѣѣци

Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несѣѣцен	несѣѣцаѣ	несѣѣцаѣѣ
Р.	несѣѣцихъ	
Д.	несѣѣцимъ	
З.	несѣѣцаѣѣ	несѣѣцаѣѣ
О.	несѣѣцими	
М.	несѣѣцихъ	

Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. несѣѣцаѣ	несѣѣци	несѣѣци
Р.—М.	несѣѣцю	
Д.—О.	несѣѣцима	

Активні дієприкметники минулого часу

Творення активних дієприкметників минулого часу

інфінітив	дієприкм. чол. роду	дієприкм. сер. роду	дієприкм. жін. роду
нести	несъ	несъ	несъши
пастити	пастъ	пастъ	пастъши
печити	пекъ	пекъ	пекъши
решити	рекъ	рекъ	рекъши
брати	бравъ	бравъ	бравъши
двигати	двигъ	двигъ	двигъши
миняти	минжвъ	минжвъ	минжвъши
пити	пивъ	пивъ	пивъши
знати	знавъ	знавъ	знавъши
коупувати	коуповавъ	коуповавъ	коуповавъши
слышати	слышавъ	слышавъ	слышавъши
носити	носивъ	носивъ	носивъши
бъти	бывъ	бывъ	бывъши
дати	давъ	давъ	давъши

Вігмінювання коротких форм активних дієприкметників минулого часу

О д н и н а			М н о ж и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід	чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несъ	несъ	несъши	несъше	несъша	несъша
Р. несъша	несъша			несъшь	
Д. несъшоу	несъши		несъшемъ		несъшамъ
З. несъшь	несъше	несъшж	несъша	несъша	несъша
О. несъшемъ	несъшеж		несъши		несъшамн
М. несъши			несъшихъ		несъшахъ
Д в о ї н а					
чол.рід	сер.рід	жін.рід			
Н.—З. несъша	несъши	несъши			
Р.—М.	несъшоу				
Д.—О.	несъшема	несъшама			

Вігмінювання повних форм активних дієприкметників минулого часу

О д н и н а		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несъин	несъшек	несъшиня
Р. несъшакго		несъшамъ
Д. несъшоукмоу		несъшини
З. несъшини	несъшек	несъшжжъ
О. несъшинимъ		несъшежъ
М. несъшинимъ		несъшини

Множина		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н. несьшен	несьшаа	несьшаа
Р.	несьшинихъ	
Д.	несьшнимъ	
З. несьшаа	несьшаа	несьшаа
О.	несьшиними	
М.	несьшинихъ	
Двоїна		
чол.рід	сер.рід	жін.рід
Н.—З. несьшаа	несьшин	несьшин
Р.—М.	несьшою	
Д.—О.	несьшними	

**Невідмінювані активні дієприкметники
минулого часу на -л-**

	Одина	Множина	Двоїна
чол. рід	зна-л-ъ	зна-л-и	зна-л-а
сер. рід	зна-л-о	зна-л-а	зна-л-ѣ
жін. рід	зна-л-а	зна-л-ы	зна-л-ѣ

Основні видання

1. Вайан А. Руководство по старославянскому языку. — М., 1952.
2. Ван-Вейк Н. История старославянского языка. — М., 1957.
3. Горшков А. И. Старославянский язык. — М., 1963.
4. Иванова Т. А. Старославянский язык. — М., 1977.
5. Кондрашов Н. А. Славянские языки. — М., 1962.
6. Кульбакин С. М. Древнецерковнославянский язык. — М., 1917.
7. Майборога А. В. Старослов'янська мова. — К., 1975.
8. Мейе А. Общеславянский язык. — М., 1951.
9. Моренець В. В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. — К., 1973.
10. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. — Варшава: Друк. Синодальна, 1931.
11. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність. — Варшава, 1926. — Т.1. — 426 с.
12. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови... — Варшава, 1927. — Т.3. — 455 с.
13. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X—XI віків. — Варшава, 1929. — Т.5 (Студії до української граматики: Видають Ів. Огієнко та Р.Смаль-Стоцький; Кн.5).
14. Селищев А. М. Старославянский язык. — М., 1951. — Ч. 1, 2.
15. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. — Львів, 1964.
16. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. — К., 1983.
17. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. — М., 1986.

Список літератури до тем

Вступ. Походження письма. Графіка

1. Бернштейн С. Б. Константин-философ и Мефодий. — М., 1984.
2. Висоцький С. О. Київська писемна школа X—XII ст. — Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.
3. Георгиев Е. Славянская письменность до Кирила и Мефодия. — София, 1952.
4. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. — М., 1965.
5. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. — М., 1963.
6. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. — Л., 1928.
7. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Костянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність. — Варшава, 1926. — Т. 1.

8. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. — К., 1963.
9. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
10. Сказания о начале славянской письменности. — М., 1981.

Фонетика

1. Огієнко І. Історія церковно-слов'янської мови: Фонетика церковно-слов'янської мови... — Варшава: Друк. Синодальна, 1927. — Т. 3.
2. Соболевский А. И. Древний церковнославянский язык. — К., 1910.
3. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. — М., 1957.
4. Моренець В. В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. — К., 1973.

Порівняльно-історична грамати́ка слов'янських мов

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961.
2. Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. — М., 1987.
3. Булаховський Л. А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських мов: Фонетика праслов'янської мови. — Харків, 1927.
4. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов/За ред. О. С. Мельничука. — К., 1966.
5. Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. — Ніжин, 1916.
6. Кондрашов Н. А. Славянские языки. — М., 1962.
7. Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. — М., 1961.
8. Мейє А. Общеславянский язык. — М., 1962.
9. Нахтигал Р. Славянские языки. — М., 1963.
10. Поржезинский В. Сравнительная грамматика славянских языков. — М., 1916.
11. Филли Ф. П. Образование языка восточных славян. — М.; Л., 1962.

Морфологія

1. Бойчук М. К. Старослов'янська мова. Числівник. — К., 1952; Його ж Старослов'янська мова. Невідмінювані частини мови. — К., 1952.
2. Бородич В. В. Видовые отношения старославянского глагола. — М., 1952.
3. Бунина И. К. Система времен старославянского глагола. — М., 1959.
4. Гаголина М. А. История форм личных и возвратных местоимений в славянских языках. — М., 1963.
5. Толстой Н. И. Значение кратких и полных прилагательных в старославянском языке// Вопр. славянск. языкозн. — М., 1957. — Вып. 2.
6. Трофимович К. К. Старослов'янська мова: Відмінювання і дієвідмінювання. — Львів, 1958.
7. Якубинская-Лемберг Э. А. Употребление кратких и полных прилагательных в старославянском языке// Уч. зап. Ленингр. ун-та. — Л., 1957. — Вып. 23.

Словники

1. Востоков А. Х. Словарь церковнославянского языка. — Спб., 1858.
2. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь. — М., 1900.

Навчальне видання

Леута Олександр Іванович

Старослов'янська МОВА

*Гриф надано Міністерством освіти і науки
України (лист від 18 травня 2006 р. № 1.4/18-Г-49)*

З питань співпраці звертатися за адресою:

Видавництво «Фірма «ІНКОС»

04116, м. Київ, вул. Маршала Рибалко, 10/8;

для листів: 04116, м. Київ, а/с 28

Тел./факс: (044) 206-47-29, 206-47-21

E-mail: inkos@carrier.kiev.ua,
inkos@ln.kiev.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №2006 від 04.11.2004 р.

Видавництво «Центр навчальної літератури»

04176, м. Київ, вул. Електриків, 23;

тел./факс: (044) 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

E-mail: office@uabook.com

WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №1014 від 16.08.2002 р.

Формат 84х108/32

Папір офс. Гарнітура Балтіка. Ум. друк. арк. 13,44+0,21 форз.

Обл.-вид. арк. 15,36+0,35 форз.

Тираж 2000 пр. Зам. № 385

Віддруковано в ДП «Друкарня МВС України», м. Київ

